

- શુ. વ સોસાયટી
અમદાવાદ
તા. ૧૫-૯-૧૯૩૯
- રસિદલાલ છાટાલાલ પરીખ
આસિ. સેક્રેટરી

શુ. વ સોસાયટી
અમદાવાદ
તા. ૧૫-૯-૧૯૩૯

દંતકથા અને ઇતિહાસ

આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોની બુદ્ધિએ શાસ્ત્ર અને સાહિત્યનાં જે અનેક ક્ષેત્રો ખેડ્યાં છે તેમા ઇતિહાસનો સમાવેશ નથી થયો એ એકજનક હકીકત છે. ‘ઇતિહાસ પુરાણ’ જેવા વૈદિક શબ્દના ધડતરકાળથી શુદ્ધ ઇતિહાસને સ્થાને દંતકથાની પ્રતિષ્ઠા થઇ છે. પુરાણોમા—ખાસ કરીને તેની વશાવળીઓ અને વશાનુચરિતોવાળા ભાગમા ઇતિહાસના સાધનરૂપ ઘણું વસ્તુ છે એ નિઃસંદેહ; એ કીમતી ધન નવી કેળવણી આવ્યા પછી ઘણા વખત સુધી ઉપેક્ષિત રહેલું તે છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષથી સારી રીતે વપરાવા લાગ્યું છે કવચિત્ ઉત્સાહમાં કિમત વધુ પડતી અંકાતી પણ જોવામાં આવે છે. પણ પુરાણોનું આ વશાદિ વસ્તુ પોતે ઇતિહાસ નથી, ઇતિહાસનું સાધન છે.

ગુજરાતની બાબતમાં પુરાણો પ્રાચીન યુગના ઇતિહાસને ઉકેલવામા સહાયભૂત થાય છે. જો કે ધર્મારણ્ય, સરસ્વતી પુરાણ, વગેરેમાથી મધ્ય યુગને પણ કેટલોક પ્રકાશ મળે છે ખરો. જો કે ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના સામાન્ય સાધનભૂત જે પ્રબંધો છે તેના વર્ગમા આ ધર્મારણ્યાદિને પણ નાખી શકાય. દુકામા માફ વક્તવ્ય એ છે કે જેમ પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસ માટે પુરાણો સાધન છે તેમ મધ્યકાળના ગુજરાતના ઇતિહાસ માટે પ્રબંધો છે. અલખત પ્રબંધોની અને પુરાણોની વર્ણન શૈલી સમાન નથી, એ જો શૈલી વચ્ચે ઘણો તફાવત છે. છતાં પુરાણોની પાછળ ઇતિહાસને શોધવાની નહિ પણ દંતકથાને નોંધવાથી જે દૃષ્ટિ છે તેજ દૃષ્ટિ પ્રબંધ કર્તાઓની છે. મતલબ કે પ્રબંધોમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા જે વૃત્તાન્તો મળે છે તે ઇતિહાસ નથી પણ દંતકથા છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધનરૂપ દંતકથાના ત્રણ મોટા વર્ગ પાડી શકાય (૧) જૂના મંદિરો, જૂના કિલ્લાઓ વગેરેની શિલાઓમાં કાતરાયેલી, તેમજ અન્યાનતે લખાયેલી લાખી પ્રશસ્તિઓ, જેમાં તત્પૂર્વકાલીન પુરૂષો, ખનાવો વગેરેનું લાંબુ કે હુંકુ કથન હોય છે. વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિ (લુઓ પૃ. ૧૭૭), સુધાનો લખ (લુઓ પૃ. ૧૭૮), શ્રીધર પ્રશસ્તિ (લુઓ પૃ. ૨૦૦) વગેરે આવી પ્રશસ્તિઓ પ્રસિદ્ધ છે. જે કે અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે કાર્તિક દોમુદ્રી, મુદ્દત-સંકીર્તન આદિ પ્રબંધોના આરભના સર્ગો અને આ પ્રશસ્તિઓમાં કર્શો નાત્તિક બેદ નથી.

(૨) દયાશ્રયાદિ પ્રબંધો

(૩) ગમમાળા આદિમા સુઅદાયેલ મૌખિક દંત કથાઓ

આમાથી લાખી પ્રશસ્તિઓને જુદી ન ગણતા પ્રબંધના વર્ગમાં ગણીને ‘ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રબંધાત્મક સાધનો’ નામના શ્રી. કા. ગુ. સભા તરફથી પ્રકાશિત મારા નિબંધમાં દયાશ્રયાદિ પ્રબંધોનું તેઓના ઐતિહાસિક મૂલ્યના નિરૂપણ સાથે વિવરણ કરેલું છે એટલે તેની અહીં પુનરૂક્તિ કરવાની જરૂર નથી. ભાટ ચારણોના ચોપડાઓમાં તથા તેઓની સ્મૃતિમાં જે ઐતિહાસિક સાધન ગણાય એવી દંતકથાઓ મળે છે તેમાંથી કાર્ણસ સાહેબે રાસમાળામાં એમને મળી શકી તેટલી દંતકથાઓનો સુઅદ કર્યો છે હજી એ જરૂર સુકાર્ષ ગયો નથી છતાં મેં જાતે દંતકથા સીધી રીતે મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી રાસમાળા આદિમાં જે દંતકથા સંગૃહીત અને પ્રકાશિત થયેલ છે તેનો જ ઉપયોગ કર્યો છે

પ્રબંધો તથા મૌખિક દંતકથામાંથી આ બે ભાગમાં મેં ઇતિહાસ રૂપે જે તારવ્યું છે તેમાં કેટલું શુદ્ધ સોનું છે અને કેટલો હલકો ધાતુનો ભેગ છે અથવા દંતકથારૂપ કાચી ધાતુમાં કેટલું સોનું મારી ગફલતથી રહી ગયું છે એની કસોટી તો પરીક્ષકો જ કરી

શકે, પણ દંતકથાના સંશોધન વિષયમાં મારી દષ્ટિ શી છે તે અહીં ટુંકામાં કહેવા ઇચ્છું છું.

પહેલુ તો ઉપર કહેલા ત્રણમાથી કોઈ પણ વર્ગની દત્તકથા એ નિર્ભેળ ઇતિહાસ નથી એટલે જેમ માટીમાથી શોધીને સોનું કાઢવું પડે છે તેમ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ શોધીને ઇતિહાસમાં ગ્રાહ્ય લાગે તેટલું લેવું, એ મારૂ સામાન્ય વલણ છે.

આવડા વશના ઉત્કીર્ણ લેખો ન મળતા હોવાથી એની વશાવળીમાં દંતકથાને સ્વાભાવિક ગડબડ છે. જ્યારે સોલકી વશના ઉત્કીર્ણ લેખો મળતા હોવાથી એની વશાવળી અને સ્થૂળ કાલાનુક્રમ ચોક્કસ કરી શકાય છે પણ જુદા જુદા રાજ્યોના પરાક્રમે અને તેના વખતમા બનેલા બનાવો વગેરેની બાબતમાં તો પ્રત્યેક વિગતની સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક કસોટી કરવાની જરૂર છે. કારણ કે સમકાલીન કહી શકાય એવા ઉત્કીર્ણ લેખમાં પણ તે તે લેખનો લેખક લેખ લખાવનાર રાજ્યનો નોકર હોય છે અને તેના કે તેના પૂર્વજોનાં બિરુદો લખતાં અને પરાક્રમેને વર્ણવતા પ્રશસક હોય એટલું જ લખે એ સ્વાભાવિક છે કોઈ તામ્રપત્રમાં તેના દાતાની હારનું સૂચક બિરુદ મળતું નથી. પરાલવ જેવી હકીકતો માટે તો પડોશી રાજ્યોના ઇતિહાસોને શોધવા પડે છે. છતાં તદ્દન ખોટું બિરુદ પણ ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. મનલબ્ધ કે પડોશી રાજ્યોના ઇતિહાસોની કસોટીથી કસીને ઉત્કીર્ણ લેખોથી ફલિત નિર્ણયોને સ્વીકારવામાં વાધો નથી. અને આ પ્રમાણે પરીક્ષિત સમકાલીન ઉત્કીર્ણ લેખો એ દત્તકથાની ઐતિહાસિક કસોટી કરવા માટે ઉત્તમ સાધન છે.

પણ ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તો ઘણી ઓછી વિગત હોય છે. એટલે ઘણી દત્તકથાની પરીક્ષા કરવા માટે એ સાધનનો ઉપયોગ શક્ય જ નથી. આવી દત્તકથાની બાબતમાં કેવું વલણ રાખવું એ આપણે ત્યાં મોટો પ્રશ્ન છે. મારૂ વલણ અહીં ટુંકામાં દર્શાવવા ઇચ્છું છું.

જે જે દંતકથાનું ઉત્કૃષ્ટ લેખાદિ સમકાલીન ઐતિહાસિક પુરાવાથી સ્પષ્ટ રીતે ખડન ન થતું હોય તે સર્વ યથાશ્રુત સ્વીકાર્ય એવો મત કવચિત્ દર્શાવાય છે. મારા મતે એવો દંતકથાઓનો સંગ્રહ એ ઇતિહાસ ન ગણાય. ખરી રીતે જૂની નવી લિખિત અલિખિત સર્વ પ્રકારની દંતકથાઓની નીચેની ઐતિહાસિક કસોટીથી પરીક્ષા કરીને ઇતિહાસમા કંઈ વિગત ગ્રાહ્ય અને કંઈ અગ્રાહ્ય તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

(૧) અસંભવોક્તિ અને અતિશયોક્તિ બેય ત્યાજ્ય.

અસંભવ મતે જે અસંભવિત કે અતિશયોક્તિ લાગે એ બીજાને ન લાગે એમ બંને પણ એનો તો ઉપાય નથી.

(૨) દંતકથા ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિથી અપ્રતિકૂળ હોવી જોઈએ.

આ બાબતમા પણ મતભેદને અવકાશ છે એકને અમુક પરિસ્થિતિમા જે પ્રતિકૂળતા દેખાય તે બીજાને ન દેખાય એવો સંભવ છે. દા. ત. દ્વયાશ્રયમા સોરઠ ઉપરની મૂળરાજની ચડાઈનું સવિસ્તર વર્ણન હોવા છતાં મેં એનો ઉપરના કારણથી સ્વીકાર કર્યો નથી (જુઓ પૃ. ૧૫૨ થી ૧૫૫)

(૩) અલિખિત-મૌખિક દંતકથા કરતા લિખિત અને તેમાં પણ નિકટના કાળમા લિખિત દંતકથા વધારે માન્ય

જગદેવ પરમારની દંતકથાના દાખલામા રાસમાળામા સંગ્રહાયેલ મૌખિક દંતકથા કરતા પ્રબંધ ચિતામણિમા સંગ્રહાયેલ દંતકથા ઉપર મેં વધારે વજન આપ્યું છે.^૧ (જુઓ પૃ ૨૬૮, ૨૬૯ તથા શુદ્ધિ અને અનુપૂર્તિમાં પૃ. ૪૮૫)

૧ પ્ર ચિ નું ઐતિહાસિક મૂલ્ય મેં શા માટે વધારે માન્યું છે તે મેં ‘ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રબંધાત્મક સાધનો’ એ નિબંધમા તથા પ્ર. ચિ. ના ગુજરાતી અનુવાદની પ્રસ્તાવનામા કહ્યું છે.

(૪) જે દત્તકથા ઘણાખરા પ્રબંધોમાં સમાનરૂપમાં મળે તે એકાદમાં જ મળતી દત્તકથા કરતાં વધારે માન્ય.

(૫) પ્રબંધોમાં પરસ્પર વિરોધ જોવામાં આવે ત્યાં ઉત્ક્રીર્ણ લેખો, ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ વગેરેને જે વધારે અપ્રતિકૂળ તે ગ્રાહ્ય.

(૬) સાધારણ રીતે કાળમાં નિકટતર પ્રબંધનું કથન વધારે વજનદાર છતાં બીજી તરફથી પાછળથી લખાયેલા પ્રબંધમાં ઐતિહાસિક વિશ્વસનીયતા વધારે હોય એવું પણ ઘણા કારણોથી બનવું સંભવિત છે. દા. ત. પ્રબંધ ચિતામણિ પાછળનો અન્ય હોવા છતાં કેટલાક દાખલામાં નિકટતર દ્વાશ્રય કરતા પ્રબંધ ચિતામણિના કથન ઉપર મેં વધારે વિશ્વાસ મૂક્યો છે.

(૭) દત્તકથાઓમાની કેટલીક ધીમે ધીમે અખાધિત પુરાવાઓથી સાચી ઠરે છે એ હું સ્વીકારું છું. છતાં ઐતિહાસિક વિચારણાની આપણી વર્તમાન સ્થિતિમા દત્તકથામાંની કોઇક હકીકત ઇતિહાસમા નોંધાયા વગર રહી જવાના સંભવ કરતા ઇતિહાસ દત્તકથાથી દબાઇ જવાનો સંભવ વધારે છે એ જોતા વધારે પડતી આવશ્યેતીવાળું કોઇને લાગે એવું વલણ મને યોગ્ય જણાયું છે.

(૮) ટુકામા દત્તકથાની પ્રત્યેક વિગત સ્વતંત્ર રીતે કસોટી કર્યા પછી સ્વીકારવી એવું મેં ધોરણ રાખ્યું છે અને આ સંશોધનાત્મક ઉદ્ધાપોહ ઇતિહાસના અન્યમા જ ઘણીવાર કરવો પડેલો હોવાથી એમા પુરાતત્ત્વના અન્યની છાયા આવી ગઈ છે એટલું જ નહિ પણ એ ત્રણ ટુકાવવા છતાં ઘણીવાર મારી દલીલો અધુરી મુકાવાથી અસરકારક ન નીવડે એમ પણ બન્યું છે.

દત્તકથાનો ઐતિહાસિક શિવાય સામાજિક આદિ ઉપયોગ છે અને ભવિષ્યમાં કોઇક વિગતને ઐતિહાસિક મૂલ્ય આપનાર પુરાવો મળી પણ આવે એટલે દત્તકથા જેવી મળે તેવી ઇતિહાસમાં ભલે ન વપરાય, તો પણ સંગ્રહાઇ સચવાઈ રહે એ ઈષ્ટ છે જ.

દત્તકથાની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા સળધી મારા વલણના આ સ્પષ્ટીકરણથી કેટલો ખુલાસો થશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે ખરી વાત તો એમ છે કે દરેક ઝીણી ઝીણી વિગતના સ્વીકાર અસ્વીકારના સર્વ કારણો સ્પષ્ટ વિચારાયાં હોવાની કદાચ જરૂર નથી. કળાની ધણી રચનાઓમા બને છે તેમ ઐતિહાસિક માનસપટમા અમુક ગ્રાહ્ય છે અને અમુક અગ્રાહ્ય એવો ભેદ ધણી ઝડપથી પડે છે ને ને સાચી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ કળવાયેલી હોય તો વૈજ્ઞાનિક પરીક્ષા પેઠે એ લાગ્યે જ ભૂલ કરે છે, છતાં આપણા દેશના ઇતિહાસ અંશોધનની વર્તમાન સ્થિતિ અને ઐતિહાસિક સાધનોની અપૂર્ણતા જોતા ધણા ઐતિહાસિક નિર્ણયોમા મતભેદને અવકાશ ગ્રહેવાનો જ. પણ કામ કરીને આ માર્ગે જ સત્યની નિકટ જવાશે એવી મારી શ્રદ્ધા છે

અન્થાન્તે અનુપૂર્તિ અને શુદ્ધિનું પરિશિષ્ટ આપ્યું છે. શ્રી. રામલાલ ત્રુ મોદીએ માનસીમા કરેલા પ્રથમ વિભાગના અવલોકનમાંથી એનો જન્મ થયો છે. પાછળથી મારી માગણીથી એમણે કેટલાક વધારે સૂચનો લખી મોકલ્યા હતા. એનોયે લાલ લીધો છે. બીજા વિભાગના પ્ર ૧૩ થી આગળના ભાગને આવો ફોર્મ લાલ મળેલો ન હોવાથી એમા અશુદ્ધિઓ વધારે પ્રમાણમા રહી ગઈ હોવાનો સંભવ છે.

આવણ, ૧૯૯૫

દુર્ગાશંકર કે શાસ્ત્રી

ઉદ્દિષ્ટિત ગ્રન્થકારો અને ગ્રન્થોની સૂચિ

અપભ્રંશકાવ્યત્રયમ્ (ગા. ઓ. સી.)

અરિસિહ-સુકૃત સંકીર્તનના લેખક

અરિસિહ-બુદ્ધરનો ગ્રંથ

અર્થશાસ્ત્ર કૌટિલ્યનું

અલી હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા આ ૩ વીન્સેન્ટ સ્મીથકૃત

અલી હીસ્ટરી ઓફ ધ રુક્ન (મૂળ) રા ગા. ભાડારકરકૃત

અલ્તેકર-રાષ્ટ્રકૂટસ્ એન્ડ ધેર ટાઈમ્સના લેખક

આર્કિઓલોજીકલ સર્વે ઓફ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા (એન્યુઅલ રિપોર્ટ)

આચાર્ય ગિ. વ.—વડોદરાની ઓ. કે. ના રિપોર્ટમાં નિબંધ

આયુર્વેદના દાર્શનિક તથા સર્વોચ્ચ સંબંધી પ્રકરણોનો અભ્યાસ—દૃ. કે. શાસ્ત્રી

ઈન્ડિયન એન્ડીકવેરી

ઈન્ડીયન્સ ઓફ અશોક—હુલ્ક ૧૯૨૫

ઈલીઅટની હીસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા

એપીગ્રાફીઆ ઇન્ડીકા

એનલ્સ ઓફ ભાડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ

એન્શ્યન્ટ એન્ડ મીડીવલ આર્કીટેક્ચર ઓફ ઈન્ડિયા—હાવેલ.

એરથ જહાગીર તારાપોરવાલા-બુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૮૩, અંક ૩

એલખીશની—સચાઈતુ અં. ભાષાન્તર

ઓઝા અભિનંદન ગ્રંથ-શ્રી. ગા. હી. ઓઝાના અભિનંદન માટે રચાયેલ

ભારતીય અનુસંધાન.

ઓઝા ગૌ. હી.—નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા, રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ, સોલકીઓકા

પ્રાચીન ઇતિહાસ.

ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સ--પહેલી (પુનાની)નો રિપોર્ટ

ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સ સાતમી (વડોદરાની)નો રિપોર્ટ.

ઓચિત્ય વિચારચર્ચા—ક્ષેમેન્દ્ર.

કદળ કુલ—મોરીસરચિત

કર્ણસુદરી નાટિકા—ખિલહણરચિતા

કાદ બરી—ખાણુ

કાનડી ઈન્સ્ક્રીપ્શન્સ

કાન્તમાલા

કાન્હડ દે પ્રબધ—પદ્મનાભકૃત

કામસૂત્ર—વાતસાયન કૃત

કીર્તિકૌમુદી—સોમશ્વર રચિત

કીલ્હોર્ન—એ ઇ. મા લખાણો

કુમારપાળ ચરિત—જયસિંહસૂરિ કૃત

કુમારપાળ ચરિત—હેમચંદ્ર કૃત

કુમારપાળ પ્રતિબોધ—સોમપ્રભસૂરિ કૃત

કુમારપાળ પ્રબધ જિન મહનગણી રચિત

કુમારપાલ રાસો ઋષભદાસ કૃત (આ. કા. મ.)

કેનેરીઝ ડિનેસ્કીઝ—ફ્લીટ

કેમ્બ્રીજ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ. ગ્ર. ૩

કેશવ હર્ષદ કુવ

કોર્પસ ઇન્સ્ક્રીપ્શીઓનમ્ ઇન્ડીકેરમ્

કોનોલોજી ઓફ ઇન્ડીઆ—મેબલડેક કૃત

કૌમુદી—૧૯૩૪

ખાનદેશ ગેઝીટીયર

ખંભાતનો ઇતિહાસ—શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે કૃત.

ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રબંધાત્મક સાધનો ફ. કે. શાસ્ત્રી (ફા. ગુ. સ.)

ગુજરાતના ઐતિહાસિક પ્રસંગો (ફા. ગુ. સ.)

ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો—ફ. કે. શાસ્ત્રી.

ગુજરાતનું પાટનગર—અમદાવાદ, શ્રી. ર. ભી. જોટે કૃત

ગુજરાતનું સ્થાપત્ય—ગજનન વિ. પાઠક.

ગુજરાતીના હીપોતેસવી અકો ૧૯૮૯, ૯૨.

ગુજરાતી લેંગ્વેજ એન્ડ લિટરેચર—ન ભો. દીવેદીઆ

ગોવીંદભાઈ હાથીભાઈ—પ્રાચીન ગુજરાત

ગણી ડી. સી.—ઇ. એ. માં લેખો

ધોસલ યુ. એન.—કોન્ટ્રીપ્યુશન્સ ટુ ધી હીસ્ટરી ઓફ હિન્દુ રેવન્યુ સીસ્ટમ
ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ—રાજશેખર (ફા. યુ. સ.)

ચરક સહિતો

ચારિત્ર સુદર ગણિ—કુમારપાલ ચરિતના કર્તા

જગદ્ગચરિત્ર—સર્વાનન્દરૂરિ કૃત

જર્નલ ઓફ ધ એમેરીકન ઓ. સોસાયેટી

જર્નલ ઓફ ધ બેંગાલ રોયલ એશીઆટીક સોસાયેટી.

જર્નલ ઓફ ધ બોમ્બે બ્રાન્ચ ઓફ ધી રોયલ એ. સો.

જાતક કથા

જામે-ઉલ્-હિકાયત ઇલીઅટ ગ્રંથ ૨

જિન વિજયજી—બારમા સાહિત્ય સમેલન ઇ. વિ. ના પ્રમુખ તરીકે આપેલું.
ભાષણ તથા પ્રાચીન જૈનલેખસ ગ્રંથ.

જેકસન મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ની ટિપ્પણીઓ.

જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રંથસૂચિ.

જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ રા. રા. મોહનલાલ દલીયદ દેસાઈ કૃત

જૈન સાહિત્ય સંશોધક (ત્રિમાસિક)

જૈન હરિવંશ—જિનસેન.

ઝીઆઉદ્દીન ખર્ની—ઇલીઅટ ગ્રં. ૩

ટોડ-રાજસ્થાન

ટોડસ ટ્રાવેલ્સ ઇન ધ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆ.

ડીસ્કલકર દ. બા.—પુરાતત્વમા લેખો, ભાવનગરની સાહિત્યપરિષદનો રિપોર્ટ ઇ.વિ.-

„ „ મીથીકલ સોસાયેટી જર્નલ ગ્રં. ૧૪મા લેખ.

તખ્તેનાસીરી રાવટી કૃત

દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ—(ડા. રા. ગો. ભાંડારકર યુ. ભા. યુ. વ.
સો. પ્રકાશિત)

દ્વાયાશ્રય—હેમચન્દ્ર

દેવલસ્મૃતિ

ધર્મારણ્ય

નરનારાયણાનંદ કાવ્ય—વસ્તુપાલ કૃત

નલવિલાસ નાટક—રામચંદ્રકવિ કૃત

નવસાહસાક ચરિત—પરિમલ કવિ કૃત
 નર્મદારા કર વલ્લભજી દ્વિવેદી—ગુજરાતનો ખુબતો દીપક.
 નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા
 નાટ્ય દર્પણ—રામચંદ્ર કવિ કૃત
 નાસિન દનોદ્ધાર પ્રબંધ—કક્કરૂરિ કૃત
 ન્યુમેસ્મેટીક સપ્લીમેન્ટ ન. ૭ તથા ન. ૪૬
 પાઈથલગ્ગી—પ એચરદાસ સંશોધિત
 પાર્થ પરાક્રમ વ્યાયાગ
 પીટર્સનનો રિપોર્ટ
 પુરાતન પ્રબંધસંગ્રહ (સીધી જૈન ગ્રંથમાલા) સ. જિનવિજયજી.
 પુરાતત્ત્વ
 પૂના ઓરીએન્ટલીસ્ટ
 પૃથ્વીરાજ રાસો
 પૃથ્વીરાજ વિજય
 પ્રભાવક ચરિત—પ્રભાચંદ્ર (નિ. પ્રે.)
 પ્રબંધ ચિંતામણિ—મેડલુગ કૃત (ફા. ગુ. સ પ્રકાશિત અનુવાદ.)
 પ્રવચન પરીક્ષા
 પ્રસ્થાન
 પ્રાચીન ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધન સામગ્રી—જનવિજયજી
 (અમદાવાદ સાહિત્ય સભા)
 પ્રાચીન જૈનલેખ સંગ્રહ—જનવિજયજી
 પ્રાચીન લેખમાળા—(નિ. પ્રે.)
 પ્રીરીક્ષા—બ્રીગ્સનો અંગ્રેજી તરજુમો.
 પ્રીટ જે. એફ.—ઇ. એ; ડો. ઇ. ઇ.
 પ્રોજેસ્ટ કાઠીઆવાડ એન્ડ કચ્છ
 પીલ્સ બુલ્ડિંગ રેકર્ડ્સ
 પીપ્પાર અને ઓરીસા રીસર્ચ જર્નલ.
 પુલ્કિપ્રકાશ ૧૯૧૦, ૧૯૧૫, ૧૯૩૩
 પુલ્કર—ઇ. એ.
 પૃથ્વીરાજ હિતા—વગાહમિહિર

અહ્યાડપુરાણ

સગવાનસાલ ઈદ્રજી—મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧

ભારતકે પ્રાચીન રાજવશ—શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેડ

ભારતીય જ્યોતિ.શાસ્ત્ર (મરાઠી)

ભાવનગરના પ્રાકૃત અને સસ્કૃત ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ.

ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ

ભાવનગર સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ

ભાડારકર ડા. રા. ગો.—દક્ષીણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ

ભાડારકર દે. રા.—એ. ઈ. ઇન્સ્ક્રીપ્શન ઓફ નોર્થર્ન ઇન્ડીયા

ભાડારકર રિપોર્ટ

ભોજ પ્રબંધ—રત્નમ દિરગણિ

મણિલાલ નલુભાઈ—દ્વયાશ્રયનુ ભાષાતર

મત્સ્યપુરાણ

મધ્યકાલીન ભારતીય સસ્કૃતિ—ગૌ. હી. ઓઝા

મતુસ્મૃતિ

મહાભારત

મહાવીર ચરિત—હેમચન્દ્ર

માલવિકાગિમિત્ર નાટકનો ગુજરાતી અનુવાદ—ખ. ક. ઠાકોર

મિરાતે અહમદી

મુદ્રિત કુસુદયન્દ્ર પ્રકરણ

મુહલ્લાત નેણસીની ખ્યાત

મુખેઈ આફીઆલોજીકલ સર્વે

મુખધ જેઝીટીયા

મુખધની આઠમી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ

મેરવગ—પ્ર. ચિં. ના કર્તા

મેવાડના ગુહિલો—માનસાકર પીતાબરદાસ મહેતા.

મોહરાજ પરાજય—ચરા પાલ

યાજ્ઞવલ્કય—યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ

રઘુવંશ—કાલિદાસ

રત્નમાળા—કૃષ્ણાચ કૃત

રાજપુતાના મ્યુઝીઅમ (અજમેર)નો એન્યુઅલ રિપોર્ટ
 રાજપુતાનેકા ઇતિહાસ—ગૌ. હી. ઓઝા
 રાજવલી કોષ્ટક—રાત્રુજ્ય તીર્થોદ્ધર પ્રબંધનું પરિશિષ્ટ
 રાજ ભોજ—વિશ્વેશ્વરનાથ રેહનું પુસ્તક
 રામલાલ ચુનીલાલ મોદી—ભાવનગરની સા. પ. નો રિપોર્ટ ઈ. વિ. કાન્તમાલામા
 છપાયેલ લેખ અને ગુજરાતી વગેરેમા છપાયેલા લેખો.
 રાસમાલા—ગુ. ભા. આ. ૩. કા. ગુ. સ. પ્રકાશિત
 રાષ્ટ્રકૃત્સુ એન્ડ ઘેર ટાઇમ્સ—અલ્દતેકર
 રીમેઇન્સ ઈન ધી બોમ્બે પ્રેસીડન્સી
 રીવાઝ્ઝ કીસ્ટ ઓફ ધી એન્ટીકવેરીઅન
 રેવ તગિરિ ગસુ (ગા. ઓ. સી.)
 લેખ પદ્ધતિ (ગા. ઓ. સી.)
 વસત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રન્થમા ગુજરાતનું વહાણવટુ નામનો લેખ
 વસત-વર્ષ ૨૭, વર્ષ ૩૧
 વસંતવિલાસ
 વસ્તુપાલ ચરિત—જિનહર્ષગણિ
 વસ્તુપાલ તેજપાલ પ્રશસ્તિ
 વાગ્મટાલ કાર—વાગ્મટ કવિ (નિ. પ્રે.)
 વાયુપુરાણ
 વિએના ઓરીએન્ટલ જર્નલ
 વિક્રમાદેવચરિત—ખિલ્લણ
 વિચાગ્રેણી—મેરુગસૂરિ
 વિન્સેન્ટ સ્મીથ—અર્લો હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીયા આ. ૩
 વિમલ પ્રબંધ—ભાવણ્યસમય કૃત
 વિવિધતીર્થ કલ્પ કે તીર્થકલ્પ—જિનપ્રભસૂરિ
 વિશ્વેશ્વરનાથ રેહ—ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ
 વિષ્ણુપુરાણ
 વૈદ્ય ચિ.—મધ્યયુગીન ભારત, હીસ્ટરી ઓફ મીડીવલ હિન્દુ ઇન્ડીયા.
 વૈષ્ણવધર્મનો સક્ષિત ઇતિહાસ—કુ. કે. શાસ્ત્રી
 વોટર્સ યુવાન સુઆગ

વ્યાસસ્મૃતિ

સરસ્વતીપુરાણ

સ્ટીડી ઈન વાતસાયન કામસૂત્ર (૧૯૨૯)

સાહ્ય ઇન્ડિઅન ઇન્સ્ટીટ્યુશન્સ

સુકૃતકીર્તિ કલ્પોલિની

સુકૃત સકીર્તન—અરિસિંહ

સુરતની સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ

સુરભોત્સવ—સોમેશ્વર કૃત

સોલકીઓકા પ્રાચીન ઇતિહાસ—ગૌ. હી. ઓઝા

શ્રી ધનપ્રસાદ મુન્શી—ગુજરાતી (૧૯૯૨) દીપોત્સવી અક તથા પ્રસ્થાન
પુ. ૧૬, અ. ૫

શ્રી કાર્પાસ ગુજરાતી સભાના પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ.

શાકુતલ નાટક—કાલિદાસ કવિ

શૈવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—કુ. કે. શાસ્ત્રી

હમ્મીર મદમદન—જયસિંહસૂરિ

હરિવંશ

હરિહર્ષદ કૃત—વિ. ઓ. જ.

હર્ષચરિત—ખાણકવિ કૃત

હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિઅન આર્કીટેક્ચર—ફર્ગ્યુસન

હીસ્ટરી ઓફ મીડીવલ હિન્દુ ઇન્ડિયા ચિ. વૈદ્ય

હુલ્ક—એ. ઇ. તથા ઇન્સ્ટીટ્યુશન્સ ઓફ અરોક

હેમાદ્રિયાએ ચરિત્ર

જ્ઞાની ર. ધ —બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા ૧૯૩૪-૩૫

અનુક્રમણિકા

[વિભાગ પહેલો]

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ પૂર્વસ્થિતિ	૧
૨ ભૌગોલિક સ્થિતિ	૩૮
૩ ચાવડા સમય	૪૬
૪ રાષ્ટ્રકૂટો અને પ્રતિહારો	૬૩
૫ સામાજિક તથા ધાર્મિક સ્થિતિ	૧૦૩
૬ સોલકીવ રાની ઉત્પત્તિ તથા મૂળગાનના પૂર્વજો	૧૧૭
૭ મૂળરાજદેવ	૧૩૫
૮ ચામુંડ, વલ્લભરામ અને દુર્લભરાજ	૧૭૨
૯ ભીમદેવ પહેલો	૧૭૬
૧૦ કર્ણદેવ પહેલો	૨૦૩
૧૧ લોકસ્થિતિ	૨૧૮
૧૨ સિદ્ધરાજ જયસિંહ	૨૨૫

[વિભાગ બીજો]

દતકથા અને ઇતિહાસ	૫
ઉલ્લેખિત ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોની સૂચિ	૧૧
૧૩ કુમારપાલ	૨૮૧
૧૪ અજયદેવ	૩૩૨
૧૫ મૂલરાજ બીજો (બાલ મૂલરાજ)	૩૩૯
૧૬ ભીમદેવ બીજો	૩૪૪
૧૭ વાગેલા સામ ત લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરધવલ	૩૬૩
૧૮ ત્રિભુવનપાલ	૩૯૬
૧૯ વિરાલદેવ	૩૯૮
૨૦ અન્નુનદેવ	૪૧૧
૨૧ સારંગદેવ	૪૧૬
૨૨ કર્ણદેવ	૪૨૭

પરિશિષ્ટ

૧ સોલકી સમયના ગુજરાત અને પાટણ	૪૪૪
૨ સમઘણીન રાજવંશો	૪૫૬
અનુપૂર્તિ અને શુદ્ધિ	૪૭૩
શબ્દાનુક્રમણિકા	૪૮૯

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

પ્રકરણ ૧૩ મું

કુમારપાલ.

વિ. સં. ૧૧૯૯ થી વિ. સં. ૧૨૨૯

કુમારપાલના વડવાઓ

સિદ્ધરાજ જયસિંહે પુત્ર કામનાથી સોમનાથની પગે ચાલીને યાત્રા કરી હતી પણ શકરે તારા ભાગ્યમાં પુત્ર નથી અને તારા પછી કુમારપાલ ગાદીએ બેસશે,^૧ એમ સિદ્ધરાજને કહ્યું, એવું સ્પષ્ટ કથન દ્વાયાશ્રય (સ. ૧૫ શ્લો. ૫૫)માં તથા ચિતોડના કિલ્લાના કુમારપાલના લેખમાં છે અને બીજા પ્રબંધોમાં તેનો જ ઉતારો મળે છે. આ સ્પષ્ટ પુરાવાને આધારે સિદ્ધરાજને સાત પુત્રો હોવાની ભાટોની દંતકથા ખોટી માનવી પડશે^૨ અને સિદ્ધરાજને પુત્ર ન હોવાથી કુમારપાલ પાટણની ગાદીએ બેઠો એ જ સાચી વાત કહે છે. કુમારપાલની વંશાવળી દ્વાયાશ્રયમાં તથા ચિતોડના કિલ્લાના લેખમાં નીચે પ્રમાણે આપી છે. બીમદેવ પહેલાને ક્ષેમરાજ નામનો પુત્ર હતો, આ ક્ષેમરાજનો પુત્ર દેવપ્રસાદ, દેવપ્રસાદનો ત્રિભુવનપાળ અને ત્રિભુવપાળને કુમારપાલ, મહીપાલ અને કીર્તિપાલ એ ત્રણ પુત્રો અને પ્રેમલદેવી તથા દેવલદેવી નામની બે પુત્રીઓ હતી. ક્ષેમરાજ બીમદેવનો મોટો પુત્ર હોવા છતાં તેને શા કારણથી ગાદી ન મળી અને કર્ણને મળી

૧ ભાટોની ખ્યાતોમાં સિદ્ધરાજને ગહિલરાવ, બાઘરાવ, તેજસી, મલ-
ખાન, જોળનીરાવ અને સગતિકુમાર એ સાત (નામ છત્ર છે) પુત્રો હોવાનું
કથન મળે છે તેને ભાટોની, ટાઢાપોરની કલ્પનાજ ગણવી પડશે. (પ્રસ્થાન પુ.
૯ અ. ૩ પૃ. ૧૭૨)

એનો વિચાર ભીમદેવના ચરિત્રમાં કર્યો છે. એ ક્ષેમરાજનો પૌત્ર ત્રિભુવનપાળ સિદ્ધરાજનો એક સામંત અને લડાઈમાં સહાયક હતો એ પણ દ્વયાશ્રયને આધારે ઉપર નોંધ્યું છે.^૧

પોતાની પછી કુમારપાલને ગાદી મળશે એવું પ્ર. ત્રિ (પૃ ૧૬૪) ના કહેવા પ્રમાણે સામુદ્રિક શાસ્ત્ર જાણનારાઓએ કહેલું^૨ હોવાથી તેને હલકા કુળનો ગણીને સિદ્ધરાજ તેના વિનાશનો રસ્તો હમેશાં શોધ્યા કરતો હતો, એમ પ્રગંધામા લખેલું છે. કુમારપાલનું કુળ તેના પરદાદા ક્ષેમરાજની મા બહિલા દેવીને લીધે હલકુ ગણાતું હતું એવો પ્ર ત્રિ. નો અભિપ્રાય જણાય છે. કુમારપાળની મા કાશ્મીરાદેવી હલકા કુળની હોવાથી એ ગાદીએ બેસે તે સિદ્ધરાજને ગમતું ન હતું એવું એક લેખકે લખ્યું છે પણ તેને માટે શો આધાર છે તે તેણે દર્શાવ્યું નથી^૩ જિનમહાનગણિએ તો કુમારપાલ ન હોય તો કદાચ સોમેશ્વર મને પુત્ર આપે એવી મિથ્યા કલ્પનાથી ત્રિભુવનપાલ વગેરેને મરાવીને કુમારપાલને મારવાનો સિદ્ધરાજે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો એમ લખ્યું છે.^૪ પણ દ્વયાશ્રય, પ્ર ત્રિ વગેરેમાં ન હોવાથી ત્રિભુવનપાલને સિદ્ધરાજે મરાવ્યાની વાત શકાર્પક છે

ગાદીએ બેઠા પહેલાં કુમારપાલને થયેલી રખડપટ્ટી.

કુમારપાલને મારી નાખવા માટે સિદ્ધરાજે પ્રયત્નો કરેલા એવું માનવા માટે પણ પૂરતા પુરાવા નથી, છતાં રાજ્ય મળ્યા પહેલાં પાટણની ખહાર કુમારપાલ ભટકતો હતો એટલી વાત ચોક્કસ છે. જો કે એ વાત દ્વયાશ્રયમાં નથી લખી પણ કુમારપાલના મરણ પછી તરતમાં લખાયેલા મોહપરાજયમાં 'કુતૂહલથી પૃથ્વીમાં કુમાર-

૧ ભા. ૧ પૃ. ૨૨૬

૨. દ્વયાશ્રયમાં શકરે આણુ લવિષ્ય લખ્યાનું કથન છે (સ. ૧૩)

૩ જુઓ મોહપરાજયની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫

૪ જુઓ જયસિંહસૂરિનું કુ. ચં. સ. ૩ શ્લો. ૬૭થી ૬૯ કુ. પ્ર. પૃ. ૨૩

પાલ ફરતો હતો' એ રીતે લખ્યું છે.^૧ ત્યારે પ્ર. ચિ. માં તેમ જ જ્યસિહસૂરિ, જિનમડનગણિ વગેરેના પ્રબંધોમાં લખ્યું છે કે સિદ્ધરાજ મારી નાખશે એ ખીકથી કુમારપાલ પાટણ છોડીને બહાર સતાતો ફરતો હતો. અને સિદ્ધરાજના માણસો તેને શોધવા પાછળ ફરતાં હતાં. આ રખડપટ્ટીમાં તેને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો પડ્યાં, એકાદ વખત ત્રણ દિવસ ખાવાનું પણ નહિ મળેલું, આ રીતે સાત વર્ષ રખડવામાં ગયાં અને છેવટ એક દિવસ (પોતે માળવામાં હતો ત્યાં) કયાકથી સિદ્ધરાજના મરણના સમાચાર સાંભળી બનતી ઝડપે તે પાટણ પહોંચ્યો.^૨ પ્રબંધોનાં કથન પ્રમાણે સિદ્ધરાજ ૧૧૯૯ કાર્તિક શુદ્ધ ત્રીજને દિવસે મરણ પામ્યો, પછી ત્રીશ દિવસ સુધી સિદ્ધરાજની ચાખડીનું (પાદુકા) રાજ્ય રહ્યું.^૩ કયાક ત્રણ દિવસ પાદુકા રાજ્ય કહ્યું છે તે તારિખો બોતાં ભૂલ લાગે છે.

કુંડામાં સિદ્ધરાજના મરણ વખતે કુમારપાલ પાટણમાં નહોતો અને એ ખખર સાંભળીને બનતી ઝડપથી પાટણ પહોંચ્યો એટલી વાત નક્કી. પાટણ આવી પોતાના બનેલી કાન્હડદેવને^૪ મળ્યો અને તેની મદદથી, ખીજ એ હિમેદવારો કરતા સૌને હુશીઆર જણાવાથી ગાદી ઉપર બેઠો. અને ૧૧૯૯ની માગશદ શુદ્ધ ચોથે તેનો રાજ્યાભિષેક થયો.^૫ અને પ્ર. ચિ. કહે છે તેમ ૫૦ વર્ષને

૧. एको यः सकल कुतूहलितया वज्राम भूमण्डलम् ।

મોહપરાજય ચ. ૧ શ્લો. ૨૮

૨. પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૪-૧૬૫, પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. ૩૯૧થી ૩૯૪, જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૨૪ થી ૩૩

કુમારપાલની આ રખડપટ્ટીની વિગતો પ્રબંધોમાં થણા વિસ્તારથી ચર્ચાવી છે પણ એ વિસ્તાર દેખીતો કલ્પિત છે.

૩. બુઓ વિચારશ્રેણી, તથા જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૩૩, ચ. પ્ર. પૃ. ૧૦૭

૪. આ કાન્હડદેવ કે કૃષ્ણદેવ કુમારપાલની બેન પ્રેમલદેવીને પરણ્યો હતો.

૫. કુમારપાલની ગાદીએ બેસવાની આ તારિખ વિચારશ્રેણીમાં આપી છે.

પ્રૌઢ ઉમ્મરનો હોવાથી તથા દેશ પરદેશમાં ફરેલો હોવાથી કુમારપાલ હુશીઆરીથી ગભ્યનું શાસન કરવા લાગ્યો.^૧

શરૂઆતનાં કાવતરાં

ગાદીએ બેઠા પછી તરતમા રાજ્યના જૂના ખટપટી માણસોએ કુમારપાલને કપટથી મારી નાખવાનો પણ તાગડો રચ્યો હતો પણ તેને એ કાવતગની અગાઉથી ખબર મળી જવાને લીધે કાવતરાખોરો ફાળ્યા નહિ અને રાજ્યએ મુખ્ય કાવતરાંખોરોને મારી નખાવ્યા.^૨

કાન્હડદેવની ઉદ્ધતાઈ અને તેને કરેલી શિક્ષા

વળી મહાલેશ્વર કાન્હડદેવ (કે કૃષ્ણદેવ) જેણે કુમારપાલને ગાદીએ બેસવામા મદદ કરી હતી તે રાજની સભામા પણ તેના મનને ખૂચે એવી મશ્કરી કર્યા કરતો રાજ્યએ એકાદ વખત તેને સમજાવ્યો પણ તે સમજ્યો નહિ એટલે પોતાના મલ્લો પાસે તેના હાથ પગ ભાગી નખાવ્યા અને બેય આંખો ફેડાવી નાખી તેને ઘેર મોકલી દીધો.^૩ આ સખત પગલાંની અસર બીજા સામંતો ઉપર ઘણી સારી થઈ અને તે બધાએ ઉપલા બનાવ પછી રાજની પગલ ચગલે સેવા કરવા માડી.^૪

જેમ કુમારપાલે પોતાની વિરૂદ્ધ વર્તનારની સખત ખબર લીધી તેમ પોતાના ઉપર પહેલા ઉપકાર કરનાર ઉદયનના પુત્ર વાગલટદેવને

અને એ સાચી છે કારણ કે સ. ૧૧૯૯ના માધ શુ. ૧૦ને દિવસે કુમારપાલના રાજ્યમા પ્રાકૃત સુપાર્શ્વનાથ ચરિત્ર લખાયું છે (બુઓ. જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૨૭૫) જિ. ગણિના કુમારપાલ પ્ર. મા માગશર વદિ ૪ લખેલ છે પણ તે ભૂલ છે.

૧ કુમારપાલની પસંદગી કેવી રીતે થઈ તેનું વર્ણન પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૬, પ્ર. ચ. હે. સ. ૨૬૦. ૪૦૩ થી ૪૧૫ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૩૩મા આપેલ છે.

૨ બુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૬ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૩૪

૩ કૃષ્ણદેવ સંબંધી આ વૃત્તાન્ત પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૭ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૩૩મા આપેલ છે.

૪ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૭

મહામાત્ય બનાવ્યો, આલિંગ નામના માણસને મુખ્ય પ્રધાન બનાવ્યો, વૌસરિને લાટમડલ આપ્યું વગેરે પ્રત્યપુકારના દાખલા પ્રબંધોમાં આપ્યા છે. પણ આ બાબતમાં પ્રબંધોના કથનોમાં ગડબડ જોવામાં આવે છે તે આગળ મત્રીમડળના વર્ણન પ્રસંગે જોશું.

અન્નમેરના આત્ર ઉપર ચડાઈ

કુમારપાલના પરાક્રમોમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન અન્નમેરના રાજા આત્ર ઉપરની ચડાઈને ઉત્કર્ણ લેખોમાં તથા પ્રબંધોમાં મળેલું છે. વળી કાલાનુક્રમમાં એ પહેલું પરાક્રમ હોવાનો સંભવ છે. કુમારપાલ ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વખતમાં જ એ બનાવ બન્યો લાગે છે. આ બનાવનું જૂનામાં જૂનું વર્ણન દ્વયાશ્રય (સ. ૧૬) માં મળે છે. દ્વયાશ્રયકાર લખે છે કે—“પછી એકાએક^૧ સપાદ લક્ષના આત્ર રાજાએ ઉત્તરના રાજાઓ સાથે મળીને કુમારપાલ સાથે

૧ અન્નમેરનો રાજા ગુજરાત ઉપર શા માટે ચડી આવ્યો એ દ્વયાશ્રયમાં તો કહ્યું નથી. હલકું અતર્કિત રીતે ચડી આવ્યો (સ. ૧૭-૭) એમ કહ્યું છે. પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૬૮)ના કહેવાનો સાર એવો લાગે છે કે સિદ્ધરાજે જેને દીકરો માનેલો તે વાહડ કે આહડ પોતાને ગાદી ન મળવાથી આન્નને મળી ગયો અને ગુજરાત ઉપર તેને તેડી લાવ્યો. અને ચતુર્વિશતિ પ્રબંધ (પૃ. ૧૦૩)માં જયસિંહસૂરિના કુમારપાલ ચરિત (સ. ૪ શ્લો. ૧૫૦ થી ૧૭૩) માં તથા જિ. ગણિના કુ પ્ર. (પૃ. ૪૦)માં લખ્યું છે કે કુમારપાલની બેન દેવલદેવીને અન્નમેરના ચોહાણ રાજા આત્ર કે અર્જુનરાજાને પરણાવી હતી હવે એક વખતે આ રાજા રાણી ચોપાટ રમતા હતા ત્યાં રાજાએ સોગઠાને લક્ષીને ગુજરાતીઓને કાઈક ગાળ દીધી એટલે રાણીએ ગુસ્સે થઈને પોતાના ભાઈની બીક દેખાડી પરિણામે આન્ને લાત મારીને દેવલદેવીને કાઢી મુકી એટલે તે ભાઈ પાસે પાટણ આવી અને ભાઈને પોતાના વર સામે લડવા ઉશ્કેર્યો. હેમચન્દ્ર, તેનો દીકાકાર અભયતિલક કે મેરુતુગ જેવા જૂના કોષ્ટ્રએ લખેલ જૂન હોવાથી આ ચોપાટવાળી દૃતકથા રાજશેખરસૂરિએ જોડેલી હોય કે એના વખતમાં લોકમાં ચાલતી હોય પણ એ વિશ્વાસપાત્ર નથી લાગતી. આન્ન કુમારપાલની બહેનને પરણ્યો હતો એવું સૂચન પણ દ્વયાશ્રયમાં નથી એ ધણું સૂચક છે.

વિરોધ કર્યો. અને કુમારપાલને પાછળથી દબાવવા માટે પૂર્વના (માળવાના) રાજા બલલાલને બોલાવ્યો. આ રીતે અજમેરનો ચોહાણ રાજા ગુજરાત ઉપર ચડી આવે છે તેવા ખબર એક જાસૂસ મારફત કુમારપાલને મળ્યા એટલે તેણે નાન્દીપુર (નાદોદ)ના લશ્કરને બલલાલ સામે મોકલ્યું અને આત્ર સામે પોતે ચડી ગયો.” આ બલલાલ સામે ગયેલા લશ્કરનો ઉપરી કાક નામનો બ્રાહ્મણ હતો એમ દ્વાચાત્રયના ટીકાકારે કહ્યું છે.^૧ હવે બલલાલ સામેની ચડાઈની વાતને આજુ ઉપર ગાળી અજમેર ઉપરની ચડાઈનો વૃત્તાન્ત જોઈએ. અબધોમા આ વૃત્તાન્ત જુદી જુદી રીતે આપેલો છે. દ્વાચાત્રયના કહેવા પ્રમાણે કુમારપાલ પોતે આત્ર સામે કચ્છના, સૌવીરના તથા સિન્ધુના ઘોડાઓ તથા આરણ્યક હાથીઓ સાથે નીકળ્યો. એ આજુ પહોંચ્યો અને ખનાય નદીને કાઠે થોડો વિશ્રામ લઈને, આજુનો રાજા વિક્રમસિંહ^૨ જે પોતાનો સામત હતો તેને સાથે લઈ અજમેર તરફ ગયો. છેવટે ચોહાણ રાજાના અને કુમારપાલના સૈન્યો વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમા ચોહાણ રાજા હારી ગયો, એટલે નમી જઈને કુમારપાલ સાથે સલાહ કરી તથા પોતાની પુત્રી જલ્હણા કુમારપાલને પરણાવી^૩

દ્વાચાત્રયનું આ વર્ણન તદ્દન સમકાલીન છે અને અમૂલ્યવાદિ દોષથી મુક્ત છે પ્રભાચંદ્ર, રાજશેખરસૂરિ, જયસિંહસૂરિ, જિનમડન-

૧ દ્વાચાત્રય સ. ૧૬ શ્લો. ૨૩ ની ટીકા.

૨ આજુના પરમાર વંશની વસ્તુપાલ તેજપાલના મ દિરની તથા અચ-લેશ્વરની પ્રશસ્તિઓમા આપેલ વંશાવલીમા જો કે વિક્રમસિંહનું નામ નથી પણ એ પ્રશસ્તિ પહેલા લખાયેલ દ્વાચાત્રયમા છે માટે એ સાચું માનવું પડશે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૭૫).

૩ જુઓ દ્વાચાત્રય સ. ૧૬ શ્લો. ૨૪ થી તે સ. ૧૯ શ્લો. ૬૦

દ્વાચાત્રયનું આ વર્ણન જોતા ત્રણ દિવસ સુધી આનાકને લાકડાના ખાજરામા કેદ રાખ્યા પછી પાછો ગાદીએ બેસાર્યાનું ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૦૮) વર્ગેરેનું કથન વિશ્વાસપાત્ર નથી.

ગણિ વગેરે પ્રખન્ધકારો પણ કુમારપાલ રાજ અજમેરના ચોહાણ રાજ ઉપર ચડી ગયો હતો, એમ લખે છે,^૧ એ જોતા પ્ર-ચિ-માં અર્જોરાજ ગૂર્જર દેશને સીમાડે આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં લડાઈ થઈ એમ લખ્યું છે^૨ તે ખોટું ઠરે છે. વળી કુમારપાલના સમયના ચિતોડગઢના મોકલજના મદિરમાથી મળેલા વિ સં. ૧૨૦૭ ના લેખમા સ્પષ્ટ લખેલું છે કે “કુમારપાલ રાજ સપાદલક્ષ દેશને ખુદીને તથા તેના રાજને તાબે કરીને જ્યારે ચિતોડ પાસે આવ્યો ત્યારે સમિદ્દેશ્વરને ગામનું દાન આપ્યું”^૩ આ શબ્દોથી, કુમારપાલ અજમેર ઉપર ચડી ગયો હતો^૪ અને ચિતોડ રસ્તે પાછો ફર્યો હતો એમ ચોક્કસ ઠરે છે. ચિતોડ પોતાને તાબે હોવાથી વળતા ત્યાં આરામ લઈ ચિતોડના મદિરો તળાવો વગેરેની શોભા જોઈ તથા શિવમદિરને દાન આપ્યું. વિ સં ૧૨૦૭ માં સમિદ્દેશ્વરના આ દાનનો લેખ લખાયેલો હોવાથી આ લડાઈ તે પહેલાં થઈ હોવી જોઈએ^૫

આ યુદ્ધ પ્રસંગમા કુમારપાલના કેટલાક માણસો ફરી ગયા કે

૧ જુઓ ચ. પ્ર પૃ. ૧૦૫, કુ. ચ. સ ૪ શ્લો ૨૧૩ થી આગળ, અને કુ. પ્ર પૃ. ૪૦, પ્ર. ચ. હે સૂ. પ્ર. શ્લો. ૪૧૯

૨ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૮

૩ સપાદલક્ષમામર્ચ નમ્રીકૃતમયાનક ।

સ્વયમાયાન્મહીનાથો ગ્રામે શાલિપુરામિધે ॥

એ. ઈ. ગ્રં. ૨ પૃ. ૪૨૨

૪ ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૦૫) માં તે શાકલરીથી પાચકોશ છટે યુદ્ધ થયું એમ કહ્યું છે.

૫ અજમેરનો આ રાજ આત્રકે અર્જોરાજ વિ. સ. ૧૨૦૭ ને ૧૨૦૮ની વચ્ચે તેના મોટા પુત્ર જગદેવને હાથે માર્યો ગયો છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૨૪૨) વિ. સ. ૧૨૦૭નો ઉપર કહેલો લેખ તથા આ હકીકત જોતા પ્ર. ચ. (હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૪૨૩)મા ૧૧ વર્ષ સુધી કુમારપાલે અજમેર ઉપર હલ્લા કર્યા પણ જીત થઈ નહિ એમ જો લખ્યું છે તે ખોટું ઠરે છે.

શત્રુ પક્ષમાં થોડે ઘણે અંશે મળી ગયાં હોય એવું લાગે છે પણ પ્રબંધોના આ સંબંધી વર્ણનોમાં કલ્પના ઘણી છે તથા ગડબડ પણ ઘણી થઈ છે મૂળ દ્વાચાત્રય (સ ૧૮ શ્લો ૯૭) માં એટલું જ લખ્યું છે કે “આ લડાઈમાં ગુજરાતના ચાહડ વગેરે આત્રના પક્ષમાં ગયા હતા અને આત્રના મૂળ સેવકો ગોવિન્દરાજ વગેરે કુમારપાલના પક્ષમાં હતા ” આ કથનનો પાછળથી ઘણો વિસ્તાર થયો છે. આ ચાહડ કુમારપાલની હસ્તિશાળાનો ઉપરી હતો એમ દ્વાચાત્રય (સ ૧૬ શ્લો ૧૪) માં કહ્યું છે જો કે ચાહડના નામાન્તરે પાછળથી લખાયેલા જુદા જુદા પ્રબંધોમાં જુદી જુદી રીતે આપ્યા છે^૧ પણ સાચું નામ ચાહડ લાગે છે વળી તેને પ્ર ચિ મા ઉદ્યનનો પુત્ર કહ્યો છે તે તો શ્રી જિનવિજયજી કહે છે તેમ બ્રાતિમૂલક અને અસંલલિત છે^૨ આ ચાહડને પ્ર ચિ, પ્ર ચ. (શ્લો ૫૨૦) વગેરે કેટલાક પ્રબંધોમાં સિદ્ધરાજનો પ્રતિપત્ન પુત્ર કહ્યો છે, ત્યારે ચ પ્ર (પૃ. ૧૦૭) વગેરેમાં તે ઉપરાત તેને માળવાનો રાજપુત્ર પણ કહ્યો છે અને તેણે સિદ્ધરાજના મરણ પછી પ્રધાનો પાસે રાજ્ય માગ્યું પણ તેઓએ તેને પરવશનો ગણીને ન આપ્યું માટે એ અજ-મેરના રાગને જાળીને મળ્યો એમ કહ્યું છે આ કથનોને કશો જૂનો આધાર નથી, પણ એ ચાહડ હસ્તિશાળાનો ઉપરી હતો એમ જો મૂળ દ્વાચાત્રયમાં કહ્યું છે તેનો ખીજા પ્રબંધોમાં પણ કોઈક રીતે નિર્દેશ

૧ પ્ર ચિ. ની કોઈ પ્રતમાં ચાહડ નામ છે તો કોઈમાં વાહડ છે, મોહડ પરાજયમાં કુમાર તિલક ત્યાગ ભટ્ટ (અ પ શ્લો ૩૬) નામ લખ્યું છે; પ્ર ચ. (હે. સૂ પ્ર શ્લો ૫૪૬) માં ચાહલટ અને જિ. ગ. કુ પ્ર મા અને જ. સૂ. ના કુ. ચ મા ચારલટ નામ છે જ્યારે ચ. પ્ર મા ચાહડ નામજ છે, અને મૂળ નામ તેજ લાગે છે ચારલટ કે ચાહલટ તેના સંસ્કૃત રૂપો જણાય છે મુ ગે. (પૃ ૧૮૪) માં ચાહડકે ચારલટ લખ્યું છે.

૨ જુઓ. પ્રા. જૈ. લે સ. અવલોકન પૃ. ૯૧ તથા પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૬૮ ટિ. ૮

થયો છે.^૧ આ હરિતશાળાના ઉપરી ચાહડ ઉપરાંત આશુતો પરમાર રાજા વિક્રમસિંહ કુમારપાલની વિરૂદ્ધ થઈ ગયો હતો એમ પ્રભાવક ચરિત (હિ. સ. પ્ર. શ્લો. ૪૭૭ થી ૫૧૨) ને અનુસરી જયસિંહસૂરિ તથા જિનમડનગણિ કહે છે.^૨ વળી ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૦૫) ને અનુસરી નડૂલનો કેલહણ વગેરે સામન્તો પણ કુમારપાલથી વિરક્ત હોવાનું તથા લાય વગેરે દ્વારા કુમારપાલના ધણા માણસો અર્જુનરાજે પોતાના પક્ષમાં લીધા હોવાનું જિ-ગણિ કહે છે.^૩ પ્રબધોમાં આપેલી આ લડાઈ સખધી આવી બધી વિગતોમાં કેટલો વિશ્વાસ રાખવો એ પ્રશ્ન છે. બાકી મૂળ દ્વાચાશ્રયમાંથી જે ઉપર ઉતાર્યું છે તે બનાવ બન્યો તે સમયે જ લગભગ લખાયું હોઈને ચોક્કસ વિશ્વસનીય છે અજમેરના રાજા ઉપર કુમારપાલે વિજય મેળવ્યો હોવાની વાતનો ઉલ્લેખતો કુમારપાલના પોતાના અનેક ઉત્કર્ણ લેખોમાં તથા એના અનુયાયીઓ ના ઉત્કર્ણ લેખોમાં કુમારપાલના વિશેષણરૂપે મળે છે.^૪ અને કી-કૌ.

૧ પ્ર. ચિ. મા આ ચાહડ કંવાહડ ઉપરાંત એક ચક્રવર્તિ નામના મહાવતે પણ લડાઈ વખતે અકુશ છાડી દીધો (પૃ. ૧૬૮) એવું કહેલું છે તે એકજ દત્તકથાના બે કટકા થયા લાગે છે.

૨ કુ. પ્ર. પૃ. ૪૦ ૪૧, કુ. ચ. સ. ૪ શ્લો. ૪૩૬ થી ૪૩૮

૩ જુઓ કુ. પ્ર. પૃ. ૪૧

૪ વડનગરની સ. ૧૨૦૮ ની પ્રશસ્તિમાં નીચેનું વચન છે —

અર્જુનરાજનરાધિરાજહૃદયે ક્ષિપ્તવૈકલાણવ્રજ

સ્ત્રિચોત્ત્લોહિતતર્પણાદમદયચ્ચંડી મુજસ્થાયિનીમ્ ।

શ્લો. ૧૪ શુ. ઐ. લે. ન. ૧૪૭ પ્રા. લે. મા. ન. ૪૫

વિ. સ. ૧૨૦૬ના ૧૨૧૩ના, તથા બીજા અનેક લેખોમાં કુમારપાલને—

નિર્જિતશાકમરીમૂપાલ અથવા નિજમુજવિક્રમરણાંગણવિનિર્જિતશાક-મરીમૂપાલ (એ. ઈ. પ્ર. ૧૧ પૃ. ૪૪ તથા ઈ. એ. ૧૯૧૨ પૃ. ૨૦૩ વગેરે) જેવાં વિશેષણો લગાડેલા છે.

વગેરે પ્રબંધોમાં કુમારપાલના મુખ્ય પરાક્રમોમાં આ વિગતનો ઉલ્લેખ કરેલો છે ?

માળવાના બલ્લાલને માર્યો

જો કે અજમેરના વિજય જોટલું મદત્ત માળવાના બલ્લાલ ઉપરના વિજયને ઉત્કીર્ણ લેખોએ આપ્યું નથી. પણ ઉપર દયા-શ્રયમાથી કરેલા ઉતારામાં માળવાનો બલ્લાલ પાછળથી દલેલો ક્રમ્પા આવતો હતો તેની સામે નાન્દીપુરના જોટલે લાટના લખ્ખરને રદાદની સરદારી નીચે મોકલ્યાનું લખ્યું છે. આગળ ચાલતાં એજ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે જો વખતે કુમારપાલના ચાલની પુત્રી જન્મદણા માથે લગ્ન થઈ રહ્યા એજ વખતે બલ્લાલને કુમારપાલના પાત્ર મામન્તોએ મળીને હરાબાના ખખર પણ આવ્યા.૩ બલ્લાલ સામે કુમારપાલ તરફથી લડવા ગયેલા આ સામન્તોના નામો દયાશ્રયમાં કે તેની ટીકામાં નથી આપ્યા પણ આપ્યો. પરમાર રાજ યજ્ઞોધવલ જે કુમારપાલનો સામત હતો તેણે બલ્લાલને મારવામાં લાગ લીધો હતો એમ આપુના તેજપાલના મંદિરની પ્રશસ્તિમાં “યજ્ઞોધવલે કુમાર-પાલની સામે આવેલા માળવાના ગગ્ગ બલ્લાલને માર્યો” એવું લખેલું છે તેથી સમગ્રાય છે.૪ વળી દયાશ્રયના મૂળ કથનને કી કૌ. જેવા

૧ હિંદિ પ્રવિષ્ટ્યદ્વાળક્ષિપ્તેનાઘૂર્ણિત શિર ।

જાક્ષલક્ષોણિપાલેન ચ્યાચક્ષાળૈ. પરૈરપિ ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૪૬

સુ. સ (સ. ૨ શ્લો. ૪૩) વગેરેમાં કી. કૌ ના આ વચનને મળતાં વચનો છે, જે ઉતાવળી જરૂર નથી.

૨ શ્રી. મુનશીની ગુજરાતનો નાથ અને રાજધિરાજ વાર્તાઓમાં જે કાક નામનું પાત્ર આવે છે તેનું મૂળ આ દયાશ્રયનો કાક લાગે છે.

૩ જુઓ દયાશ્રય સ. ૧૯ શ્લો ૧૦૦ થી ૧૨૬

૪ આપુ ચ દ્રાવતીના પરમાર રાજ્યોગી જે વંશાવળી આપુના તેજ-પાલના મંદિરના વિ સ. ૧૨૮૭ના લેખમાં આપી છે તેમાં રામદેવ પછી

પ્રખન્ધનો તથા કુમારપાલના પોતાના સમયના વિ. સં. ૧૨૦૮ના તથા વિ. સં. ૧૨૨૫ના ઉઠ્ઠાણે લેખોનો ટેકા છે. એટલે માળવાના કોઈ ખલ્લાલને કુમારપાલે માર્યો હોવાની વાતમા સંદેહનુ કારણ નથી. પણ આ ખલ્લાલ કોણ હતો? માળવાના પરમાર રાજાઓની વશા-

તેના પુત્ર યશોધવલનુ નામ છે અને તેને વિષે લખ્યું છે કે:—

..... યશોધવલ ઈત્યાસીત્તનૂજસ્તત. ।

યથૌલુક્યકુમારપાલનૃપતિપ્રત્યર્થિતામાગતં

મત્વા સત્વરમેવ માલવપતિવલ્લાલમાલઘવાન્ ॥

પ્રા. જૈ. લે સ લેખાક ૬૪ આખુની તેજપાલ મ દિરની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩૪. પણ આપણે ઉપર જોયુ તેમ દ્વાયાશ્રયમા આખુના રાજાનુ નામ વિક્રમ-સિંહ લખ્યુ છે એ ઉપરથી વિ સ. ૧૨૦૭ની આસપાસમા વિક્રમસિંહ ગાદી ઉપર હોય અને આ યશોધવલ કૃષ્ણા હોઈને કુમારપાલે આપેલી કોઈ જગીર ભોગવતો હોય એમ વિ. સ. ૧૨૦૨ ના અન્નરીમાથી મળેલા લેખમા પરમારવશોદ્રવમહામહાલેશ્વરયશોધવલ એ રીતે શબ્દો મળે છે તે ઉપરથી લાગે છે. આખુના લેખમાથી વિક્રમસિંહનુ નામ કેમ પડી ગયુ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ વિક્રમસિંહ થોડો વખત ગાદી ઉપર રહ્યા પછી યશોધવલ ગાદી ઉપર આવ્યો હશે. વળી આ વિક્રમસિંહે કુમારપાલની વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું હોવાનુ તથા એ કારણથી તેને કેદમા નાખી તેના ભત્રીજા યશોધવલને ચંદ્રાવતીમા ગાદી આપ્યાનુ પ્ર. ચ. (હે. સૂ. પ્ર. શ્લો ૫૭૮)મા સ્પષ્ટ કથન મળે છે

૧ રાગાદ્ભૂપાલવલ્લાલમલ્લિકાર્જુનયોર્મધે

ગૃહીતૌ યેન મૂર્ધાનો સ્તનાવિવ જયશ્રિયઃ ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૪૮

વલ્લાદ (લ) ધારાધિપ

શ્રીમજ્જાગલભૂપકુજરશિરસચારપચ્ચાનનં ॥

શ્લો. ૧૦

વલ્લી સં. ૮૫૦ વિ. ૧૨૨૫ નો ભદ્રકાળીનો લેખ

ભાવનગરના પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત લેખો પૃ. ૧૮૭

વળીમા આવુ નામ હજુ પુરાતત્ત્વસંશોધકોને મળ્યુ નથી. વળી સિદ્ધરાજે જીતેલો માળવાનો પ્રદેશ કુમારપાલના તાબામાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. એટલે અધુ જેતા સંભવ એવો લાગે છે કે માળવાનો રાજા યશોધર્મ સિદ્ધરાજને હાથે કેદ થયા પછી ન્યારે તેનો પુત્ર જયવર્મા કદાચ ગુજરાતના રાજાના સામત તરીકે માળવામાં રાજ્ય કરતો હશે ત્યારે ધણુકરી દ્વારા સમુદ્રના હોઈસલા રાજા બલ્લાલે^૧ -વીર બલ્લાલ ખીજાએ કર્ણાટકના ચાલુક્ય લશ્કરના સેનાપતિ બનીને નખળા પડી ગયેલા માળવાના રાજાને હરાવી ત્યા પોતાની સત્તા જમાવી હશે આ બલ્લાલને મારીને કુમારપાલે આખા માળવાને પોતાને તાબે લીધુ અને જુદા જુદા પ્રાન્તો (વિષયો)મા વહેંચી માળવાના પૂર્વ વિભાગની સુપરત ભીલસા-ઉદયપુરમા થાણુ નાખી પડેલા પોતાના સુગા (મહાસાધનિક) રાજ્યપાલને કરી, એમ શ્રી. ડી સી ગણુડી તર્ક કરે છે તે યથાર્થ લાગે છે^૨

અને ઉપરનુ અનુમાન સાચુ હોય તો બલ્લાલનુ માયુ કાપી નાખ્યુ એવા જે શબ્દો લેખો તથા પ્રશંધોમા મળે છે તેનો અર્થ બલ્લાલને હરાવ્યો એટલો જ કરવો પડે, કારણુ કે કુમારપાલના મરણ પછી પણ આ બલ્લાલ જીવતો હતો. વિ સં ૧૨૨૦ મા કુમારપાલના મહાસાધનિકે (સુગાએ) ભીલસા પાસે ઉદયપુરના ઉદાલેશ્વરને દાન આપ્યુ છે^૩ તેથી કુમારપાલે માળવાના એ લાગને તાબે કર્યો હોવામાં સંદેહ રહેતો નથી. આ લેખમા કુમારપાલ માટે અવતી-નાથ બિરુદ વાપર્યુ છે. પણ આ લડાઈ હેમચન્દ્ર કહે છે તેમ અજમેર ઉપર ચડાઈ વખતે જ કે તે પછી તરતમા અર્થાત્ વિ સં ૧૨૦૭-૮

૧ આ બલ્લાલનો સમય વિ સં. ૧૨૨૯ થી ૧૨૬૮ છે (જુઓ ડક્ટી કોનોલોજી પૃ. ૧૬૦) એ જેતા તેનુ આ પરાક્રમ દ્વારા સમુદ્રની ગાદી ઉપર એકા પહેલાનુ હોવાનો સંભવ છે.

૨ જુઓ. ઈ. એ ૧૯૩૨ અકટોગરમા 'પરમારો' વિષે તેનો લેખ.

૩ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૮ પૃ. ૩૪૩ શુ ઐ લે. નં. ૧૫૦.

માં થઈ છે એમ વિ. સ. ૧૨૦૮ ની વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિમાં.
“માળવાના રાજના માથાને કુમારપાલે દરવાજામાં લટકાવ્યાનું કહેલું
છે.”^૧ તે ઉપરથી નક્કી થાય છે.

મલ્લીકાર્જુન ઉપર ચડાઈ

કુમારપાલના જે ત્રીજા પરાક્રમનો ઉલ્લેખ પ્રખ્યાતમાં મળે છે.
તે કોકણના રાજા મલ્લીકાર્જુનને માર્યાનો છે. પ્ર. ચિ. (૫ ૧૭૧)માં
વિસ્તારથી આ કથા આપી છે, જેનો સાર એટલો જ છે કે “એક
વખત રાજસભામાં બેઠેલા કુમારપાલ પાસે કોઈ ચારણે કોકણના
રાજા મલ્લીકાર્જુનના ‘રાજ પિતામહ’ બિરુદની વાત કરી. એ બિરુદ
સહન ન થવાથી કુમારપાલે રાજસભા તરફ સૂચક નજર કરી એટલે
રાજાનું મન સમજનાર મત્રી આંખડે મલ્લીકાર્જુનનો નાશ કરવાનું
માથે લીધું અને રાજાએ તેને પાચે અંગનો પોષાક આપી સાંમંતો
તથા લશ્કર સાથે કોકણના રાજાને મારવા મોકલ્યો. આખડ ચીખલી
અને વલસાડમાંથી વહેતી કાવેરી (પ્ર. ચિ. માં કલવિણી નામ લખ્યું
છે) નદી ઉતરી સામે કાઠે પડાવ નાખે છે ત્યાં તો લડાઈ માટે તૈયાર
થઈને આવેલા મલ્લીકાર્જુને તેના લશ્કરને મારીને વીખેરી નાખ્યું.
આ રીતે એકવાર હારી ગયા છતાં બીજા નવા બળવાન સામંતો
સાથે-તેને જ કુમારપાલે ફરી મલ્લીકાર્જુન ઉપર મોકલ્યો અને બીજા
વખતે પાજ બાંધી, સૈન્યને સામે કાઠે ઉતારી, લડાઈમાં મલ્લીકાર્જુનને
હરાવી, તેનું માથું કાપી લીધું અને મલ્લીકાર્જુનના દેશમાંથી લુટી
આણેલી વસ્તુઓ સાથે તે માથું પણ સભામાં બોંતેર સભાસદો સાથે
કુમારપાલ બેઠા હતા ત્યાં તેના ચરણમાં મુક્યું. અને તેના આ
પરાક્રમથી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ શ્રી આખડને ‘રાજપિતામહ’નું
બિરુદ આપ્યું.”

મલ્લીકાર્જુનને કુમારપાલે આ રીતે માર્યાની વાત જોઈ વધુ વિસ્તારથી ઘણાખરા પ્રળ્લોમાં કહેલી છે.^૧ હવે આ વર્ણનને ઐતિહાસિક કસોટીથી તપાસી જોઈએ પહેલુ તો કોટણના રાજા ઉપર કુમારપાલની ચડાઈની વાત મુદ્દે સાચી હોવી જોઈએ કારણ કે કુમારપાલ પછી પોણાસો વર્ષે લખાયેલા કી. કૌ., સુ. સં. જેવા પ્રળ્લોમાં એની નોંધ છે એટલુ જ નહિ પણ સમકાલીન હેમચન્દ્રના કુમારપાલ ચગિત (સ ૬) મા પણ એતુ વિસ્તારથી વર્ણન છે. બાકી પ્ર ચિ. વગેરેમાં મલ્લીકાર્જુનનું 'રાજપિતામહ' ગિરિ રાજાથી સહન ન થયુ અને તેથી કોટણના રાજાને મારવા આગડને મોકલ્યો એમ જે લખ્યુ છે તે તો મેરુતુગસરિની કલ્પના લાગે છે. પણ આ લડાઈના મૂળમાં ઉડા ઉતરવા માટે ઉતરકોટણની ઐતિહાસિક સ્થિતિ જોવાની જરૂર છે. ઉત્તર કોટણ ઉપર એ વખતે શિલાહાર વંશના રાજાઓનુ રાજ્ય હતુ. તેઓ ઈ. સ ૯૭૩ સુધી રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના સામન્ત હતા, પણ પાછળથી સ્વતંત્ર થયા જણાય છે. તેઓની રાજધાની થાણામાં અને પુરીમાં હતી અને થાણા તથા કોલાયા જિલ્લાઓ તેઓને તામે હતા ઉપરના વૃત્તાન્તમાં કહેલો મલ્લીકાર્જુન આ શિલાહાર વંશનો રાજા હતો એ પણ ચોક્કસ. એના શક સ. ૧૦૭૮ તથા ૧૦૮૨ (વિ. સ ૧૨૧૨ તથા ૧૨૧૬)ના શિલાલેખો આપલુણ અને વસઈમાંથી મળ્યા છે^૨ આ શિલાહાર રાજાઓનું 'રાજપિતામહ'

૧ પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૭૨૩, ૭૨૪; જયસિંહસુવિનું ક ચ. સ. ૪ શ્લો. ૪૫૫ થી ૫૩૧, જિ. ગણિનો ક. પ્ર. ૩૮. ૩૯, આ ગણિનુ ક ચ. સ. ૩; અને કી. કૌ. (સ. ૨ શ્લો. ૪૭), સુ. સ. (સ. ૨ શ્લો ૪૩) વ. વિ. (સ. ૩ શ્લો. ૨૯) વગેરેમાં દુકી નોંધજ છે. દા. ત

ચૂડારત્નપ્રભાકમ્ નમ્ર ગર્વાદકુર્વત. ।

કળશ' કુકળેશસ્ય ચન્નકાર શરૈઃ શિર. ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો ૪૯

૨ શિલાહાર વંશની વંશાવળી માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૨ અને મલ્લીકાર્જુનના લેખો વગેરે માટે સુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૮૫-૧૮૬ તથા ગ્ર. ૩૩ ભા. ૨ પૃ. ૪૨૬-૨૭ ૩૬ની કોનોલોજી પૃ. ૧૫૫

એ સાધારણ ગિરદ હતું એ પણ ખરું છે. હવે મલ્લીકાર્જુને કર્ણના વખતથી ગુજરાતને તાબે ગયેલા અને પોતાની સરહદને અડતી પ્રદેશને દબાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય અથવા કુમારપાલને પોતાના રાજ્યની સરહદ જરા વધારવાનો લોભ થયો હોય ગમે તેમ પણ કુમારપાલે કાકણ ઉપર ચડાઈ કરી એ વાત સાચી છે અને મલ્લીકાર્જુનને મારી નાખ્યાની વાત સાચી હોય તો^૧ આ લડાઈ વિ. સં. ૧૨૧૬ થી ૧૨૧૮ વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ કારણ કે શક સં. ૧૦૮૪ (વિ. સ. ૧૨૧૮) નો મલ્લીકાર્જુનના અનુયાયી અપરાદિત્ય ખીજનો લેખ મળ્યો છે એમ પં લગવાનલાલે લખ્યું છે પણ થાણા ગેઝીટીઅરમાં અપરાદિત્ય ખીજના શક. ૧૧૦૬ (વિ. ૧૨૪૦) પહેલાના કાઈ લેખની નોંધ નથી મળતી, એટલે ચોક્કસ અનુમાન કરવાનું કાંઈ સાધન નથી.^૨

આ ચડાઈમાં કુમારપાલ જતો ગયો હોવાનું તો કાંઈ એ નોંધ્યું નથી. પણ જૈન પ્રખ્યો મલ્લીકાર્જુન ઉપરની જીતનો યશ ઉદયનના પુત્ર આંબડ કે આમ્બલટને આપે છે.^૩ ત્યારે સોમેશ્વરે વિ. સં. ૧૨૮૭માંજ લખેલી આબુના તેજપાલ મદિરની પ્રશસ્તિમાં ચદ્રાવતીના પરમાર ધારાવર્ષે ‘કાકણના રાજાની પત્નીએને રાવરાવી’ એમ લખીને એ યશ ધારાવર્ષને આપ્યો છે^૪ આ ધારાવર્ષ તે માળવાના બલ્લાલને મારનાર

૧ હેમચન્દ્રે પણ માથું કાપી નાખ્યાનું લખ્યું છે-કુ. ચ. સ. ૬ શ્લો. ૭૦

૨ મુ. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૮૬ અને મું. ગેઝીટીઅર ગ્ર. ૧૩ ભા.

૨ પૃ. ૪૨૬-૨૮ અને ૩૬ની ક્રોનોલોજી પૃ. ૧૬૪

૩ પ્ર. ચિ. વગેરેના ઉલ્લેખો પહેલાં દિપ્તિણીમાં નોંધ્યા છે પણ મું. સં. નો નીચેનો શ્લોક ઉતારવો યોગ્ય છે:—

અનૂપભૂપો વણિજ્ઞાપિ यस્ય

યતો-જિતઃ કૌકળજવકવર્તી ॥

સ. ૨ શ્લો. ૪૩

આ વણિજ-વાણિયા તે આંબડ.

૪ ધારાવર્ષઃ સમજનિ સુતસ્તસ્ય વિશ્વપ્રશસ્યઃ ॥

યશોધવલનો પુત્ર રૂઝે ચદ્રાવતીના પરમાર રાજાઓમાં ધારાવર્ષ પ્રખ્યાત રાજા થઈ ગયો છે એના વિ સ. ૧૨૨૦થી ૧૨૭૬ સુધીના પાંચ લેખો મળ્યા છે^૧ એ ઉપરથી તેણે બહુ લાંબુ રાજ્ય કર્યું જણાય છે. આ ધારાવર્ષ કુમારપાલનો સામન્ત હોવાથી જે લશ્કર કોંકણ ઉપર ચડી ગયું હશે તેમા એ ગયો હોવાનો તથા ત્યાં તેણે પરાક્રમ કર્યું હોવાનો સંભવ છે અજમેરનો ચોહાણ રાજા સોમેશ્વર જે સ. ૧૨૨૬ માં ગાદીએ બેઠા પહેલા પાટણમાં રહેતો હતો તે પછી આ લડાઈમાં ગયો હતો અને તેણે કોંકણના રાજાને માર્યો હતો એમ પૃથ્વીરાજ વિજયમાં લખ્યું છે^૨

અને આખડ પ્રબંધોના બીજાં કથનો ઉપરથી લાટનો અધિકારી હોય એમ જણાય છે.^૩ અને એ જ કારણથી લાટના દક્ષિણ છેડા ઉપરની ચડાઈમાં એને મોકલ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે. કોંકણના રાજાને મારીને હુંટ રૂપે કટલી વસ્તુઓ આખડ ગુજરાતમાં લઈ આવ્યો તેની નોંધ પ્રબંધોમાં આપી છે,^૪ પણ એ કટિપત હોવાનો વધારે સંભવ લાગવાથી અહીં ઉતારી નથી. કોંકણના આ વિજયથી ગુજરાતના રાજાના હાથમાં કાંઈ નવો પ્રદેશ આવ્યો જણાતો નથી.

क्रोधाकान्तप्रघनवसुधानिश्चले यत्र जाताः^१च्यो

तन्नेत्रोत्पलजलकणा कौंकणाधीशपत्न्यः ॥

પ્રા. લે. લેખાક ૬૪ શ્લો. ૩૬

૧ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પૃ. ૭૮-૭૯

૨ એજન પૃ. ૨૪૯

૩ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૮૫ થી ૧૮૭ તથા ૧૮૭ પૃ. ની ટિ. ૩૪

૪ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૭૨ જ. સૂ. તુ કુ ચ. સ. ૪ શ્લો. ૫૨૪-

ચરપ તથા જિ. ગ. નો કુ. પ્ર. પૃ. ૩૯ આમાં સાડીચૌદ કરોડ દ્રવ્ય, સોનાના બત્રીશ કુલ વગેરે વસ્તુઓને દડ કહેલ છે. પણ જે રાજાને માર્યો હોય તે એ હુંટજ કહેવાય. વળી રાજાને માર્યો હોય કે હરાવ્યો હોય પણ એ પ્રદેશમાં ગુજરાતની સત્તા તો નથીજ સ્થપાઈ એમ પ્રબંધોના વર્ણનથી તથા શિલાહાર રાજાના લેખોથી જણાય છે.

સોરઠના ખંડખોર સામે ઉદયનને મોકલ્યો.

ઉપરની ત્રણ ચડાઈ એની નોંધ સમકાલીન સાધનોમા મળે છે. પણ એ ઉપરાત જે એક ચડાઈ નો ઉલ્લેખ પાછળના પ્રબંધોમાં મળે છે તેનું અવલોકન પણ અહીંજ કરી લેવું યોગ્ય છે. પ્ર-ચિ- (પૃ ૧૮૩) વગેરેમા શત્રુજયોદ્ધારના પ્રસંગમાં લખ્યું છે કે એક વખત સોરઠના સુવર^૧ (ખહારવટીઆ^૨) સામે ઉદયનને લશ્કર સાથે મોકલ્યો હતો. પ્ર-ચ- (શ્લો. ૪૨૯)મા કહ્યું છે કે કુમારપાલનો ભાઈ કીર્તિપાલ સોરઠ સામે ગયો ત્યારે તેને ઉદયને ખલાતથી પોતાના લશ્કરની મદદ કરી હતી. એ ગમે તેમ હો પણ કાઠીઆ-વાડના એ શત્રુ સાથેની લડાઈમા ઉદયનને વાગ્યું અને એ વૃદ્ધમત્રી, મરવા પડ્યો પણ તેના મનમાં શત્રુજયના લાકડાના મદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી પથ્થરનું મદિર બધાવવાનો વિચાર રચ્યા કરતો હોવાથી તેનો જીવ જતો ન હતો ત્યારે કીર્તિપાલે એ જીર્ણોદ્ધાર વાગલટ કરશે એવું કબુલ કર્યું. અને વાગલટે જીર્ણોદ્ધાર વિ. સં. ૧૨૧૧ કે ૧૨૧૩ માં પૂરો કરીને ધન ચડાવી એમ પ્રબંધોમાં લખ્યું છે.^૨ જો એ ખરાખર હોય તો આ બતાવ વિ. સં. ૧૨૧૧ પહેલાં બન્યો હોવો જોઈ એ. અને જો કે કુમારપાલના કાંઈ લેખમાં કે દયાશ્રય, કી-કૌ-જેવા જૂના ગ્રંથોમા આનો ઉલ્લેખ નથી પણ સોલકીઓના સામત નડૂલના ચોહાણોના સુધાના વિ-સં-૧૩૧૯ ના લેખમાં નડૂલના ચોહાણ આલહણદેવ ગુર્જરેશની ઈચ્છાથી સૌરાષ્ટ્રના

૧ પ્ર. ચ. માં સોરઠના નવધણ સામે મોકલ્યો એમ લખ્યું છે (હ. સ. પ્ર. શ્લો. ૪૩૦)

૨ પ્ર. ચિ. મા ૧૨૧૧ ની સાલ આપી છે (પૃ. ૧૮૫), પ્ર ચ. (હ. સુ. પ્ર. શ્લો. ૬૭૨) મા ૧૨૧૩ની સાલ આપી છે. પણ જ. સં. ના ક. ચ. (સ. ૮ શ્લો. ૬૪૨)મા અને જિ. ગણિતો કુ. પ્ર. (પૃ. ૭૩) માં પણ ૧૨૧૧ સાલ આપી છે. આ ગણિતે પણ એજ સાલ આપી છે. (સ. ૭)

કુટિલ ઇંટાને ઉખેડી નાખ્યો એમ વર્ણન છે.^૧ આ આદ્યપુરુષનો કિરાડુમાથી વિ. સ. ૧૨૦૯ નો લેખ મળ્યો છે જેમાં એ પોતે કુમારપાલનો મામત હોવાનું સ્વીકારે જ છે.^૨ વળી વિ. સ. ૧૨૧૮નો તેના પુત્ર કીર્તિપાલનો એક લેખ મળ્યો છે,^૩ જેમાં પણ આદ્યપુરુષ સૌરાષ્ટ્રિકાને દરાવ્યાનું કથન છે. એ બેનાં મોઢામાં કાંઈ એ બાંકુરેયુ અને તેને દળાવવા જે જે આગતો મોઢાવા તેમા આ મોઢાણુ સામંત આદ્યપુરુષ પણ હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે.

આ ઉપરાંત પ્ર-ચિ. (પૃ ૧૯૭-૧૯૮)માં ઉદયનના પુત્ર વાગ્મટના ન્હાનાભાઈ દાનશર આદ્યને સેનાપતિ બનાવીને કુમાર પાસે સપાદલક્ષ ઉપર મોકલ્યો હતો અને તેણે બંબેરા^૪ નગર ઘેરો ઘાલીને લીધું તથા કુમારપાલની આણુ કેરવી વગેરે વર્ણન છે. આ બંબેરા નગરનો દશ પત્તો લાગતો નથી. મુંબઈ ગેઝીટીઅરમાં કાઠી-આવાડનું બાગરીઆવાડ હોવાનો મંતવ મળ્યો છે. રાસમાળા (પૃ. ૨૩૭ ટિ. ૧) માં સિંધમાં કરાંચી જિલ્લામાં જૂનું શહેર હતું એમ લખ્યું છે. સપાદલક્ષની રાજધાની તો આ વખતે અજમેરમાં હતી. વળી પ્ર. ચ. ૫ માં લાટ સાથે ભંભેરીને પણ લખ્યું છે અને એ બધા દેશો રાજની કૃપાથી આગડ ભોગવતો હતો એમ પણ કહ્યું છે. પરંતુ આહડ મુંબઈ આ ગડગડીઆ વર્ણનમાંથી કાંઈ ઐતિહાસિક તત્ત્વ તારવી શકાય એમ લાગતું નથી.

૧ ચત્સાહાય્ય પ્રતિપદમહો ગૂર્જરેશ્વકાંક્ષ ॥ સૌરાષ્ટ્રે કુટિલોમ્વંટક-
મિદાત્યુદ્ધમકીર્તેસ્તદા । એ. ઈ. ૩૯ પૃ ૭૦ શ્લો. ૩૨-૩૩

૨ પ્રા. લે. સ. ન. ૩૪૬ તથા એ. ઇ. ૩. ૧૧ પૃ. ૪૪.

૩ એ. ઈ. ૩. ૯ પૃ. ૬૮.

૪ મુ. ગે. ૩. ૧ ભા. ૧ પૃ ૧૮૬.

૫ પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. ૧ શ્લો. ૭૨૫. ૭૨૬.

અજમેરના રાજા વિગ્રહરાજે લીધેલો ખદલો.

ગુજરાતના પ્રબંધો અને ઉત્કૃષ્ટ લેખો ગુજરાતના રાજાના વિજયો જ ગણાવે અને હાર વિષે મૌન રાખે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે એ માટે પાડોશી રાજ્યોના ઇતિહાસો જ જોવા જોઈ એ. જે અર્જુનરાજ કે આજને કુમારપાલે હરાવેલો તે અજમેરના ચોહાણ રાજાના પુત્ર પ્રતાપી વિગ્રહરાજ (વીસલદેવ) ચોથા (વિ. સં. ૧૨૦૯ થી ૧૨૨૦) એ કુમારપાલને કાંઈ ન થઈ શક્યું ત્યારે પિતાને હરાવવા માં કુમારપાલને મદદ કરનાર ચોહાણ સામંત આલ્હણ ઉપર ચડાઈ કરી તેના નફાને ખેદાનમેદાન કર્યું અને જાળાલીપુરને બાળ્યું; એ હકીકત બીજેલ્યાના વિ. સં. ૧૨૨૬ ના સોમેશ્વરના લેખમાં નોંધાઈ છે.^૧

કુમારપાલ રાસામા ગજનીનો સુલતાન ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યાની તથા હેમાચાર્યે મોકલેલ ચક્રેશ્વરી દેવીના ચમત્કારથી સુલતાન પાછો ગયાની વાતનો તદ્દન કલ્પિત છે.^૨

કુમારપાલના દિગ્વિજય વર્ણનની કલ્પિતતા.

વળી જયસિંહસૂરિના કુ-ચ-માં તથા તેને અનુસરીને જિન-મંડનગણિના કુમારપાલ પ્રબંધમાં હેમચન્દ્રના એક અતિશયોક્તિ-વાળા કથનનો વિસ્તાર કરીને કુમારપાલના કરેલા જાળાલીપુર, સપાદલક્ષ, કુરમડલ, મધ્યદેશ, માળવા, પચાલ વગેરેના દિગ્વિજયનું વર્ણન કર્યું છે.^૩ એ વર્ણન કર્યા પછી પાછું સપાદલક્ષના અર્જુનરાજ

૧ જુઓ જ. બે. એ. સો. ગ્ર. ૫૫ પૃ. ૪૧. તથા કીલ્હોર્નની એ-ઈ-ગ્ર-પની એપેન્ડીક્સ નં. ૧૫૪

૨ જુઓ. ઋષલદાસકૃત કુમારપાલ રાસો (આનંદ કાવ્ય મહોદાધિ ૮.) એમાંથી તથા ટોડસ ટ્રાવેલ્સ ઇનવેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા (પૃ. ૧૮૩-૧૮૪)માંથી રાસ-માળા આ ૩ પૃ. ૨૯૦-૨૯૧માં કરેલો ઉતારો જેમાં કુમારપાલને મુસલમાન ધર્મ તરફ વલણ થયું હતું એવું વાંચી રમુજ ઉપજે છે.

૩ કુ. ચ. સં. ૪ શ્લો. ૧થી ૧૧૮, કુ. પ્ર. પૃ. ૩૫-૩૬. કુ. પ્ર. માત્રા પૂર્વ કુર, શૂરસેન, પચાલ, વિદેહ, મગધ વગેરે નામો અને ઉત્તરમાં કાશ્મીર,

ઉપરની ચર્ચાનું તથા માળવાના બલ્લાલ ઉપરની ચર્ચાનું આ પ્રબંધ-કારે વર્ણન કરે છે એ સ્થિતિ જ દિગ્વિજયના વર્ણનને કલ્પિત ઠરાવવા માટે પુગ્તી છે બીજી ઐતિહાસિક મુશ્કેલીઓ તો છેજ.

કુમારપાલનાં લોકોપયોગી કાર્યો.

કુમારપાલના જેટલાં યુદ્ધકાર્યોની નોંધ પ્રબંધાદિ ઐતિહાસિક સાધનોમા મળે છે, તેનો સાર ઉપર ઉતાર્યો છે. હવે બીજા કાર્યોમાં પ્રબંધ લેખકો જૈન હોઈને તેઓએ જૈન મંદિરો, સત્રાગારો, પોષધ-શાળાઓ વગેરે બંધાવવાના કામને તથા કુમારપાલના જૈન ધર્મ સ્વીકારને થયેલું મહત્ત્વ આપ્યું છે. અને સિદ્ધરાજ પેઠે સદસલિંગ સરોવર જેવું મુખ્યત્વે લોકોપયોગી કાર્ય કુમારપાલે કર્યું હોવાનું પ્રબંધોમા નોંધાયું નથી. પણ વડનગરને ફરતો કોટ (પ્રાકાર) કરાવ્યો હોવાનું વિ. મ ૧૨૦૮ની વડનગર પ્રાકાર પ્રશસ્તિમા લખેલું છે.^૧ અને ઝીંઝુવાડાના કીલ્લાના જૂના ભાગમા ક્યાક મહ. શ્રીહદલ લખેલું મળે છે, એ ઉપન્યી કેટલાક વિદ્વાનો ઉદયન મંત્રીએ એ કિલ્લો બંધાવ્યો હશે એમ માને છે.^૨ આ સંદિગ્ધ કાર્ય ઉપરાંત કુમારપાલના મંત્રીઓએ કરેલા કેટલાક કાર્યોની પ્રબંધોમા નોંધ મળે છે તે મંત્રીમહાજના વર્ણન પ્રસંગમા આગળ જોવાશે.

કુમારપાલનું જૈનધર્મ તરફ વલણ.

સોલકી વશના રાજાઓ મૂળરાજના વખતથી શિવભક્ત હોવાના

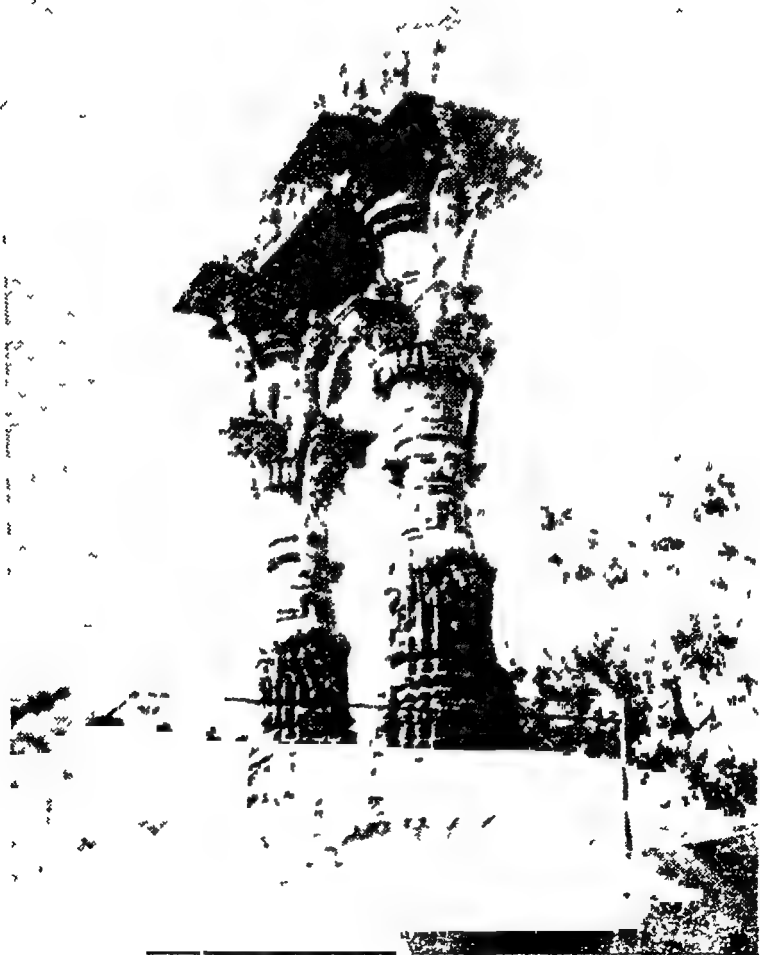
ઉડ્ડીયાન, બલધર, વગરે જે દેશનાઓ તે વખતે બાણવામાં હશે તેનો દિગ્વિજય કર્યો એમ લખી દીધું છે. હેમચન્દ્રે મહાવીર ચરિત સ. ૧૨ શ્લો. ૫૨ માં બેવિધ કથન રીતે જે કહ્યું છે તેનો આ વિસ્તાર છે પ્રસ્તુત શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે—

સકૌંબેરીમાતુરુષ્ક મૈન્દ્રીમાત્રિદશાપગામ્ ।

યામ્યામાવિન્ધ્યામાત્રાર્ધિ પશ્ચિમાં સાધયિજ્યતિ ॥

૧ આ પ્રશસ્તિ પ્રા. લે. મા. ભા. ૧ (લેખાંક ૪૫)મા તથા ગુ. ઐ. લે. આ ૨. ન. ૧૪૭ મા છે.

૨ પ્રા. દે. સં. અવલોકન પૃ. ૯૦ તથા રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૩૫૧

પુરાવા મળે છે એ આપણે જોયું છે. કુમારપાલ પણ પોતાના કુલ ક્રમાગત ધર્મનો અનુયાયી હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ જૈનપ્રબોધના કહેવા પ્રમાણે હેમચન્દ્રાચાર્યના ઉપદેશથી કુમારપાલે વિ સં. ૧૨૧૬માં જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.^૧ પ્ર. ચિ. ના શબ્દોમા રાજ્યએ પરમાર્હતનુ^૨ બિરૂદ પ્રાપ્ત કર્યું અને જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યા પછી એ ધર્મના માંસ ત્યાગ, દૂતનો ત્યાગ, મધનો ત્યાગ, પરદારાગમન અને વેશ્યા ગમનનો ત્યાગ, ઔર્યનો ત્યાગ, વગેરે વ્રતોનો સ્વીકાર કર્યો

કુમારપાલે કરેલો અપુત્રિકા ધનનો ત્યાગ.

પણ જે કામ માટે કુમારપાલની ધણી પ્રસાસા કરવામા આવી છે—“ પહેલાંના ગધુ, નહુપ, નાભાગ, ભરત વગેરે રાજ્યોએ જે રૂઢતીવિત્ત નહોતું છોડ્યું તે કુમારપાલે છોડી દીધુ ” એમ કહેવામાં આવ્યું છે—તે રૂઢતીવિત્તનો ત્યાગ રાજકીય અર્થવ્યવહારની દૃષ્ટિથી બહુ અગત્યનો છે, માટે એનો જરા ઉડા ઉતરીને વિચાર કરવો પડશે આ અપુત્રિકાધન કે રૂઢતીવિત્તનો ઉલ્લેખ રાજેરના ગૂર્જરપ્રતિહાર વંશના રાજા મયન દેવના વિ. સં ૧૦૧૬ ના લેખમાં પણ મળે

૧ કુમારપાલે હેમચન્દ્રના ઉપદેશથી જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને મધ ત્યાગ, માંસત્યાગ વગેરે વ્રતો ગ્રહણ કર્યા હતા એટલી સામાન્ય વાત તો દ્વયાશ્રય સ ૨૦મા અને તેના મહાવીર ચરિત સ. ૧૨મા તથા કુ. ચ. મા છે. અને પછીનાં મોહપરાજય, કુમારપાલપ્રતિષેધ, પ્ર. ચિ., પ્ર. ચ. (હ. સૂ. પ્ર), અને જયસિંહસૂરિ વગેરેના કુમારપાલ પ્રબોધમા છે. પણ સં. ૧૨૧૬ની તારિખ જિનમંડન ગણિએ આપી છે અને કુમારપાલે બાર વર્ષ સુધી હિસા બધ કરી એમ મોહ પરાજય (અ. ૪ પૃ. ૧૦૨)મા લખ્યું છે અને ૧૪ વર્ષ સુધી બધ કરી એમ પ્ર. ચિ. મા કહ્યું છે (પૃ ૧૮૨) એનો અર્થ સ. ૧૨૨૬ મા થયેલી અમારી ઘોષણા પણ કુમારપાલના મરણ સાથે બધ પડી એમ કહી શકાય.

૨ પરમાર્હતનું બિરૂદ હેમચન્દ્રાચાર્યના ત્રિપષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્રની પ્રશસ્તિમા તથા વિ. સ. ૧૨૨૧ના જલોરના લેખમા કુમારપાલ માટે વપરાયું છે ખરૂં (એ. ઇ. ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૫૫, પ્રા. લે. સ. ન. ૩૫૨.)

છે.^૧ એટલે મધ્યકાલીન રાજ્યોની આવકનાં સાધનોમા આ અપુત્રિકા ધનનો પણ સમાવેશ થતો એમાં સંદેહ નથી. પણ આવા વિરલ દાનપત્રમા જ એનો ઉલ્લેખ મળે છે એ જોતા આ ગિવાજ, જ્યાં મધ્યકાલીન રાજ્યોમા સામાન્ય ન હોવો જોઈએ. વળી અપુત્રિકા ધનનો અર્થ જૈનપ્રણયોમા કરેલો છે તેવો જ આ લેખમા કરેલો છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે સ્મૃતિઓ આ જાગૃતમા જે કહે છે તે એ છે કે ઓરસ પુત્ર, પુત્રિકાપુત્ર, દત્તક વગેરે જાર જાતના પુત્રક પ્રવરમાંથી એક પણ જાતનો પુત્ર વારસ ન હોય તો પછી પત્ની, દીકરીઓ, માયાપ, ભાઈઓ, ભાઈઓના પુત્રો, સગોત્રીઓ, મશીઆઈ, દૂધઆઈ, વગેરે ભાઈઓ, ગુરૂ, શિષ્ય વગેરેમાંથી એક પછી એક જે હોય તેને વારસો મળે એ કોઈ ન હોય તો શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણનું દ્રવ્ય જ્યાં બ્રાહ્મણોને વહેંચી આપવું પણ રાજ્યએ ન લેવું એમ મનુ અને યાજ્ઞવલ્કય કહે છે.^૨ અને જીમ્મ વર્ણોનું ધન ઉપર કહેલામાંથી કોઈ પણ જાતનો વારસ નહોય તો રાજ્યએ લઈ લેવું એમ મનુ કહે છે.^૩ અર્થ શાસ્ત્રમા દુકામા પણ નિયમ તો એજ આપ્યો છે.^૪ પણ પત્નીનું નામ વારસોના નામોમા લખ્યું નથી એટલું જ નહિ પણ બ્રાહ્મણ શિવાયના વર્ણોમા જે વારસ ન હોય તો સ્ત્રીના લગણ પોપણ માટે તથા મરનારની ઉત્તરક્રિયા માટે યોગ્ય રકમ રાખી બાકીનું રાજ્યએ લઈ લેવું એવું પણ એક વચન અર્થશાસ્ત્રમા છે.^૫ જે કે અર્થશાસ્ત્રનું આ વચન ધર્મશાસ્ત્રના ઉપર કહેલા વચનો જેટલું સ્પષ્ટ નથી અને

૧ જુઓ એ. ઇ. ગ્ર. ૩ પૃ. ૨૬૬ તથા પ્રા. લે. મા. ન ૧૨મા અપુત્રિકા ધન શબ્દ વાપર્યો છે.

૨ જુઓ મનુઅ. ૯ શ્લો. ૧૫૮ થી શ્લો. ૧૮૮ અને યા. અ. ૨ શ્લો. ૧૨૮ થી ૧૩૬.

૩ મનુ અ. ૯ શ્લો. ૧૮૯.

૪ જુઓ અર્થશાસ્ત્ર અ. ૩ અ. ૫ પ્ર. ૬૦.

૫ એજન.

એ ઉપર ઐતિહાસિક નિર્ણયનો આધાર ન રખાય પણ શાકુતલમાં^૧
 “એક શેઠીઓ અપુત્ર મરી ગયો છે માટે તેનું ધન રાજ્યમાં
 આવવું જોઈએ” એવું કથન છે. અને કુમારપાલ સંબધી જૈન
 પ્રબંધોમાં અપુત્રિકા ધન રાજ્યમાં જન્મ કરવાનો નિયમ રઘુન-
 હુષના કાળથી ચાલ્યો આવતો હોવાનું જે વર્ણન મળે છે તેને બૌદ્ધ
 જ્ઞાતકમાળા^૨ અને ઉપર ઉલ્લેખેલ શાકુતલનાટકનું કથન ટેકા આપે
 છે. એ જોતા ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ તો અતિવિરલ પ્રસંગે કોઈજ વારસ
 તરીકે ન મળે ત્યારે રાજ્યમાં ધન જન્ય એવો હોવા છતાં પણ
 વ્યવહારમાં કદાચ, સર્વત્ર નહિ તો કેટલાક પ્રદેશોમાં રાજ્યની
 આવકના સાધન તરીકે આ નિયમ વપરાઈને માણસ અપુત્ર મરી
 જન્ય કે તરત રાજ્યના માણસો એની મીલકતનો કબજો લેવા દોડે
 એવા સખ્તરૂપમાં ચાલતો હોય^૩ અથવા એ નિયમની કૂરતા ખતાવવા
 માટે અને કુમારપાલની મહત્તા ખતાવવા માટે જૈન પ્રબંધોમાં આવું
 વર્ણન કર્યું હોય. ખરેખર શુ હશે એ નક્કી કહેવું મુશ્કેલ છે. ઔરસ
 પુત્ર સિવાયના વારસાના બીજા હક્કદારોનો ધર્મશાસ્ત્રે સ્થાપેલો અને
 ઘણા કાળથી ચાલ્યો આવતો નિયમ સાવ કારે મુકી દેવામાં આવે
 એ મનાવું મુશ્કેલ છે અને જો એક સ્થળે એવો રિવાજ મહેલાઈથી
 ચાલુ થઈ શકે અને લોકો સહન કરી લીએ તો બીજા રાજ્યો
 આવકના આવાં મોટા સાધનનો ઉપયોગ કરવાનું ભૂલે એ પણ સંભવતું

૧ શાકુતલ અ. ૬.

૨ શ્રાવસ્તીના અપુત્ર લોલીઆનુ ધન રાજ્ય મહેલમાં જતું બૌદ્ધજ્ઞાતક
 કથામાં વર્ણવાયું છે (સચુત નિકાય ભા. ૧ પૃ. ૯).

૩ જુઓ મોહ પરાજય અં ૩ નું વચન કે—

કુબેરસ્વામી નિષ્પુત્ર ઇતિ તલ્લક્ષ્મીર્નરેન્દ્રગૃહાનુપતિષ્ટતે ।

આમાં પુત્ર એટલે ઔરસ પુત્ર એમજ અર્થ લાગે છે અને બીજો કોઈ
 વારસ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન નથી કરવામાં આવતો. એજ રીતે જુઓ દ્વયા-
 અથ સ. ૨૦ ૨લો. ૭૭માં પણ અપુત્ર વિધવાનું ધન રાજ્ય લીએ છે એટલુંજ
 કથન છે.

નથી એટલે મને તો એમ લાગે છે કે શાકુતલના વચનને આધારે —જો કે એ વચન પણ સ્મૃતિનું નથી એક નાટકનું છે એ યાદ રાખવાની જરૂર છે, કેટલાક કહે છે તેમ પશ્ચિમ હિંદમાં કે ગૂર્જર પ્રતિહારના ઉત્કીણ લેખના આધારે હું ધાર છું તેમ ગૂર્જરામાં, તે દ્વારા ગૂર્જર પ્રતિહારોમાં અને ગુજરાતમાં વારસાના ધર્મશાસ્ત્રોક્ત નિયમનું પાલન કરવામાં રાજ્યની આવકની દૃષ્ટિથી^૧ વારસાના કેટલાક દૂરના હક્કદારોની કાંઈક અવગણના થતી હોય એવો સંભવ છે. અને કુમારપાલે ધર્મશાસ્ત્રોક્ત મૂળ નિયમનો ખીળ રાજ્યોનાં ધોરણને અનુસરી ખરોખર અમલ કરવાનો હુકમ કાઢ્યો હોય અને એ માર્ગે કુમારપાલને વાળવામાં હેમચન્દ્ર જેવા જૈન આચાર્યનો કાંઈક હાથ હોય એટલું માનવામાં વાધો નથી લાગતો. સિદ્ધરાજે જેમ સોમેશ્વરના યાત્રાળુઓ પાસેથી લેવાતો કર છોડી દીધો તેમ કુમારપાલે આ કર છોડી દઈ ને લોકો ઉપરથી કરનો બોલો આજો કર્યો.

હિંસા મદ્યપાન માંસાહાર વગેરેની બંધી

આ અપુત્રિકા ધનના ત્યાગની વાત જરા વિસ્તારથી ચર્ચા છે, તે એ પ્રશ્નની આર્થિક ઉપયોગિતાનાર કારણથી. હવે જૈન ધર્મની અસરથી અથવા પ્રબંધોના શબ્દોમાં હેમસૂરીના બોધની અસરથી રાજ્યએ હિંસાનીબંધી, માંસાહારનીબંધી, મદ્યપાનની બંધી વગેરે જે જે સુધારાઓ કર્યા તેનું દુકામાં અવલોકન કરી લઈએ. રાજ્યએ પોતે કરેલા માંસના ત્યાગનું મહત્ત્વ સમજવા માટે એ વખતે રજપૂતોમાં માંસભક્ષણનો રિવાજ સામાન્ય હતો એ ધ્યાનમાં ગણવું

૧ આધુનિક મૃત્યુકર (Death duty) ને મળતો કાંઈક કાયદો ગુજરાતમાં ચાલતો હોય અને તેને પ્રબંધકારોએ આવું ૩૫ - આશુ હોય એ પણ અસંભવિત નથી

૨ રાજ્યની આવકના સાધન તરીકે આ અપુત્રિકા ધનની ચર્ચા^૨ યુ. એન. ઘોસલે Contributions to the History of Hindu Revenue system (1929) નામના પુસ્તકમાં (પૃ ૧૧૨-૧૧૩ તથા ૨૩૫ થી ૨૩૭)માં કરી છે.

જોઈ એ. મોહપરાજય (અં. ૪) માં વિસ્તારથી કુમારપાલનાં પૂર્વજો હમેશાં ખાતા અને કુમારપાલે પોતે પણ દેશાન્તરમાં રખડતી વખતે એના ઉપર નિભાવ કરેલો એમ લખેલું છે મઘપાનનો રિવાજ પણ એ વખતે ઘણો સામાન્ય હતો. મોહપરાજય (અં.૪) માં યાદવોનાં તથા ચાવડાઓનો મઘપાનને પરિણામે નષ્ટ થયેલા વંશો તરીકે દાખલો આપ્યો છે. પુરૂષોજ નહિ પણ રાજાઓની રાણીઓ પણ સોનાના પ્યાલાઓ (ચપક) માં મઘપાન કરતી હતી એમ બિલ્હણે^૧ તથા અભિલષિતાર્થ ચિતામણિમાં સોમેશ્વરે લખ્યું છે અને આ લેખકો કર્ણાટકની વાત કરે છે માટે એ રિવાજ કર્ણાટકમાં જ હતો અને ખીજે નહોતો એમ માનવાનું કારણ નથી

ત્રીજા વેશ્યા તથા પરદારાગમનના ત્યાગ વિષે વિશેષ લખવાનું નથી પણ કુમારપાલના સમયના કવિ રામચન્દ્રે “ પરદારાગમન કરનારને તો ન્યાયી રાજા શિક્ષા કરે છે એટલે વેશ્યા ન હોય તો કામાર્ત માણસો ખીચારા કયા જાય ? ” એમ લખ્યું છે^૨ આ વચન ઘણું સૂચક છે મોહપરાજયમાં એને મળતું વચન છે.^૩ કુમારપાલથી કે પાછળના કોઈ સુધારકથી આ સ્થિતિમાં સુધારો થઈ શક્યો નથી.

દૂતનો ત્યાગ—આ દુર્ગુણ પણ છેક મહાભારતનો વખતથી આ દેશમાં ખાસ કરીને રાજાઓમાં બહુ વ્યાપક હતો. મોહપરાજયમાં લખ્યું છે કે દૂતના કલહને પરિણામે કોઈના હાથ પગ કપાઈ ગયા છે, કોઈની આંખ ગઈ છે, અને કોઈ નાગા કરે છે, ઘરમાં ગમે તેવું નળકનું મરણ થઈ જાય પણ દૂત રમનારા એ છોડે નહિ^૪

દક્ષિણમાં કોઈપણ વારસ ન હોય તેનું ધન યાજ્ઞવલ્ક્યની સૂચના પ્રમાણે દૂરના વારસોને મળતું હોવાનો પુરાવો ઈ સ ૧૧૭૮ના મણગોલી લેખથી મળે છે. (જુઓ એ ઇ. ય ૬ પૃ. ૨૮)

૧ જુઓ વિક્રમાંક દેવચરિત સ. ૧૧

૨ જુઓ નેલવિલાસમાંથી નાટ્ય દર્પણ (પૃ ૧૪૮)માં કરેલો ઉતારો.

૩ વેદ્યાઘ્યસન તુ વરાકમુપેક્ષણીય ન તેન સ્થિતેન ગતેન, વા.
(મોહ પરાજય અં. ૪ પૃ. ૮૩)

૪ મોહપરાજય અ. ૪.

આવા દુષ્ટ વ્યસનોમા રાજકુમારો કેટલા ફસેલા હતા એ મોહપરાજય (અં. ૪ પૃ. ૮૮) માં મેવાડના રાજાનો કુમાર, સોરઠના રાજાનો ભાઈ, ચન્દ્રાવતીનો રાજા, નહુલના રાજાનો ભત્રીજો, ગોધ્રાના રાજાનો ભત્રીજો, ધારના રાજાનો ભાણેજ, અજમેરના રાજાનો મામો, કોંકણના રાજાનો આરમાન ભાઈ, કચ્છના રાજાનો સાળો, મારવાડના રાજાનો દોહિત્રો અને સોલંકી રાજાનો કાકો એટલા રાજકુમારોને છૂતરમતા વર્ણવ્યા છે, એ ઉપરથી સમજશે.

અહિંસાનો પ્રચાર.

રાજાના દાખલાથી કાઢક, તો કાઢક એના હુકમથી કુમારપાલના વખતમા આ અવગુણો કાઢક દબાયા હોય એવો સભવ મનાય પણ જૈનધર્મને જેનો અતિ આગ્રહ છે તે અહિંસા સબધી રાજાના હુકમો સખત હોવા જોઈએ એ સ્વાભાવિક છે એ વિષે હેમચન્દ્ર લખે છે કે^૧ “ખાટકીઓથી થતી હિંસા બધ કરી તથા શીકારીઓથી થતી હિંસા બધ કરી. દેવતાઓને મળતા બકરાઓના બલિ પણ પળ બધ કર્યા અને માસાદિના વેચાણથી જેની આજીવિકા ચાલતી હતી તેની આજીવિકા બધ થતા તેઓને રાજાએ ત્રણ વર્ષનું ધાન્ય આપ્યું”

જો કે આ ઓછું નથી અને ધાર્મિક જીવસાવાળો રાજા આટલું કરે એ સમજી શકાય ખરૂં પણ પ્રબધોમા કુમારપાલના હિંસાની બધીના અમલ સબધી હાસ્યાસ્પદ અતિશયોક્તિવાળું પણ વર્ણન મળે છે. દા ત. પ્રબધોમા લખ્યું છે કે “સપાદલક્ષના એક અવિવેકી શેઠીઆએ હાથમા ચોળાને એક જૂને મારી નાખી અને અમારિનો અમલ કરાવનાર અમલદારને આ વાતની ખબર પડતા એ શેઠીઆને રાજા પાસે ઉભો કર્યો એટલે રાજાએ તેનું સર્વસ્વ લુટી લઈ તેમાથી ચૂકાવિહાર કરાવ્યો”^૨ અને “રાજ્યના અગીઆરસો હાથીઓ,

એંશીહજર ગાયો તથા દશલાખ ઘોડાઓને ગાળેલુ પાણી પાવામાં આવતું.”^૧ આ લખાણો જૈન કવિસાધુઓની ધાર્મિક ઘેલછાવાળી કલ્પનાનુજ પરિણામ લાગે છે. અલખત્ત ઓના ઓતાઓ આવી વાતો યે માનતા હોવાનો સભાવ છે. પણ કુમારપાલના વખતમાં જું કે માંકડ મારવા માટે બધી માલ મિલકત લુટાઈ જાય અથવા ક્ષેત્રપાલને માસનું નૈવેદ્ય ધરવા માટે માણસનો જીવ લેવામાં આવે? એવી સ્થિતિ હોવાની કલ્પના વાંચનારે નજ કરવી. પહેલુ તો કુમારપાલના રાજ્ય અમલનાં છેલ્લા ૧૨ કે ૧૪ વર્ષ દરમિયાન જ એને જૈનધર્મના અહિંસા વગેરે વ્રતો તરફ વલણ થયું હોવાનુ પ્રબલ કહે છે. વળી કુમારપાલના પુષ્કળ ઉત્કર્ણ લેખો મળ્યા હોવા છતાં હિંસાની બધીને લગતો એનો પોતાનો તો એક પણ ઉત્કર્ણ લેખ મળ્યો નથી. જે એ લેખો હિંસા પ્રતિબંધક મળ્યા છે તેમાંનો એક મારવાડના છેક દક્ષિણ ભાગમાં આવેલા રત્નપુર ગામના શિવમંદિરમાંથી મળ્યો છે જેમાં લખ્યું છે કે “કુમારપાલના સામત રત્નપુરના માલિક પૂનમાક્ષ દેવની મહારાણી ગિરિજદેવીએ પ્રાણીઓને અભયદાન આપવા માટે શલુની કૃપાથી મળેલ રત્નપુર ચોરાશીમા દરેક માસની એકાદશીએ, ચૌદશે, અમાસે, અને પુનમે કોઈપણ જાતની હિંસા ન કરવી એવું શાસન કાઢ્યું છે.” આ લેખ સવત વગરનો છે.^૩

ખીજા કિરાડુ (જેધપુર રાજ્ય)ના વિ. સ. ૧૨૦૯ ના લેખમાં કુમારપાલના સામત આલહણદેવે “દરેક માસની અષ્ટમી, એકાદશી, તથા ચતુર્દશીને દિવસે કોઈપણ પ્રકારના જીવને ન મારવાની આજ્ઞા

૧ જુઓ કુ. પ્ર. પૃ. ૬૦ યુવાન યુઆગે ઘોડાને તથા હાથીઓને ગાળીને પાણી પાવાની વાત મેલાપોના શીલાદિત્ય માટે લખી છે જુઓ વી. સ્મીયની અર્લોઈસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૨૪.

૨ નહુલની કોઈ સ્ત્રીએ માસનુ નૈવેદ્ય ક્ષેત્રપાલને ધરાવ્યું એ સાલણીને ત્યાંના સામત કેલહણે કુમારપાલનો ક્રોધ શાત કરવા માટે તે સ્ત્રીના ઘણીને મારી નાખ્યો એવી વાત કોઈ પ્રબળમાથી મું. ગે. (અ. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૯૩)માં ઉતારી છે.

૩ પ્રા. જે લે સ. લેખાક ૩૪૫.

કરી છે અને એ હુકમનો ભગ કરનારનો પાત્ર દ્રમ્મ (સવાથી દોઢ રૂપીઓ) દડ થશે, ” એવું શાસન કાઢ્યું છે વળી “ જો અપરાધી રાજાનો સેવક હોય તો તો દંડ એકજ, દ્રમ્મ થશે ” એમ ઉમેર્યું છે.^૧

ઉપરના બેય લેખો તળ ગુજરાતની ખહારના છે એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે વળી કયા પ્ર ચિ. ની જુનું મારવા માટે સર્વસ્વ હુટી લેવાની વાત અને કયા અમુક દિવસોએજ હિસા ન કરવી અને કોઈ કરે તો એનો પાંચ કે એક દ્રમ્મ (સવા-દોઢ રૂપીઆ કે ચાર છ આના) જેટલો દડ^૨ આ ઉત્ક્રીણું લેખોના પુરાવાથી કુમારપાલના વખતમા જૈન અમારિને પરિણામે કાઢ ખાસ જીલમ નહોતો થતો એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે પ્રજાની ધર્મધેલછાપ્રેરિત અતિશયો-ક્તિઓ માનવામા કેટલું સાવધાન રહેવાની જરૂર છે એનો પણ આ સારો દાખલો છે

કુમારપાલે રીતસર જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો કે માત્ર જૈનધર્મ તરફ તેને સમભાવજ હતો એ નક્કી-કહેવું મુશ્કેલ છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય પાસે ધર્મોપદેશની કુમારપાલે માગણી કરી અને આચાર્યે જૈનધર્મનો ઉપદેશ કર્યો તથા તેમનો ઉપદેશ સાલળીને રાજાએ જૈન પ્રતો ગ્રહણ કર્યા એમ ત્રિપટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ, મહાવીર ચરિત (સ. ૧૨), દ્વાયાશ્રય (સ. ૨૦) વગેરે સમકાલીન હેમચન્દ્રાચાર્યના પોતાના તથા મોહપરાજય, કુમારપાલ પ્રતિબોધ જેવા નિકટ સમયના જૈન ગ્રન્થોમા તથા પાછળના કુમારપાલ સખધી અનેક ગ્રન્થોમા લખ્યું છે વળી જૈનેતરનો લખેલો જે એકજ કીર્તિકૌમુદી ગ્રંથ મળ્યો છે તેમાયે એને “ જૈનધર્મમા પ્રેમવાળો ” કહ્યો છે.^૨ પણ

૧ એજન લેખાક ૩૪૬.

૨ વીતરાગરતેર્યસ્ય મૃતવિત્તાનિ મુચ્ચત. ।

દેવસ્યેવ નૃદેવસ્ય યુક્તાભૂદમૃતાર્થિતા ॥

કુમારપાલના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં એને માટે “શંકરના વરદાનથી જ
જેને પ્રૌઢપ્રતાપ મળ્યો છે”^૧ એવા શબ્દો મળે છે એ ઉપરથી ઘણાં
વર્ષો પહેલાં શ્રી. કેશવ હર્પદ દ્રુવે, પ્રિયદર્શનાની પ્રસ્તાવના (પ્રથમા-
વૃત્તિ પૃ ૭૨) માં “જૈનધર્મીઓ પ્રત્યે સદ્ભાવ ખતાવનાર પરમ
માહેશ્વર કુમારપાલ સોલકીને જૈનખંધુઓ પરમ આર્હત માને છે.” એ
રીતે લખ્યું છે. આ અભિપ્રાયની વિરૂદ્ધ હેમચન્દ્રાચાર્ય વગેરેના
ગ્રન્થોના શબ્દો ઉપરાંત વિ. સ. ૧૨૨૧ના જલોરના લેખના “પ્રભુશ્રી
હેમસૂરિએ જેને ઉપદેશ આપ્યો છે એવા પરમાર્હત કુમારપાલ દેવે
કરાવેલા શ્રીકુવરવિહાર નામના જૈનચૈત્યમાં”^૨ વગેરે શબ્દોને જિન-
વિનયજી મુકે છે. અને શિવલક્ષ્મીને શોભે એવાં ઉત્કીર્ણ લેખોમાં
આવતા ઉપર કહેલા વિશેષણો માટે ખુલાસો કરે છે કે “કુમારપાલે
પૂર્ણ રીતે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો ન હતો તે સમયના આ લેખો છે અને
પ્રથમાવસ્થામાં એ નૃપતિ શૈવજ હતો માટે આવા વિશેષણો લગાડાય
તે યોગ્યજ છે. ખીજા આવા વિશેષણો ઔલુક્યોનાં કુલકમાગત
આવેલાં હોય એમ જણાય છે, એટલે પરમાર્હત થયા છતાં એ
વિશેષણોને ત્યાગ કરવાનું કારણ નથી.”^૩ ખુલાસાની આ ખેચ દલીલો
લેખોનાજ નીચેના પુરાવા આગળ જો કે ટકી શકતી નથી.

(૧) શ્રી. કે. હ. દ્રુવે જે લેખોનો હવાલો આપેલો તે લેખો
વિ. સં. ૧૨૦૭ અને ૧૨૦૯ના હોઈને કુમારપાલના જૈનધર્મ સ્વી-
કારની જે સાલ મનાય છે તે વિ. સં. ૧૯૧૬ પહેલાના છે એ વાત
ખરી પણ ખીજા તે પછીના લેખોમાં દા. ત. વિ. સ. ૧૨૨૦ના

૧. પાર્વતીપતિવરલંઘપ્રૌઢપ્રતાપશ્રીકુમારપાલદેવ કલ્યાણવિજય રાજ્યે,
અથવા ઉમાપતિવર લંઘપ્રસાદપ્રૌઢપ્રતાપ વગેરે.

પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાંક ૩૪૫-૩૪૬.

૨ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. મા લેખાંક ૩૫૨.

૩ પ્ર. જૈ. લે. સ. પૃ. ૨૪૭.

ઉદયપુર (ગ્વાલીઅર)ના કુમારપાલના લેખમા^૧ નથા શાંતિસૂરિના પ્રાકૃત ગ્રન્થની છેક ૧૨૨૫ મા લખાયેલ હાથપ્રતના અન્તમાં એજ “ઉમાપતિવર લખ્ધ પ્રૌઢપ્રતાપ” શબ્દો મળે છે.^૨ આ પુરાવા આગળ પહેલી દલીલ તો નહિ ટકે અને (૨) “મૂળગજથી આરબી સોલકી ગમ્મઓ શિવલક્ત હતા” એ વાત સાચી પણ ઉપર લેખોમાંથી ઉતારેલુ વિશેષણ તો કુમારપાલેજ પોતાને માટે પહેલુ યોગ્યું છે. એટલે બીજી દલીલ પણ નહિ ટકે.

શિવલક્તિ ત્યજ્યા વગર જૈનધર્મનો સ્વીકાર.

છતાં વિ. સ. ૧૨૨૧ના જલોરના લેખના નથા હેમચંદ્ર વગેરેના પુરાવાને કાઢી નાખી શકાય એમ નથી. કુમારપાલે જૈનધર્મને કે જૈનધર્મના અહિંસાદિ સિદ્ધાન્તોને બીલકુલ ન સ્વીકાર્યા હોય તો હેમચંદ્ર જેવા કુમારપાલના સમકાલીનથી તથા યશપાલ જેવા અજયદેવના સમકાલીનથી કુમારપાલ જૈનધર્મો હતો એમ લખી શકાય નહિ, એ દલીલ બહુ પ્રબલ છે. એટલે કુલકમાગત શિવલક્તિનો ત્યાગ કર્યા વગર જૈનધર્મનો જેટલો સ્વીકાર શક્ય હોય તેટલો કુમારપાલે કર્યો હતો એમજ નિર્ણય ઉપર આવવું યોગ્ય છે.

કુમારપાલની ઉત્ત શિવલક્તિના પુરાવા

“શિવની કૃપાથી પોતાને પ્રતાપ મળ્યો છે.” એવું પોતાના ઉછીર્ણ લેખોમા કાતરાવનાર કુમારપાલમા શિવલક્તિ પ્રખર હોવી જોઈએ એ દેખીતું છે; આવી લક્તિ પ્રથમાવસ્થામાં હતી અને પછી નહોતી એમ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે. કારણ કે પાછલા સમયના લેખોમા પણ એ શબ્દો છે જ, એટલું જ નહિ પણ વિ. સ. ૧૨૨૫મા સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર તે મંદિરના પાશુપતાચાર્ય ભાવ બૃહસ્પતિ પાસે કરાવી એ મંદિરનું આચાર્યપદ વશપરપરા માટે તેને આપવા સાથે બ્રહ્મપુરી નામના ગામનું દાન આપતી વખતે એ

૧ બુઓ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૮ પૃ. ૩૪૧

૨ શાંતિસૂરિએ લખેલ પ્રાકૃત પૃથ્વી ચન્દ્રચરિત્રની સં. ૧૨૨૫માં લખાયેલ હાથપ્રત જેસલમીર ભાંડાગારીય ગ્રન્થ સૂચી પૃ. ૧૭.

આચાર્ય તરફ ધણી પૂજ્ય વૃત્તિ કુમારપાલે દર્શાવી હોવાનું પાટણના સદ્રકાળીના મંદિરમાંથી મળી આવેલા ભાગેલા શિલાલેખના શબ્દોથી જણાય છે. એ લેખમાં કહ્યું છે કે “૧ ભાવ જૃહસ્પતિ નામના મંદિરના આચાર્યે સોમનાથના દેવાલયને જીર્ણ થયેલું જોઈને રાજાને એનો ઉદ્ધાર કરવાનું કહ્યું.” કુમારપાલના સમયના લેખના આ સ્પષ્ટ શબ્દો જોતા પ્ર-ચિ-વગેરે પાછળના પ્રબંધોમાં હેમચન્દ્રની સૂચનાથી કુમારપાલે જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોવાનું જો લખ્યું છે તે પ્રબંધકારોની સ્વધર્મપ્રભાવક કંપોલકલ્પના જ છે. અલખત હેમચન્દ્રે અનુમતિ આપી હોય એ સંભવ છે. બાકી સોમનાથના જીર્ણોદ્ધારની પ્રેરણા કરનાર તો એ મંદિરના આચાર્ય ભાવજૃહસ્પતિ જ. સ્વાભા-વિક પણ એ જ વાત છે. એ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર પણ એ શિલા લેખમાં કહ્યા પ્રમાણે ભાવજૃહસ્પતિની દેખરેખ નીચે થયો. અતે કામ પૂરું થયા પછી જૈનપ્રબંધો કહે છે તેમ સોમનાથની યાત્રા કુમારપાલે કરી,^૩ ત્યારે “કૈલાસ જેવું સોમનાથનું નવું મંદિર જોઈને રાજા બહુ હર્ષ પામ્યા અને કહ્યું કે “તને અને તારાં પુત્રપૌત્રાદિને આચાર્ય તારક આ ગડપણુ (આચાર્યપદ) આપ્યું છે” વળી ભાવ જૃહસ્પતિને અલકારો આપ્યા, ગળામાં હાથ નાખીને તેને ભેટ્યા, પ્રણામ કર્યા અને પોતાના હાથમાંથી વીટી કાઢીને તેને આપી.”

૧ ગઢો ભાવજૃહસ્પતિઃ સ્મરરિપોરુદ્ધીક્ય દેવાલય જીર્ણ ભૂપતિમાહ દેવસદન પ્રોદ્ધર્તુમેતદ્વચ. ૧

વલ્લભી સં. ૮૫૦ (વિ. સ. ૧૨૨૫)નો સદ્રકાળીના મંદિરમાંથી મળેલો લેખ. ભાવનગર ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ પૃ. ૧૮૭ શ્લોક. ૧૧.

૨ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૭૬.

૩ એજન પૃ. ૧૭૯.

૪ દસ્વાલકરણ કરેણ તુ ગલે મુક્ત્યા પ્રણમ્યાગ્રતઃ ૧

ઉત્સાર્યાત્મમહત્તમ નિજતમામુચ્છિય મુદ્રામદાત્

સ્થાન મઘ્યપુરાણપદ્ધતિયુત નિસ્તન્ત્રમક્તઘ્યયમ્ ॥ શ્લોક. ૧૩

ભાવ બૃહસ્પતિએ કાષ્ઠક જૈનધર્મ વિરુદ્ધ આચરણ કર્યું તેથી એનો અધિકાર લઘુ લેવામા આવ્યો અને પરિણામે તેણે આશુદિવપુર પાટણ આવી ચાર મહિના સુધી હેમાચાર્યની વદના તથા સેવા કરીને તેની કૃપાથી અધિકાર પાછો મેળવ્યો વગેરે પ્ર. ચિં (પૃ. ૧૬૨)નું વર્ણન કાતો એ કહે છે તેમ પાટણના જૈનવિહારના કાર્ધ તપસ્વી વિષે હોય અથવા બ્રાહ્મણ ધર્મ વિરોધી મનની કલ્પનાજ હોય, પણ કુમારપાલની સોમનાથના આચાર્ય ઉપરની ભક્તિ જોતા એને વિષે તો નજ હોય એટલું ચોક્કસ છે. છેવટ શૈવધર્મ તરફના કુમારપાલના પક્ષપાનના પુરાવા તરીકે નીચેની હકીકત ઘણી પ્રકાશક છે. કુમારપાલના પોતાના જે અનેક લેખો મળ્યા છે તેમાંથી એમાંજ ગામ ના દાનની વાત છે; (૧) વિ. સં. ૧૨૦૭મા ચિતોડમાં શ્રી. સમિદ્દેશ્વરને ગામ આપ્યું છે. અને બીજું વિ. સ. ૧૨૨૫મા સોમેશ્વરના આચાર્ય ભાવ બૃહસ્પતિને આપ્યું છે. અલગત કુમારપાલના સામંતોએ તથા અધિકારીઓએ પોતપોતાની રૂચિ અનુસાર બ્રાહ્મણ ધર્મનાં મંદિરોને કે અનુયાયીઓને તથા જૈનમંદિરોને દાનો આપ્યા છે, એ જુદી વાત છે.

હુંકામા ઉપરના પુરાવાઓ જોતા કુમારપાલ શિવભક્ત^૧ હોવા છતાં જૈનધર્મનો ઉપદેશ સાબળતો તથા તેના નિયમો પણ પાળતો એમ કહેવું પડશે આવી એક કરતા વધારે ધર્મભક્તિ હિંદુરાજ્યો માટે અસંભવિત નથી. જૈનધર્મ તરફ જોને એવો દ્રઢ અનુરાગ હોય

પ્રાનાદ ચદકારયત્સ્મરરિપોઃ કૈલાસશૈલોપમં

મૂપાલસ્તદતીવ, હર્ષમગમત્પ્રોવાચ ચેદ વચઃ ।

શ્રીમદ્ગઢમહામતિ પ્રતિ મયા ગઢત્વમેતત્તવ

પ્રત્ત સપ્રતિ પુત્રપૌત્રસહિતાયાચન્દ્રતારારુણમ્ ॥ શ્લો. ૧૪ ॥

ભાવનગર ઇન્સ્ટીટ્યુશન્સ પૃ. ૧૮૭

૧ કુમારપાલની શિવભક્તિ તો જૈનલેખકો પણ નોંધે છે જુઓ દ્વાઅમ્ સ. ૨૦ શ્લો. ૯૨.

તે જૈન મંદિરો પણ અંધાવે એ સ્વાભાવિક છે

કુમારપાલનાં જૈન મંદિરો

દ્વાયત્રય (સ. ૨૦) માં લખ્યું છે કે “કુમારપાલે કારીગરોને મોકલીને કેદારેશ્વરના ખડિત થયેલા મંદિરને સમરાવવાની તથા સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની અમાત્ય વાગ્લટને આજ્ઞા કરી, પછી અણહિલ પાટણમાં તથા દેવ પાટણમાં પાર્શ્વનાથના મંદિરો કરાવ્યાં તથા પાટણમાં કુમારપાલેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું.”

હેમચન્દ્રના ઉપરના સાદા વર્ણનનો પાછળથી ઘણો વિસ્તાર થયો છે. મોહ પરાજય (અં. ૪ પૃ. ૯૩-૯૫)માં લખ્યું છે કે કુમારપાલે ત્રિભુવન વિહાર બંધાવ્યો અને પોતે પહેલાં માસ ભક્ષણ કરેલું તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે દાતની સંખ્યા જેટલા-બત્રીશ વિહારો કરાવ્યા. પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૯૧)માં પણ આ વાત છે. પણ એ ઉપરાંત જુદા જુદા દેશમાં મળીને ૧૪૪૦ વિહારો કરાવ્યા એમ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૮૨)માં લખ્યું છે જ્યારે કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં લખ્યું છે કે પાટણમાં કુમારપાલવિહાર બંધાવ્યું પછી ત્રિભુવન વિહાર બંધાવ્યું અને તે ઉપરાંત પાટણમાં જ બીજાં ૨૪ મંદિરો બંધાવ્યા અને પાટણ બહાર તો અસંખ્ય મંદિરો બંધાવ્યા. આ કથનોમાં અતિશયોક્તિ સ્વાભાવિક છે. પણ કુમારપાલના જૈન ધર્મ તરફ વલણવાળા સામતોએ, જૈન મત્રીઓએ તથા જૈન શ્રીમન્તોએ જુદે જુદે સ્થળે કરાવેલા જૈન મંદિરોની સંખ્યા મોટી હોવાનો સંભવ છે ઉત્કર્ણ લેખોમાંથી ફક્ત વિ. સં ૧૨૨૧ ના ઉપર વારંવાર ઉદાહરેલા લેખમાં કુમારપાલે કાચનગરિગઢ ઉપર ઉપર કુમાર વિહાર બંધાવ્યો એમ કહ્યું છે.

બધાં કથનો જોતાં અને ધાર્મિક ઉર્મિવાળી અતિશયોક્તિ બાદ કરતાં પાટણમાં કુમારપાલના સમયમાં કુમાર વિહાર અને ત્રિભુવન વિહાર નામનાં મોટાં જૈન મંદિરો હશે અને બીજા ૨૪ કે ૩૨ ન્હાનાં મંદિરો હશે એમ ચોક્કસ લાગે છે.

આ રીતે જૈન મંદિરો બને બંધાવનાર તથા બંધાવવામાં ઉત્તેજન આપનાર રાજા હશેનાં પ્રતિહારના હાથનો ટેકો લઈ, કુમાર

વિહારમા દર્શન કરવા જતો, અને ત્યાં મૂર્તિની સ્તુતિ તથા આરતી કરતો વગેરે વર્ણન હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત કુમારપાલ ચરિત (સ. ૨)માં છે અને કુમારપાલ પ્રતિજ્ઞોધ ઉમેરે છે કે કુમારપાલ જૈન ઉત્સવો પણ પાળતો પાટણમા કુમાર વિહારમા ચૈત્ર અને આશ્વિન માસમાં મોટો ઉત્સવ થતો ઉત્સવને છેલ્લે દિવસે ગોટલે પૂતેમે દાધી રથમાં આશ્વનાથની મૂર્તિ પધરાવી મોટો વરથોડો કાઢવામાં આવતો.

કુમારપાલની તીર્થયાત્રા

પ્રજ્ઞોધ કુમારપાલની એ તીર્થયાત્રાઓનું વર્ણન કરે છે એક તીર્થયાત્રા સોમનાથના મહિનો જ્યેષ્ઠ પૂર્ણિમા પછી કુમારપાલે કરી^૧ એ વખતે હેમચન્દ્રાચાર્ય પણ સાથે હતા અને જીજ્ઞા યાત્રા સંઘપતિ થઈને જૈન તીર્થોની કરી એમ પ્ર. ચિ. મા તથા તેને અનુસરીને કુ. ચ. અને કુ. પ્ર. મા છે^૨

જ્યારે પ્ર. ચ. મા એક જ જૈન તીર્થોની યાત્રાની વાત છે કે શત્રુજય અને ગિરનારની યાત્રા કર્યાનું તો કુમારપાલ પ્રતિજ્ઞોધમાં પણ કહ્યું છે બધા પ્રજ્ઞોધ એકમત નથી અને કુમારપાલની ઉમ્મર જોતા તેણે એ તીર્થયાત્રા કરી હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે છતાં ગિરનારના પગથીઆ બધાવવાનો હુકમ પ્રજ્ઞોધ કહે છે^૩ તેમ પોતે ગિરનાર ઉપર ન ચડી શકવાથી કુમારપાલે આપ્યો હોય તો એ પગથીઆ વિ. સ. ૧૨૨૨માં બધાઈ ગયા છે^૪ માટે કુમારપાલ તે પહેલાં ત્યાં આવી ગયો હોવો જોઈએ. અને સોમનાથની પ્રશસ્તિ

^૧ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૭૮ થી ૧૮૨; તથા જયસિંહસૂરિનું કુ. ચ. સ. ૫ અને જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૮૪-૮૫.

^૨ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૯૫ જ-સૂરિનું કુ. ચ. સ. ૯ અને જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૯૬થી.

^૩ પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૮૩૮થી ૮૪૭

^૪ પ્ર. ચ. શ્લો. ૮૪૫, કુ. પ્ર. પૃ. ૧૦૫ વગેરે.

^૫ પ્ર. જો. લે. સ. ૨ લેખાંક ૫૦-૫૧ તથા તે ઉપરનું અવલોકન જુઓ.

વિ. સં. ૧૨૨૫મા લખાઈ છે; એટલે ત્રણ વર્ષ સુધી કુમારપાલ સોરઠમાં પડી રહ્યો હોય એમ માનવા કરતાં તેણે સોમનાથનું નવું મંદિર જોવા માટે ખીજવાર યાત્રા કરી હોય એમ માનવું વધારે સચુક્તિ છે. કદાચ પહેલી યાત્રા પ્રસંગે જ સોમેશ્વરના જીર્ણમંદિરનો ઉદ્ધાર કરવાની વિનંતિ ભાવ જૂહરપતિએ કરી હશે.

મંત્રીમંડળ અને સામંત વર્ગ

કુમારપાલે ગાંધીએ બેઠા પછી પોતાના ઉપર પહેલા ઉપકાર કરનારાઓને જે બદલો આપ્યો તેનું વર્ણન કરતા પ્ર ચિ (પૃ. ૧૬૭) માં લખ્યું છે કે રાજ્યએ પહેલા ઉપકાર કરનાર શ્રી ઉદયનના પુત્ર શ્રી વાગ્ભટને મહામાત્ય બનાવ્યો. પણ પાછળના જયસિંહસૂરિ, જિનમહન-ગણિ વગેરે પ્રબધ લેખકો કહે છે કે ઉદયનને મંત્રીશ્રેષ્ઠ કે મહા-માત્યનું પદ આપ્યું અને તેના પુત્ર વાગ્ભટને અમાત્ય બનાવ્યો કે બધા રાજકાર્યોમાં અધિકાર આપ્યો.^૧

પ્ર ચિ અથ વધારે જૂનો હોવાથી તેનું કથન વિશ્વસનીય ગણવિને ઉદયનના મહામાત્ય પદની વાત હું કલ્પિત ગણુ છું. તેથી એ છોડી દઈને વાગ્ભટની બાબત જરા વિગતવાર જોઈએ. પાછળના પ્રબધો એક મતે વાગ્ભટને મહામાત્ય કહે છે. એટલું જ નહિ પણ દ્વાયત્રય (સં. ૨૦ શ્લો. ૯૧-૯૨)માં યે અમાત્ય તરીકે વાગ્ભટનો ઉલ્લેખ મળે છે. પણ ત્યાં એને ઉદયનનો પુત્ર કહ્યો નથી હવે સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમયમાં એક ખીજો વાગ્ભટ પણ થઈ ગયો છે. એ સોમનો પુત્ર હતો તેણે વાગ્ભટાલકાર નામનો ન્હાનો સંસ્કૃત અથ લખ્યો છે^૨ અને આ મહાકવિને તેનો ટીકાકાર સિંહદેવગણિ મહામાત્ય

૧ જુઓ કુ. ચ. સ. ૩ શ્લો. ૪૭૬ અને કુ. પ્ર. (પૃ. ૩૪)નું નીચેનું વાક્ય.—

રાજનીતિવિદા રાજા પૂર્વોપકારકર્તે ઉદયનાય મહામાત્યપદ દત્ત ।
તત્પુત્રો વાગ્મટઃ સકલરાજકાર્યવ્યાપારેષુ વ્યાપારિતઃ ।

૨ આ ગ્રંથ નિ. પ્ર. માં કાવ્યમાળા (અં. ૪૮)માં છપાઈ ગયો છે.

કહે છે.^૧ પરંતુ વાગ્લટાલકારમાં બધે સિદ્ધરાજનો જ ઉલ્લેખ કર્યો મળે છે.^૨ તથા પ્રભાવક ચરિતમાં વિ. સ. ૧૧૭૮માં એક વાહડે (ઉર્ફ વાગ્લટ) એક જ્ઞેન મંદિર બધાવ્યાનું વર્ણન છે,^૩ તે આ વાહડ વિષે જ સંભવે છે, કારણ કે ઉદયનપુત્ર વાહડનાં ધાર્મિક કાર્યોનું વર્ણન એજ ગ્રંથમાં જુદું કરેલું છે બધું જોતા સિદ્ધરાજના વખતમાં આ સોમનો પુત્ર વાહડ કવિ થઈ ગયો એ ચોક્કસ હવે કુમારપાલના વખતમાં એક વાહડ કે વાગ્લટ મહામાત્ય હતો એ પણ ચોક્કસ છે. કારણકે દ્વયાશ્રયના કથનને વિ. સં. ૧૨૧૩ નું નાંકેલનું તામ્રપત્ર સ્પષ્ટ ટેકા આપે છે.^૪ પણ એ સમકાલીન લખાણોમાં વાહડના પિતાનું નામ નથી લખ્યું એટલે વિ. સ. ૧૨૧૩માં જે વાહડ કુમારપાલનો મહામાત્ય હતો તે સોમનો પુત્ર કે ઉદયનનો પુત્ર કે કોઈ ત્રીજો જ એ કહેવું મુશ્કેલ છે ઉત્કર્ણ લેખના મહામાત્ય વાગ્લટ વિષે કશું વિશેષ જાણવાનું સાધન નથી અને સોમના પુત્ર વાગ્લટ વિષે જે જાણવામાં આવ્યું છે તે ઉપર નોંધ્યું છે. પણ ઉદયનના પુત્ર વાગ્લટના ધર્મ સંબંધી કાર્યો પ્રબંધોમાં વિસ્તારથી વર્ણવાયાં છે. ઉદયનની મરતી વખતની ઈચ્છાને માન આપી વાગ્લટે શેત્રુંજીના આદિનાથના લાકડાના મંદિરનો છર્ણોદ્ધાર કરી પથ્થરનું મંદિર બધાવી વિ. સ. ૧૨૧૧માં ધજાવી. એ ઉપરાંત શેત્રુંજીની તળેટીમાં વાગ્લટપુર વસાવ્યું, તે શહેરમાં ત્રિભુવનપાલ વિહાર બધાવ્યો અને દેવની પૂજા માટે બગીચાઓ કરાવ્યા વગેરે વગેરે. આ છર્ણોદ્ધારના

૧ જુઓ કાવ્યાલકાર શ્લો. ૧૪૮ ટીકા.

૨ એજન શ્લો. ૪૫, ૭૬. ૮૧, ૮૫, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૩૨ વગેરે.

૩ જુઓ પ્ર. ચ. શ્લો. ૬૭ થી ૭૩.

૪ જુઓ ઈ. એ. ૧૯૧૨ પૃ. ૨૦૩ આ લેખમાં:—

મહામાત્ય ધીવાહ્લદેવે શ્રી શ્રી કરણાદૌ સકલમુદ્રાધ્યાપારાન્પરિ-
જયયતિ । એ શબ્દો છે.

કામમાં કુલ એક કરોડ અને સાઠ લાખનો ખર્ચ થયો એમ પ્ર. ચિં.
માં કહ્યું છે.^૧

આ વાગ્લટના ભાષ આંખડ-આમ્રભટના પરાક્રમનું વર્ણન કોકણ
ઉપરની ચડાઈમાં આવી ગયું છે. આ આમ્રભટ પણ પિતાની ઈચ્છાને
માન આપી ભર્યમાં શકુનિવિહાર બધાવ્યો હતો ર આ કાર્ય વિ. સં.
૧૨૧૧માં થયું એમ એક પ્રબધકારે લખ્યું છે,^૨ ત્યારે બીજાએ સં.
૧૨૨૨માં થયું લખ્યું છે.^૩ આ આમ્રભટ ભર્યમાં અધિકારી હોવો
જોઈ એ એવો તર્ક મે ઉપર કર્યો જ છે

ઉદયનને ત્રીજો પુત્ર ચાહડ નામે હતો; એ મત્રી ચાહડને સેના-
પતિ બનાવી સપાદલક્ષ ઉપર ચડાઈ કરવા મોકલ્યાનું વર્ણન પ્ર.
ચિં. (પૃ ૧૯૭)માંથી ઉપર ઉતાર્યું છે. એ વર્ણન ઐતિહાસિક બના-
વનું હો કે ન હો પણ એક ચાહડ માળવામાં વિ. સં ૧૨૨૨
માં અધિકારી-દડનાયક હશે એમ ઉદયપુરમાંથી મળેલા વિ. સં.
૧૨૨૨ વૈશાખ સુદ ત્રીજના લેખમાં તેણે ભંગારિ ચતુ.ષષ્ઠિમાં આવેલું
એક ગામ દાનમાં આપ્યું છે તેથી જણાય છે.^૪ આ ચાહડને સાત
પુત્રો હતા એમ ગિરનાર ઉપરના એક ત્રુટિત લેખથી જણાય છે.
અને એજ લેખમાં આ સાતમાનો મોટોભાઈ કુમારસિંહ કુમારપાલના
કાષ્ટાગારનો અધિકારી હતો એમ કહ્યું છે.^૫ આ કુમારસિંહ કે
કુમરસિંહ વિ. સ ૧૨૨૫માં કુમારપાલનો મહામાત્ય થયો હતો એમ

૧ જુઓ પ્ર ચિં. પૃ. ૧૮૩ થી ૧૮૫ તથા તે ઉપર ટિ. ૨૬ અને ૩૧
માં આપેલા ઉલ્લેખો. પાલીતાણા પાસે પૂર્વ બાજુમાં જૂના ખ ડેરની કાઠકે
નીશાનીઓ મળે છે તે આ વાહડપુરની હોવાનો તર્ક મુ. ગે (પૃ. ૧૮૬
ટિ ૪)માં કર્યો છે.

૨ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ ૧૮૫ થી ૧૮૭

૩ જયસિંહસૂરિકૃત કુ. ચ. સ ૮ શ્લો. ૬૪૨

૪ જિ. ગણિનો કુ પ્ર. પૃ. ૭૪

૫ જુઓ ઇ એ. ગ્ર. ૧૮ પૃ. ૩૪૪, ગુ. ઐ. લે. ન. ૧૫૧

૬ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સ. અવલોકન પૃ. ૯૨ થી ૯૪

એક જૈન ગ્રંથમાં આપેલી પ્રશસ્તિથી જણાય છે.^૧ ઉદયનના ચોથા પુત્ર સોલાક નામના માડલિકને સત્રાગારનું ખિરદ મળ્યું હતું એટલું કહી પ્ર. ચિ (૫ ૧૯૮) છોડી દે છે

કુમારપાલના મહામાત્યો

કુમારપાલના ઉત્કર્ણ લેખોમાંથી વાહડ અને કુમરસિંહ નામના બે મહામાત્યોની નોંધ ઉપર ઉતારી છે. એ ઉપરાંત એમાંથી નીચેનાં નામોનો પણ પત્તો મળે છે વિ. સ. ૧૨૦૯ માં વદિ ૧૪ ના કિરાડુના લેખમાં^૨ અને સ. ૧૨૧૬ શ્રાવણ વદિ ૧ ના બાલીમાંથી મળેલા લેખમાં^૩ મહામાત્ય તરીકે મહાદેવનો ઉલ્લેખ મળે છે સિદ્ધરાજના પ્રકરણમાં તેના નાગરકુળના મહામાત્ય દાદાકના પુત્ર જે મહાદેવનું માળવાના સુબા તરીકે નામ વિ. સ. ૧૧૯૫ના ઉજ્જૈનના લેખમાંથી નોંધ્યું છે,^૪ તે જ આ મહાદેવ કુમારપાલનો મહામાત્ય હોવાનો સંભવ છે. અને એમ જ હોય તો કદાચ કુમારપાલના રાજ્યના આરંભથી તે છેક વિ. સ. ૧૨૧૬ સુધી મહાદેવ જ મહામાત્ય રહ્યો હોવો જોઈએ. અલગત ઉપર જોયું તેમ વચ્ચે ૧૨૧૩ માં વાહડ મહામાત્ય હતો. પછી વિ. સ. ૧૨૧૮-૧૨૨૦માં શ્રીજશોધવલ મહામાત્ય હતો એમ એક જૈન ગ્રંથની પુષ્પિકા ઉપરથી તથા ઉદયપુર (બાલીઅર)ના એ વર્ષના પૌષ સુદિ ૧૫ ગુરૂના લેખથી જણાય છે^૫ પછી સં. ૧૨૨૫માં કુમરસિંહ મહામાત્ય હતો અને સ. ૧૨૨૭ માં વાધૂયન “શ્રી શ્રીકરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર કરતા હતા”

૧ જુઓ શાતિસૂત્રના પ્રાકૃત પૃથ્વીચન્દ્ર ચરિત્રની હાથપ્રતની પ્રશસ્તિ જે. ભા. ગ્ર સૂચી પૃ. ૧૧

૨ જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાક ૩૪૬

૩ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ અ. ૧-૨

૪ જુઓ આજ ગ્રંથમાં પ્ર. ૧૨ પૃ. ૨૪૮

૫ જૈ. સા. ઈ. પૃ. ૨૭૯ અને ઇ. એ. ગ્ર. ૧૮ પૃ. ૩૪૩.

એમ જુદા જુદા જૈન ગ્રંથોની પ્રશસ્તિમાથી મળે છે.^૧ અને એક જૈન ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાથી મહામાત્ય પૃથ્વીપાલનું નામ મળે છે.^૨ આ પૃથ્વીપાલે આણુના વિમલવસહિ મદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો.^૩ બીજા મંત્રીઓમાં કપર્દી મંત્રી વિષે પ્રબંધોમા ઘણી વાતો કહેલી છે.^૪ તેણે કુમારપાલને સંસ્કૃત લણવાની પ્રેરણા કરી એમ પ્ર. ચિ. માં લખ્યું છે. એજ ગ્રંથમા વળી એક આલિંગ નામના વૃદ્ધ પ્રધાનનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૫

જે સમયનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે સમયમા રાજ્યનાં જુદાં જુદા ખાતાઓના અધિકારીઓ, મહાલો અને પ્રાંતોના વહીવટી અધિકારીઓ તથા મહામાત્યો પણ મંત્રીઓ કહેવાતા, તેઓ જ સેનાપતિ બનીને લડવા પણ જતા વળી નવા જીતાયેલા પ્રદેશ ઉપર ખાસ વિશ્વાસુ માણસને દડનાયક તરીકે મુકવામા આવતા અને તેઓનો પણ મંત્રી મહળમા સમાવેશ થતો

કુમારપાલના દડનાયકો

કુમારપાલના વખતમા ચિતોડમા સજ્જન દડનાથ (સુખા) હતા એ વિ. સ ૧૨૦૭ના ચિતોડના શિલાલેખથી જણાય છે.^૬ આ સજ્જન તે સિદ્ધરાજના વખતમાં સોગઠના દડનાયક હતા તે જ કે બીજા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પ્ર. ચિ. (પૃ ૧૭૦)મા આલિંગ નામના કુલારને સાતસો

૧ શાતિસૂત્રિકૃત પ્રા. પૃથ્વાચ દ્ર ચરિત્રની અને શીલાચાર્યના મહાપુરુષ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ (જે. ભાં. ગ્રંથ સૂચી પૃ. ૧૭ અને ૩૯)

૨ મલ્લીનાથ ચરિત્રની પ્રશસ્તિ (અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી પૃ. ૭૯)

૩ જુઓ સ. ૧૨૦૬ નો આણુનો શિલાલેખ (પ્રા. જૈ. લે. સ. ૧૫૭)

૪ જુઓ પ્ર ચિ. પૃ. ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૦ વગેરે

૫ પ્ર ચિ. મા પૃ. ૧૯૩ માં તથા ૧૬૭ મા કહેલ આલિંગ આલિંગ એકજ છે કે જુદા તે કળાતુ નથી જુઓ પ્ર ચિ. પૃ. ૧૬૭ ટિ. ૭.

૬ કુમારપાલે સમિક્ષેશ્વરને ગામતુ દાન આપ્યું ત્યારે દડનાથ સજ્જનને દીવા માટે એક ઘાણાતુ દાન આપ્યું છે (જુઓ એ. ઇ. ગ્ર. ૨ પૃ. ૪૨૨).

ગામનુ ચિત્તોડનું પરગણુ આપ્યું એમ લખ્યું છે પણ જ્યસિંહમુર્ગિએ ઇટા નીચે પોતાને સતાડનાર સન્નજનને ચિતોડ આપ્યું એમ લખ્યું છે^૧ વસ્તુતઃ ચિતોડનો દડ નાયક કુમાર હોવાનો મંભવ થોડો છે.

આજ પ્રમાણે નાડોલનો દડનાયક વર્ધજી કે વૈજયલદેવ હતો એમ વિ સ ૧૨૧૦ના ભાતુડના, સ ૧૨૧૩ના સેવાડીના તથા ૧૨૧૬ના બાલીના લેખથી જણાય છે.^૨ માળવાના દડનાયક મત્રી આહડનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે મુરાધ્દ્ર અથવા સોરઠમાં સિદ્ધરાજના વખતમા દડનાયક સન્નજન હતો એ સિદ્ધરાજના પ્રકરણમા જોયું છે પછી ગુહિલ કુળના કાઈ સાહારનો સહજગ નામનો પુત્ર જે આલુક્ય (જ્યસિંહ)નો અંગરક્ષક હતો તે મુરાધ્દ્રનો મુખો થયો હતો, એમ વિ સ ૧૨૦૨ આશ્વિન વદી ૧૩ ના માગરોળની સોઢડી વાવના શિલાલેખથી જણાય છે^૩

કાઠીઆવાડના ગોહેલ રાજવંશનો મૂળ પુરૂષ

આ ગુહિલ કુળ તે મેવાડના ગુહિલોનું માળવાના વિજયથી મેવાડ પણ સિદ્ધરાજના તાબામા આવ્યો, એ ઉપર જોયું છે. પરિણામે મેવાડનો સહજગ નામનો કાઈ ગુહિલવંશી રાજપૂત સિદ્ધરાજની સેવામા રહ્યો હશે અને લેખના શબ્દો ઉપરથી સિદ્ધરાજે જ એ સહજગને સોરઠનો અધિકારી નીમ્યો હોય એમ જણાય છે. એ સહજગના પુત્ર સોમે પિતાના નામથી સહજગેશ્વર નામનું મંદિર બધાવ્યું અને તેના જ્યેષ્ઠ ભાઈ મૂલુકે એ દેવની પયોપચાર પૂજા માટે આ શાસન આપ્યું છે જેમા જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપર કર નાખી એ મંદિરને આવક બાધી આપી છે આ કરો કે લાગાઓની

૧ કુ ચ સ ૩ શ્લો ૫૨૪

૨ જુઓ પ્રો રી આ સર્વે. વે. સ ૧૯૦૭ પૃ ૫૨ તથા ૫૫ અને પ્રા જૈ. લે સં લેખાક ૩૨૬

૩ જુઓ રીવાહઝડલીસ્ટ ઓફ એન્ટીકવેરીએન રીમેઇન્સ ઇન ધી બા. પ્રે. પૃ. ૨૪૬

વિગત એ વખતની કરપદ્ધતિ સમજવામાં ઉપયોગી હોવાથી ઉપલા લેખમાંથી થોડી વિગતો નીચે ઉતારી છે —

શ્રી મગલપુર (માંગરોળ)ની શુલ્કમહાપિકા (દાણુ લેવાની માંડવી) ઉપર રોજ એક કાર્ષાપણ (ત્રાખાનો એક તોલા વજનનો સીકો)નો લાગો, તલારા ઉપર એક કા નો પોડીઆની છાટ ઉપર ૧ કા. દાણા ભરેલા ગાડા ઉપર ૪ કા. ગધેડાની છાટ ઉપર ૦૧ કા. પાન ભરેલા ફરેક ઉટ ઉપર ૦૧ કા; પાનના વેપારીઓ ઉપર પાનનાં ખીડા, પાન ભરેલી ગાડી દીઠ દ્રમ્મ એક, ખેતર દીઠ સાડ પાંચે તો કા. ૧ આજ રીતે ચોરવાડ તથા વળેજ ઉપર લાગો. અને લાઠોદર પથકમાં રાહદારી જકાતની માંડવી (વહતશુલ્કમહાપિકા)માંથી ઠ. શ્રી મૂલુકે રોજનો એક રૂપક ઠરાવી આપ્યો. ૧ ચોગ્વાડના બધા મહાજને એકમત થઈને વીસણવેલી ગામ પાસેની દેગુયા નામની વાવ રાજની અનુમતિથી આપી. વળી વામનસ્થલી (વણથલી)માં દાણુની માંડવી ઉપર રોજનો કા. ૧ તથા દૂત ઉપર રોજનો કા. ૧ તથા પાનની વાડીમાંથી રોજના પાન સો, પાનની દુકાનમાંથી રોજનાં પાન ૨ તથા સોપારી ત્રોણે ૧ એ પ્રમાણે લાગાઓ નોધેલા છે.

એ જમાનામાં ધર્મસ્થાન માટે લોકો ઉપર કેવી જાતના કરો રાજ્ય તરફથી નખાતા એનો આ આખાદ નમુનો છે છાટ, માણુક, ગડક (ગાકુ), ખીડહરા (ખીડા), હટ્ટ (હાટ) વગેરે દેશી શબ્દોનો વપરાશ થતો હતો એમ પણ આ લેખથી જણાય છે. સોરઠના આ ગોહેલ કુળના દડનાયક મૂલુકની સતતિ કાઠીઆવાડના હાલના ગોહેલ રાજવંશો છે એટલુ અહીં નોધવું જોઈએ.

આ મૂલુકનો અધિકાર કેટલા વખત સુધી ચાલ્યો એ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ સ. ૧૨૨૨માં સોરઠનો અધિકારી શ્રીમાળ જ્ઞાતિના શ્રી રાણિગનો પુત્ર શ્રી આખાક હતો અને તેણે ગિરનારના પગથીઆ

૧ આ રીતે એક રૂપક નાડલાઈના ત્રણ જૈન મંદિરોને બદરી (હાલનાં ચોરલી)ની માંડવીમાંથી સમસ્ત મહાજન ભટ્ટારક અને આદિજો વગેરે તરફથી આપવાનું સ. ૧૨૧૩ના નાડોળના તામ્રપત્રમાં લખ્યું છે.

કરાવ્યા એમ સ ૧૨૨૨ના તથા ૧૨૨૩ના ગિરનારના લેખોથી નક્કી થાય છે.^૧ એટલે પ્ર. ચિ મા તથા પ્ર. ચ માં ઉદયનના પુત્ર વાગ્લટે ગિરનારનાં પગથીઆ બધાવ્યાં એમ જે લખ્યું છે તે ભ્રમ ભરેલું હશે છે.^૨

લાટના દડનાયકનું પદ ભર્યના બ્રાહ્મણ વૌસરિને પોતાની સાથે રખડપટ્ટીમાં એ હતો એના બદલામાં કુમારપાલે આપ્યું હતું. વટપદ (વડોદરા, નું ચણા આપનાર કટુકને આપ્યું હતું. તથા દહી સાથે ભાત ખવગવનારી દેવશ્રીને ધવલક (ધોળકા) આપ્યું હતું વગેરે જે પ્રત્યં-ધોમાં લખ્યું છે^૩ તે માનવા માટે વધારે નિકટ મમયના પુરાવાની અપેક્ષા છે

પુરોહિત વગેરે ધાર્મિક અધિકારીઓ.

કુમારપાલનો પુરોહિત પહેલાં આમિગ હોય અને પછી સર્વદેવ થયો હોય એવો સભવ છે જે કે સોમેશ્વરે એ બેમાંથી એકયને પુરોહિત કહેલ નથી પણ પ્ર. ચિ. (પૃ ૧૭૪)માં સગ્ગના પુરોહિ-તનું નામ આમિગ લખ્યું છે અને સોમેશ્વરની વશાવળી બેના એ સભવિત લાગે છે, વળી કુમારપાલના મરણ પછી આમિગનો પુત્ર સર્વદેવ રાજના હાડકા ગગામાં નાખવા ગયો છે તે એ પુરોહિત હોવાથી જ ગયો હશે^૪

૧ જુઓ પ્રા જૈ. લે. સ. લેખાક ૫૦-૫૧ લેખોના કથનને કુમારપાલ પ્રતિબોધનો તથા વિજયસેનસૂરિના રેવતગિરિ રાસુનો ટેકો છે. જુઓ એજન અવલોકન પૃ. ૮૧-૮૨

૨ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૯૬ તથા ટિ ૪૫ અને પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો ૮૪૫. પ્ર. ચિ. મા તો પગથીઆ બધાવવામાં ૬૩ લાખનું ખર્ચ થયું એમ પણ ઉમેર્યું છે.

૩ જુઓ જ. સૂ. નુ ક. ચ સ. ૩ શ્લો. ૫૨૧ થી ૫૨૭ જિ. ગણિનો. ક. પ્ર. પૃ ૩૫., પ્ર ચ હે સૂ. પ્ર. શ્લો ૪૪૩ તથા ૪૫૭માં વૌસરિનું નામ છે પણ તેને લાટ આપ્યાનો વાત નથી.

૪ જુઓ સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો ૨૬-૨૮-૨૯

વસ્ત્રાકુળ ગોત્રના નાગર ઉચાલકૃના કુળનો શોભ જે જ્યસિહનો મિત્ર હતો તેનો પુત્ર વલ્લ લાગ્યા વખત સુધી કુમારપાલનો સચિવ હતો એમ શ્રીધર પ્રશસ્તિમાં કહ્યું છે.^૧ આલ્મણ ધર્મને લગતાં ધાર્મિક કાર્યોનું ધ્યાન આ વલ્લ રાખતો હશે એમ હું ધારૂ છું. રૂદ્ર નામનો આલ્મણ કુમારપાલનો મુખ્ય જોષી (મહા મૌહૂર્તિક) હતો.^૨ અને જૈન ધાર્મિક સસ્થાઓ અને સત્રાગારો-જેમાં અનાથ જૈન શ્રાવકોને ભોજન અને વસ્ત્રાદિ આપવામાં આવતા, તથા પોષધશાળાઓ વગેરેની દેખરેખ તેમીનાગના પુત્ર અભયકુમારને સોંપી હતી એમ કુમારપાલ પ્રતિ-બોધમાં કહ્યું છે.

કુમારપાલના સામંતો

કુમારપાલના સામંતોમાં ચદ્રાવતીના પરમાર રાજાઓનો ઉલ્લેખ માળવાના તથા કોકણના યુદ્ધ પ્રસંગમાં ઉપર આવી ગયો છે. દોહદ-માથી વિ. સ. ૧૨૦૨નો જોનો ઉત્કર્ણ લેખ મળ્યો છે^૩ તે ગોધ્રાનો વાપનદેવ સિદ્ધરાજના વખતથી સામંત હતો સવત ૧૨૦૫ના તથા ૧૨૧૮ના કિરાડુના લેખોથી કિરાડુનો પરમાર રાજા સોમેશ્વર પણ કુમારપાલનો સામંત હતો એમ જણાય છે.^૪ ૧૨૧૮ના લેખમાં આ સોમેશ્વર વિષે લખ્યું છે કે તેણે જ્યસિહની કૃપાથી સિદ્ધરાજ-પુરનું રાજ્ય મેળવ્યું અને કુમારપાલની કૃપાથી સુદ્રઢ કર્યું અને તેણે ૧૨૧૮ના આશ્વિન સુદ પડવાને દિવસે રાજા જજ્જક પાસેથી ૧૭૦૦ ઘોડાનો દડ લીધો, તણ્ણકાટ (તનોટ જેસલમીર રાજ્યમાં) અને નવસર (નોસર જોધપુર રાજ્યમાં) એ બે કિલ્લાઓ લીધા અને

૧ ભાવનગર પ્રા અને સ. ઈન્સ્ક્રીપ્શન્સ પૃ. ૨૦૪ શ્રીધર પ્રશસ્તિ શ્લો ૨૫.

૨ જૈ સા. ઈ. પૃ. ૨૮૨

૩ જુઓ ઈ. એ. ગ્ર. ૧૦ પૃ. ૧૫૯

૪ જુઓ દે. રા. ભાડારકરનું નોર્ધર્ન લીસ્ટ ન. ૨૭૪ તથા રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ ૧ પૃ. ૧૮૨-૧૮૩.

કેટલાક વખત સુધી જલ્લજકને કુમારપાલનો સેવક બનાવ્યા પછી તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપ્યું.^૧ વળી નાડોલનો ચોદાણ રાજા અશ્વ-રાજ સિદ્ધરાજનો સામત હતો એમ વિ. ચં. ૧૨૦૦ના ગ્રાહીના લેખથી જણાય છે.^૨ અને તેનો પુત્ર આલદણુદેવ કુમારપાલનો સામત હતો એમ વિ. સ. ૧૨૦૯ના ઉપર અનેક વાર ઉલ્લેખિત લેખથી જણાય છે.^૩ આ શિવાય બીજા ન્હાના ગામનંતો ઘણા હોવાનો સભવ છે પ્રજાધોમા ૭૨ સામતોનો ઉલ્લેખ મળે છે તે તો રૂઢ સખ્યા હોઈને તેનો કાઈ અર્થ નથી.^૪

આ સામંતો કે માડલિકાનો ચક્રવર્તી રાજા માથેનો સંગ્રહ હાલના દેશીરાજાઓના પ્ષીટીશ સરકાર સાથેના સંગ્રહ કરતા મોગલ શહેનશાહો સાથે જયપુર, બેઘપુર વગેરે રાજ્યોના રાજાઓના સંગ્રહને વધારે મળતો આવે છે આ સામંતો પોતાની રાજધાનીમા રહેતા તેમજ પોતાના લશ્કરો સાથે ચક્રવર્તીની રાજધાનીમા પણ ઘણીવાર રહેતા. ચક્રવર્તીના હુકમથી પોતાના લશ્કરો લઈ જ્યાં તે મોકલે ત્યાં લડવા જતા અને ચક્રવર્તીની દર્તગણ થાય તો હાલમા જેમ 'એડમીની-સ્ટ્રેટર' સરકાર મોકલે છે તેમ આ ચક્રવર્તીઓ દંડનાયકને સામનનું રાજ્ય સોંપી દેતા. કુમારપાલના સમયમા નહૂલના ચોદાણોની સત્તા છીનવી લઈ વિ. ચ. ૧૨૧૦ થી ૧૨૧૬ સુધી અમુક ભાગ ઉપર વૈજલદેવને કુમારપાલે દંડનાયક નીમ્યો હતો^૫ અને નાડોલ મહામડલિક પ્રતાપસિંહને સોંપ્યું હતું.^૬

૧ જુઓ હક્ત લેખના શ્લોક ૨૧, ૨૩, ૨૫ અને ૨૬.

૨ જુઓ એ ઇ ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૩૩

૩ પ્રા. લૈ. લે. સ. લેખાક ૩૪૬.

૪ જુઓ દ્વામસતિ સામનતા: કુ. પ્ર. પૃ. ૭૪

૫ જુઓ પૃ. ૩૨૦

૬ જુઓ ૧૨૧૩ નું નાડોલનું તામ્રપત્ર ઇ. એ. ૧૯૧૨ પૃ. ૨૦૩

કુમારપાલની રાજસભાના વિદ્વાનો અને શેઠીઆઓ

કુમારપાલની રાજસભામાં આ મંત્રીઓ અને સામંતો ઉપરાંત ધર્માચાર્યો, વિદ્વાનો, કવિઓ અને શેઠીઆઓ પણ હતા. વિદ્વાનોમાં અગ્રણી હતા શ્રી. હેમાચાર્ય.^૧ તેઓ વૃદ્ધ થયા છતાં તેમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. ખીજા કવિ શ્રીપાલ તથા તેના પુત્ર સિદ્ધપાલ કુમાર-પાલના સમયના કવિઓ છે. પણ જેની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ વિવિધ, વિશાળ અને ગુજરાતના એ વખતના સંસ્કૃત ગ્રંથકારોમાં પહેલી યકિતમાં આવે એવી છે એ કવિ રામચંદ્ર ખાસ નોધને પાત્ર છે; તેઓ હેમાચાર્યના જ શિષ્ય હતા. તેઓએ નાટ્યદર્પણ, સત્ય હરિશ્ચન્દ્ર, કૌમુદી મિત્રાણુદ, વગેરે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે આ ઉપરાંત ગુણ-ચન્દ્રગણિ, મહેન્દ્રસૂરિ, વર્ધમાનગણિ વગેરે હેમાચાર્યના શિષ્યો પણ કુમારપાલની સભાના વિદ્વાનો ગણાય

કુમારપાલના સમયના આ જૈન વિદ્વાનોની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું સવિસ્તર અવલોકન તો એ સમયના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જ^૨ શામે. કુમારપાલના સમયના પાટણના શેઠીઆઓમાં (૧) નૃપનાગનો પુત્ર આસહ^૩ અને શેઠ (ત્રેણી) છડાક જે ૯૦ લાખ સોનૈયાનો ધણી હતો તે બેના નામે ચ-પ્ર (પૃ. ૧૦૦)માં આપેલાં છે અને મોહ પરાજયમાં કુબેરની અદ્ભુત ધનસંપત્તિનું વર્ણન કર્યું છે તેની સપત્તિમાં છ કોડ સોનૈયા, આઠ હજાર મણ ૩૫૫, એંશી મણ રત્નો, બે હજાર કુંભ દાણા, બે હજાર ખારી તેલ, ૫૦ હજાર ઘોડા, એક હજાર હાથી, એંશી હજાર ગાયો, પાંચસો હજો, પાંચસો દુકાનો, પાંચસો માડીઓ.

૧ હેમાચાર્યનો વિસ્તૃત વૃત્તાન્ત પ્ર. ચિ., પ્ર. ચ., ચ. પ્ર., ક. પ્ર. વગેરે પ્રબંધોમાં આપ્યો છે. અને જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એમના ચરિત્રનું તથા એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું સવિસ્તર અવલોકન શ્રી. મો. દ. દેશાઈએ કરેલું છે.

૨ જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ. ૩ પ્ર. ૪ થી ૭

૩ આસહનો પ્રબંધ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૧૪૯)માં તથા ચ. પ્ર. (પૃ. ૧૯૬ થી ૨૦૪)માં આપ્યો છે.

વગેરે જે આકડા આપ્યાછે.^૧ તેમા સારી અનિશ્ચયોક્તિ હોવાનો અલગત મલય છે પણ દરીઆઈ વેપારથી આ વેપારીઓ અઢળક સમૃદ્ધિ મેળવતા હતા એમ મોહપરાજય ઉપરથી સમજાય છે.

કુમારપાલની દિનચર્યા

કુમારપાલના સમયનુ વર્ણન પર ક્યાં પહેલાં એની દિનચર્યા હેમચન્દ્રે તથા સોમપ્રભાચાર્યે આપી છે તેર દુંકામા જોઈએ. “કુમારપાલ સવારમા મંગલપાઠકોના મગલ પાઠો સાંભળી જતો છે. પછી પરમાત્માની સ્તુતિ કરી, સ્વચ્છ દુધ્ધલ પહેરેલા પ્રતિકારના લાથને ટેકા દઈ ઉપર જન વાળા સભા મંડપમા આવે છે. એ વખતે સભામાં આગળ નમ્ર રાજાઓ (સામનો) બેઠા હોય છે, લાથમા ચામરવાળીવાર સ્ત્રીઓ નાજની પાસે ઉભી હોય છે, આ વાગસ્ત્રીઓ ગોરી, મીઠું બોલનારી છે અને મણિ તથા હીરા જડેલ નૂપૂરો નેઓએ પહેર્યા છે. તેઓએ જાડી વેણીમા કુલો ખોસ્યા છે અને કાડા ઉપર અંગદ તથા કોણી ઉપર કડા પહેર્યા છે રાજા આસન ઉપર બેઠા પછી દિવ્ને વૈદિક મન્ત્રોથી આશીર્વાદ આપે છે. પછી રાજા ગંડાના શીગડાના કોમળ પાત્રમાથી કપાળે તિલક કરે છે. પછી દિવ્નેને રજા આપી રાજા અગ્રજો સાંભળે છે. પછી તિથિ સાંભળી, પિતૃકુટુંબના તથા માતૃ કુટુંબના મુખ્ય વ્યક્તિઓને દાન આપી સંતુષ્ટ કરી માતૃ ગૃહમા જાય છે અને માતાઓનો આશીર્વાદ મેળવી તેઓને ધન આપે છે. પછી દેવદેવીઓ પાસે સંગીત શરૂ કરાવે છે અને પુરોહિતને મળી તેને ધન આપે છે. પછી લક્ષ્મીની પૂજા કરી કસરત શાળામાં જાય છે અને ત્યાં મલ્લ કુસ્તી, ધનુશ્રમ, તરવારનો શ્રમ વગેરે કસરત કરે છે. ત્યાં નજર ન પડે માટે સ્ત્રીઓ મીઠું ઉતારે છે. કસરત તથા

૧ જુઓ મોહપરાજય અ. ૩ શ્લો. ૩૯ થી ૪૨

૨ જુઓ કુમારપાલ અર્પિત સ. ૧ શ્લો. ૬૧ થી ૯૦ સ. ૨ તથા સ.

૩ કુમારપાલ પ્રતિબોધ પાછળથી લખાયા હોઈને તેમા સ્વાભાવિક રીતે મહેલમાજ જૈન મૂર્તિઓની પૂજા, વગેરે જૈન ધર્માનુસારીક વિગતો વધારે મળે છે.

શસ્ત્રાભ્યાસ પછી રાજાને ખુદાર જવા માટે હાથી આવે છે અને ધરેણાં પૂરી હાથી ઉપર બેસી રાજમાર્ગમાં થઈ રાજા કુમાર વિહારમાં જાય છે. ત્યાં ચામરાદિ રાજ ચિન્હો છોડી દઈ, મંદિરમાં જઈ જિનલગવાનની સ્તુતિ કરે છે, મૂર્તિને સ્નાન કરાવે છે તથા તેની આરતી ઉતારે છે. એ વખતે મૂર્તિ આગળ સંગીત થાય છે પછી દેવ મંદિરમાંથી ઘોડા ઉપર બેસી પાછા ધવલગૃહ (રાજમહેલ)માં આવે છે.” ઉપર સવારની સામાન્ય રાજસભાનું વર્ણન આવી ગયું છે પણ સાબની રાજસભાના કામકાજનું વર્ણન કરતા હેમચન્દ્ર જ કહે છે કે “રાજા સુવર્ણ મંડપિકામાં બેઠા છે અને દ્વારપાળના બતાવવા પ્રમાણે જુદા જુદા રાજાઓની ભેટો જુએ છે, પછી મહામાત્ય તથા માડલિકા કાર્યનું નિવેદન કરે છે, આ રીતે એક મુહૂર્ત બેઠા પછી પુરોહિત મંત્રોચ્ચાર કરે છે, ત્યાં ગભીર નગાગતો અવાજ થાય છે, એટલે વારસદારો રાજાની રત્નજડિત દીવાથી આરતી ઉતારે છે”

કુમારપાલનું કુટુંબ.

કુમારપાલના પરિવારમાં એના બે ભાઈઓ મહીપાલ અને કીર્તિપાલના નામ ઉપર આવી ગયા છે બહેનોમાંથી એના પતિ કાન્હડદેવે કુમારપાલને ગાદીએ બેસવામાં મદદ કરી હતી તે પ્રેમલદેવીનું તથા તેના પુત્ર ભોજનું નામ વિ. સં. ૧૨૨૫ની ભાવ જૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિમાં મળે છે, અત્યંત એના અધિકારનો એ લેખમાંથી પત્તો મળતો નથી બીજા બેન દેવલદેવીનો વૃત્તાન્ત તો પાછલા પ્રબંધોમાં જ મળે છે. (જુઓ પૃ. ૨૮૫ ટિ. ૧) કુમારપાલની રાણીનું નામ ભૂપાલદેવી હતું એમ પ્ર. ચ. મા કહ્યું છે. પણ પાછળના પ્રબંધોમાં ભોપલદેવી નામ છે અને તેને પટ્ટરાણી પદ આપ્યું હતું એમ ઉમેર્યું છે. ૨ કુમારપાલ અજમેરના રાજા આનાકની પુત્રી જલ્હણને પરણ્યો હોવાનું કયાશ્રયનું કથન ઉપર નોંધ્યું છે. વળી પદ્માવતી નામની રાણી હોવાનું કુમાર

૧ પ્ર. ચ. હિ. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૩૯૨

૨ ચ. પ્ર. પૃ. ૧૦૦, જ. સૂ. તું કુ. ચં. સ. ૩ શ્લો. ૪૭૪-વગેરે

પાલ ત્રિન્તામણિમાં કહ્યું છે^૧ આ ઉપરાંત કુમારપાલ મેવાડના રાજાની કુંવરીને પરણ્યો હતો અને તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકારવાની અને અપાસરે જવાની ના પાડ્યાને પરિણામે જયદેવ વગેરે ભાટોએ ઝમોર કર્યો અને રાણીએ આપઘાત કર્યો વગેરે ધ્વાત્મણુ પરંપરાની દંતકથા રાસમાળામાં ઉતારી છે^૨ પણ તે જૈનદ્રોપથી ઉદ્દભવેલો કલ્પના-વિલાસ જ લાગે છે.

કુમારપાલના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર

કુમારપાલને સિદ્ધરાજ પાસેથી ઘણું વિશાળ અને અત્યંત સમૃદ્ધ રાજ્ય મળ્યું હતું. અને કુમારપાલે તેને સ્થિર કર્યું એટલું જ નહિ પણ કોકણનો વિજય ધ્યાનમાં લેતાં કાઈક વધાર્યું પણ હોવાનો સંભવ છે

પ્રબંધોમાં કુમારપાલે પોતાના તાબાના અઢાર મંડળોમાં ચૌદ વર્ષ સુધી મારિ (હિસા) બધ કરાવી તથા વિહારો કરાવ્યા એમ કહીને નીચે પ્રમાણે અઢાર દેશોનાં નામો ગણાવ્યા છે.^૩ (૧) ગર્જર (૨) લાટ (૩) સૌરાષ્ટ્ર (૪) ભભેરી^૪ (૫) કચ્છ (૬) સિન્ધુ (૭) ઉચ્ચા^૫ (૮) જલધર^૬ (૯) કાશી (૧૦) સપાદ લક્ષ (અજમેર રાજ્ય)

૧ મું. ગે ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૮૮

૨ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૨૭૯-૨૮૦

૩ જુઓ પ્ર. ત્રિ પૃ. ૧૯૯ તથા કુ. પ્ર. પૃ. ૯૫ અને જ. સં. પૃ. ૬. ચ. સં. ૮ શ્લો. ૪૭૧ થી ૪૭૩ આ નામોમાં પાઠ ભેદ પણ છે. કીર અને દીપના નામો આ યાદીમાં નથી પણ બીજી યાદીમાં છે.

૪ ભભેરી સંદિગ્ધ છે. રાસમાળામાં આ. ૩ પૃ. ૨૩૮ ટિ. ૮ માં સિન્ધમાં એ નામનું પ્રાચીન નગર હતું એમ લખ્યું છે.

૫ ઉચ્ચા કે ઉચ્છ મુલતાનથી દક્ષિણ પશ્ચિમે ૭૦ મૈલ ઉપર આવેલું છે. મુસલમાની તવારિખોમાં તેનો ઉલ્લેખ મળે છે.

૬ પંજબમાં જલધર દોઆબ આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. સતલજ અને બીઆસ નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ.

(૧૧) અન્તર્વેદી^૧ (૧૨) મરૂ (મારવાડ-નહુલનુ રાજ્ય) (૧૩) મેવાડ (૧૪) માળવા (૧૫) આબીર^૨ (૧૬) મહારાષ્ટ્ર (૧૭) કર્ણાટક અને (૧૮) કોકણ. આ અઢારમાથી ઉચ્ચા, કાશી, અન્તર્વેદી, મહારાષ્ટ્ર. જલધર અને કર્ણાટક એટલા દેશો કુમારપાલના તાબામાં ન હતા. છતાં એના નામો પ્રગ્વધકારોએ લખી દીધાં છે, આબીર અને ભભેરી સંદિગ્ધ છે અને ખાટીના દેશોમાં કુમારપાલની થોડી ધણી સત્તા હોવાનો સભવ છે.

કુમારપાલના અથવા સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવવા માટે ઉપરનું વર્ણન ખૂબ છે. પણ મૂળરાજે છેલ્લા ચાવડા રાજાને હરાવી જે રાજ્ય મેળવ્યું તેનો વિસ્તાર ૪૦ થી ૫૦ મૈલ ઉત્તર દક્ષિણ અને ત્રીશથી ચાલીશ મૈલ પૂર્વ પશ્ચિમ હશે, જે કે ચોક્કસ નક્કી કરવાનું સાધન નથી. ત્યારે સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દક્ષિણમાં ઉત્તર કોકણનાં દમણથી તે ઉત્તરમાં સાંભર અને નાગોર સુધી લગભગ સાડાચારસોથી પાંચસો મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ ભીલસાથી દારકા સુધી લગભગ સાડાપાંચસોથી છરસો મૈલ જેટલો હતો. આ હકીકત બરાબર ધ્યાનમાં લેવાથી ગુજરાત માટે સોલકી વશનો ઐતિહાસિક મહત્વનો સાચો ખ્યાલ આવે છે.

અલખત અહીં જે પૂર્વ પશ્ચિમ અને ઉત્તર દક્ષિણ વિસ્તાર બતાવ્યો છે તે સર્વત્ર સમાન નથી. દક્ષિણમાં પહોળાઈ ધણી ઓછી એ વર્તમાન સ્થિતિ ભૂતકાળમાં પણ હતી. ખીજું ગુજરાતના રાજાની સત્તા પણ સર્વત્ર સરખી નહોતી. દાખલા તરીકે અહીં સાંભરને ગુજરાતના સામ્રાજ્યમાં ગણ્યું છે. પણ સાંભરના ચોહાણ રાજાએ કુમારપાલનું કાંઈક આધિપત્ય કબુલ કર્યું હતું એટલેજ એનો અર્થ છે છતાં ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં અત્યારે ગુજરાતની જે સરહદ છે તેથી

૧ અન્તર્વેદી-પ્રજ્ઞાવર્ત દેશ-સરસ્વતી અને દ્રશદ્રતી વચ્ચેનો

૨ આબીર-પ્રજનનુ નામ છે દેશનું નથી.

સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સામ્રાજ્યની સરહદ લગલગ ખરસોથી અઢીસો મૈલ આગળ હતી (જુઓ ગ્રન્થના આરંભે આપેલો નકશો)

કુમારપાલનું ચારિત્ર્ય

જૈન પ્રબંધકારોએ કુમારપાલને જૈનધર્મનો પ્રભાવક રાજગણીને તેની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે એ પ્રશંસામાં ધાર્મિક મમતાજન્ય અતિશયોક્તિ હોવાનો સંભવ છે. છતાં તટસ્થ દૃષ્ટિથી જોનારને પણ એકદર રીતે કુમારપાલ લોકપ્રિય અને સારો રાજા હોવો એમ કબુલ કરવું પડશે.

ગુજરાતને અહિંસા પ્રધાન બનાવવામાં જૈનધર્મનો પ્રભાવ મુખ્ય કારણ છે અને એ પ્રભાવને કુમારપાલ રાજાએ ઘણો ટેકો આપ્યો હોય એમ લાગે છે. વિદ્યાને પણ હેમાચાર્ય જેવા વિદ્વાનના નિકટ પરિચયી કુમારપાલે ઠીક ઉત્તેજન આપ્યું હશે. જો કે પ્રબંધકારો તો એકવીશ જ્ઞાન ભંડારો સ્થાપ્યાનું કહે છે તથા આચાર્ય હેમચન્દ્ર વિરચિત યોગશાસ્ત્ર-અને વીતરાગ સ્તવની હાથપોથીઓ સુવર્ણાક્ષરે લખાવ્યાની તોષ કુમારપાલ પ્રબંધાદિમાં છે.^૧

કુમારપાલમાં લોભનો દોષ હતો એમ પ્ર. ચિં. માં કહ્યું છે, અને તેને એમાજ આપેલી કથાઓ પુષ્ટિ આપે છે.^૨

ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓમાં માળવાના મુંજ અને લોજ જેવો વિદ્વાન તો કાંઈ દેખાતો નથી. પણ કુમારપાલ તો પહેલાં કાંઈજ ન ભણ્યો હોય એમ રાજા થયા પછી એના અભ્યાસ માટે કપર્દો મંત્રીએ કરેલી યોજનાના પ્ર ચિં. માં આપેલા વર્ણનથી લાગે

૧ જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૭૧ તથા ટિ. ૩૧૩ જેમાં સાતસો લાહીઆઓ રાખી હાથપ્રતો ઉતારાવ્યાનું કથન કુ. પ્ર. પૃ. ૯૬-૯૭ માંથી ઉતાર્યું છે.

૨ જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૬૯૩, પૃ. ૧૭૦ (જેમાં અદ્ભુત જ્ઞાનકળા દેખાડનારને ૧૧૬ દમ્મજ આપ્યાનું નોંધ્યું છે.) તથા પૃ. ૧૯૭

કુમારપાલ અને હિમચન્દ્ર

છે. અલગત મેરુંગ તેને ડાહ્યો રાજ ગણીને વિચાર ચતુર્મુખનું ખિરદ આપે છે.^૧

કુમારપાલનું મરણ સં. ૧૨૨૯

કુમારપાલને મરણ પહેલાં લૂતા રોગ થયાની દતકથા પ્રજામાં આપી છે^૨ પણ એમાં હેમચન્દ્રની ચમત્કાર કરવાની શક્તિ દેખાડવાની મતલબ સિવાય બીજું કંઈ નથી. હેમાચાર્યનો ૮૪ વર્ષની ઉંમરે વિ. સં. ૧૨૨૯માં દેહ પડી ગયો અને તે પછી છ મહીને કુમારપાલનો દેહ પડી ગયો એમ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૨૦૦)માં લખ્યું છે.^૩ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૨૦૧)માં કુમારપાલે સં. ૧૧૯૯થી ૧૨૩૦ સુધી ૩૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે પણ સં. ૧૨૨૯ વૈશાખ સુદિ ૩નો અન્યદેવનો લેખ મળ્યો છે એ જોતાં ૧૨૨૯ના વૈશાખ પહેલાં અને માગશર વદિ ૪ પછી કુમારપાલનું મરણ થયું હોવું જોઈએ. આ રીતે વિચારશ્રેણીમાં કુમારપાલના રાજ્યકાળના ત્રીશ વર્ષ આપ્યા છે. અને તેના મરણની તારિખ ૧૨૨૯ પોષ સુદિ ૧૨ (ઈ. સ. ૨૮મી ડીસેમ્બર ૧૧૭૨) આપી છે તે બરાબર લાગે છે.

૧ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૮૭-૧૮૮

૨ જુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૨૦૦ કુ. પ્ર. (પૃ. ૬૨)માં વળી કંટેશ્વરી દેવીએ પોતાને માસખલિ ન મળ્યો એ માટે ક્રોધ કરીને ત્રિશૂલ માથામાં માર્યું તેથી કુમારપાલને આખે ડાહ્યો કુષ્ટ રોગ થયો અને તે હેમાચાર્યે મટાડ્યો એવી વાત છે.

૩ જિનમહાનગણિએ (કુ. પ્ર. પૃ. ૧૧૫) ત્રીશ વર્ષ, આઠ માસ ને ૨૭ દિવસ રાજ્ય કરી ૧૧૯૩માં મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે તે પણ બરાબર નથી.

પ્રકરણ ૧૪ મું

અજયદેવ

સં. ૧૨૨૬ થી ૧૨૩૨

કુમારપાલને પુત્ર ન હોવાથી એના જીવતાંજ રાજ્ય કોને આપવું એ વિષે કુમારપાલે હેમચદ્રાદિ સલાહકારો સાથે ચર્ચા કરેલી એમ રાજશેખરસૂરિ કહે છે. એ સૂરિના કહેવા પ્રમાણે “આ ચર્ચામાં એ પક્ષ પડેલા. હેમચદ્રાચાર્યનો મત એવો હતો કે કુમારપાલની દીકરીનો દીકરો પ્રતાપમલ્લ ગાદીએ આવે તો જૈનધર્મનું જોર કાયમ રહે માટે એને ગાદી આપવી. જ્યારે આલડનો મત એવો હતો કે ગમે તેવો પણ પોતાના વશનોજ ઠીક. આ ચર્ચા બાલચન્દ્રે સાલળી અને પોતે અજયપાલનો મિત્ર હોવાથી તેને કહી દીધી. પરિણામે હેમચન્દ્રના મરણ પછી બત્રીશમે દિવસે કુમારપાલનું અજયપાલે આપેલા ઝેરથી મરણ થયું.”^૧ આ ઝેર આખ્યાની વાત પ્ર. ચિં. જેવા જૂના પ્રબંધમાં ન હોવાથી માનવા યોગ્ય નથી લાગતી. ખરી રીતે કુમારપાલને પુત્ર ન હોવાથી એના ભાઈ મહીપાલનો પુત્ર અજયપાલ પાટણની ગાદીનો હક્કદાર વારસ હતો.

અજયદેવનું જૈનધર્મ તરફ અપક્ષપાતી વલણ.

ઉપર જોયું તેમ અજયપાલને જૈનધર્મ વિરોધી ગણી પ્રબંધોએ તેણે પૂર્વજોના જૈન મંદિરોને પડાવી નાખ્યા, કપર્દો મંત્રીને મંત્રીપદ આપ્યા પછી તેજ દિવસે રાતમાં પકડાવી તેલની ઉકળતી કડાઈમાં નાખી મારી નાખાવ્યો, આગ્રહતે લશ્કરથી ઘેરીને મારી નાખ્યો તથા કવિ રામચન્દ્રને^૨ તપાવેલા ત્રાંબાના પાટલા ઉપર બેસારી મરાવી નાખ્યો.

૧ જુઓ ચ. પ્ર. પૃ. ૧૯૯-૨૦૦ તથા જિ. ગણિનો કુ. પ્ર. પૃ. ૧૧૩. જિનમંડનગણિએ છ મહીના પછી વિષ આપ્યું એમ લખ્યું છે.

૨ જુઓ પ્ર. ચિં.-પૃ. ૨૦૧ થી ૨૦૪ અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ પૃ. ૨૦૬.

વગેરે નિન્દા કરી છે.^૧ પણ પ્ર. ચિ. કરતાં જૂના સુ. સં. વગેરે ગ્રંથોમાં અન્યદેવની આ નિન્દા નથી વળી આ નિન્દાના મૂળમાં ધાર્મિક રાગદ્વેષ છે એટલે એમાંથી કટલું માનવું એ પ્રશ્ન થઈ પડે છે. વળી અન્યદેવના સેવકોમાં જૈનો પણ હતા એ નિઃસંદેહ છે. મોહ-પરાજન્યનો જૈન મોહ કવિ યશપાલ અન્યદેવનો સેવક હતો એમ એ પોતેજ કહે છે,^૨ એ હકીકત અન્યદેવ જૈનધર્મનો કટ્ટર વિરોધી હોવાની વાતમાં શકા નાખે છે. અલગત જૈનધર્મ તરફ તેણે પક્ષપાત નહિ બતાવ્યો હોય અને જૈનો અપક્ષપાતને દ્વેષ ગણે એ સ્વાભાવિક છે.

અન્યદેવના ત્રણ લેખો

અન્યદેવનાં કાંઈજ કાર્યો પ્ર. ચિ. માં લખ્યાં નથી, પણ તેના રાજ્યકાળના ત્રણ વર્ષના ટુંકા ગાળામાં એના ત્રણ લેખો મળ્યા છે તેમાંથી પહેલો, વિ. સં. ૧૨૨૯ વૈશાખ સુદિ ૩ સોમ (ઇ. સ. ૧૧૭૩ના એપ્રિલની ૧૬ તા.)નો ઉદયપુરના શિવ મંદિરમાંથી ખાલી પડેલો લેખ મળ્યો છે.^૩ તેમાં અન્યપાલદેવને ‘સમસ્ત રાજવલીવિરાજિત’ અને ‘મહારાજધિરાજ’ વિશેષણો લગાડ્યા છે. અને મહામાત્યનું નામ સોમેશ્વર લખ્યું છે. અને “નિજભુજોપાર્જિત શ્રી ભાઇલસ્વામી મહા-દ્વાદશકમડલમાં આવેલા ઉદયપુરમાં તેજ પ્રભુએ (અન્યપાલે) નીમેલા શ્રીદડ (દડનાયક) પરમધાર્મિક શ્રી લણપસાકે ધોયેલા કપડા પહેરી અક્ષયતૃતીયા (અખાત્રીજ)ના પર્વમાં ઉદયપુરના વૈદ્યનાથ મહાદેવની પચોપચાર પૂર્ણ માટે ભૃગારિકાચતુષ્ટિક પથકનુ ઉમરથા ગામ આપ્યું છે.”

આમાં જે ભાઇલસ્વામી નામ છે તે એટવા નદીને પૂર્વકાંઠે ઉદય-પુરથી ૩૪ મૈલ ઉપર આવેલું હાલનું ભીલસા ગામ ભૃગારિકા વગેરે

૧ અન્યપાલ વિરોધી હેમાચાર્યનો જે પક્ષ હતો તેમાં રામચન્દ્ર કવિ હતા માટે એમને મરાવી નાખ્યા એમ ચ. પ્ર. ની કહેવાની મતલબ છે.

૨ જુઓ મોહપરાજન્યનો આરંભ તથા તેની પ્રસ્તાવના.

૩ જુઓ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૮ પૃ. ૩૪૪ ગુ. એ. લે. નં. ૧૫૬

ખીજાનો પત્તો નથી, આ લેખમાં ઉદયપુરને નિજભુજોપાર્જિત (પોતાના બાહુબળથી મેળવેલું) કહ્યું છે, પણ ઉદયપુર તો કુમારપાલને તાબે હતું જ એટલે એ 'શબ્દોને ઔપચારિક ગણવા એવો ડા.કીલહોર્નનો મત છે, પણ અન્યપાલના દડનાયકે તાબે બળવો શમાવી કાઢી બળવાખોરને વશ કર્યાનો અર્થ પણ સંભવે છે.

ખીજો લેખ વિ સં ૧૨૩૧ કાર્તિક સુદિ ૧૧ સોમવારનો છે.^૧ આ લેખથી અન્યપાલના મહામહાદેવે નર્મદાકાંઠે બ્રાહ્મણ પાટક શહેરમાંથી પૂર્ણપથકના માણસગાંવ ખેંતાલીશીનું આલવીડ ગામ ખદોહના સત્રાગાર માટે આપ્યું છે. આ લેખ પ્રસિદ્ધ કરનાર ડા. ફ્રીટના કહેવા પ્રમાણે લેખકની તારીખ લખવામાં ભૂલ થઈ છે. ખરી રીતે સં ૧૨૩૨ જોઈએ એટલે કે ઇ સ. ૧૧૭૫ના અક્ટોબરની ૨૭મી તારીખ. આ લેખમાં પણ મહામાત્યનું નામ સોમેશ્વર જ આપ્યું છે. જ્યારે દૂતકનું નામ પ્રતિહાર શોભનદેવ છે પછી વિ. સં. ૧૨૩૧ ચૈત્ર વદિ ૧૧ ગુરૂનો ઉઝા ગામમાંથી પણ અન્યપાલનો એક લેખ મળ્યો છે.^૨ અને છેવટ અન્યપાલના રાજ્યમાં નરપતિ કવિએ અણહિલનગરમાં લખેલા શાકુનશાસ્ત્ર નામના ગ્રન્થને અન્તે સં. ૧૨૩૨ ચૈત્ર સુદિ પડવાને મગળવારની તારીખ છે. ઉપરના લેખમાં કહેલ મહામહાદેવ વધજલદેવ તે કુમારપાલે નડોલ ઉપર દડનાયક નીમેલો વધજલ હશે.

અજમેરના રાજા સાથે અન્યદેવને થયેલું સુદ્ધ

અન્યદેવ વિષે સોમેશ્વર કવિ કહે છે કે^૩ “કુમારપાલ પછી કદપવૃક્ષ જેવો અન્યપાલ થયો. તેણે દાનો આપીને ભીખારી વગરની

૧ જુઓ ઇ. એ ગ્ર. ૧૮ પૃ. ૮૧ ગુ ઐ લે. ન ૧૫૭

૨ દે. રા. ભાડારકરનું નો. ઇ નું લીખે ન. ૩૬૩

૩ જુઓ મુ. સ. સ. ૨ શ્લો. ૪૫, વ. વિ. સ. ૩ શ્લો. ૩૨

મૂપાલો જયપાલો મૂત્....

ચક્રે વસુધરા ચેન કાચનૈરનર્કિચના ॥

પૃથ્વી કરી. તેણે જંગલ (અજમેર)ના રાજા પાસેથી હાથી સાથે, સોનાની મહાપિકા લીધી. તે હમેશા રાજાઓને દંડતો, દાનો આપતો અને સ્ત્રીઓને પરણતો.” બાકીની વાત બાબુ ઉપર રાખતા અજમેરના રાજા પાસેથી કર કે નજરાણો લીધાની સોમેશ્વરની વાતને સુ. સં. અને વ. વિ. નો ટેકો છે એટલું જ નહિ પણ ભીમદેવના વિ. સં. ૧૨૫૬ના ઉત્કર્ણ લેખનો પણ ટેકો છે એટલે એ કથનમાં સત્યાંશ છે એમ માનવું પડશે અન્યપાલના વખતમાં અજમેરની ગાદી ઉપર સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળની છાયામાં ઉછરેલ ચોહાણ સોમેશ્વર (સં. ૧૨૨૬થી ૧૨૩૪) હતો.

અન્યદેવનું મેવાડ સાથે યુદ્ધ

અન્યદેવને મેવાડના રાજા સાથે પણ યુદ્ધ થયું હોય એમ માનવાના કારણો છે. સં. ૧૨૮૭ની આબુની લૂણિગવસહીની સોમેશ્વરે લખેલી પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે “આબુના પરમાર રાજા ધારાવર્ષના નાના ભાઈ પ્રલ્હાદનની તરવારે સામતસિહ સાથેની લડાઈમાં ગૂર્જર-રાજાનું રક્ષણ કર્યું.” આ ધારાવર્ષ આબુનો રાજા (વિ. સં. ૧૨૨૦થી ૧૨૭૬) અને ગુજરાતના રાજાનો સામત હતો અને-તેણે તથા

દણ્ડે મણ્ડપિકા હૈમી સહ મતૈર્મતગજૈ. ।

દત્તવા પાદ ગલે યેન જાગલેશાદગૃહ્યત ॥

દાનાનિ દદતો નિત્ય નિત્ય દણ્ડયતો નૃપાન્ ।

નિત્યમુદ્વહતો નારી ર્યસ્યાસીત્ત્રિગણઃ સમ ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૫૨ થી ૫૫

૧ કરવીકૃતસપાદલક્ષ્માપાલ એ રીતે શબ્દો છે

બુઓ ઇ. એ ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૭૧.

૨ સામતસિહસમિતિ ક્ષિતિવિક્ષતૌજઃ

શ્રી ગૂર્જરક્ષિતિપરક્ષણદક્ષિણાસિઃ ।

પ્રલ્હાદન...

...

...

પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાક ૬૪ શ્લો. ૩૬

તેના ભાઈએ ગુજરાતના રાજાના પક્ષમાં યુદ્ધ કર્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ ગુજરાતના રાજા સામે લડનાર આ સામંતસિંહ ક્યાંનો રાજા હતો એ આશુના લેખમાં કહ્યું નથી; પણ મેવાડના રાજા સામંતસિંહના વિ. સ ૧૨૨૮નો અને ૧૨૩૬નો એમ બે લેખો મળ્યા છે. એટલે એ સામંતસિંહ, કુમારપાલ, અજયદેવ, મૂળરાજ અને ભીમદેવ ચારેયનો સમકાલીન હોવા છતાં ઉપરનો પ્રમંગ અજયદેવના વખતમાં બન્યો હોવો જોઈએ એવું સુરથોત્સવના એક શ્લોકની ટીકાના શબ્દોને આધારે શ્રી. ગૌ હી ઓઝાએ અનુમાન કર્યું છે.^૧ સુરથોત્સવમાં સોમેશ્વરે લખ્યું છે^૨ કે “પોતાના પિતા કુમારે અજયદેવને રણમાં પડેલા ધાની વેદના દૂર કરી.” અને આ ધા કયા રણમાં પડેલા તેનો ખુલાસો ટીકાકારે કર્યો છે^૩ કે “સામંતસિંહ સાથેના યુદ્ધમાં અજયપાલ ધાની પીડાથી લગલગ મરણુનોલ સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો, તેને કુમાર પુરોહિતે પાછો જીવતો કર્યો.”

પુરોહિત કુમાર અને સામંત પ્રહલાદન

છતાં “રાજાએ સૂર્યગ્રહણ વખતે આપવા માડેલો રત્નરાશિ આ કુમાર પુરોહિતે લીધો નહોતો” એમ સોમેશ્વર કહે છે^૪ ઉપર કહ્યા

૧ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૫૦

૨ ચ શૌચસયમપટ્ટઃ કટુકેશ્વરાલ્યમારાધ્ય . તા દારુણામપિ રર્નાંગજાતઘાત ત્રાતવ્યથામજયપાલનૃપાદપાસ્થાત્ ॥

સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લોક. ૩૨

૩ સામંતસિંહયુદ્ધે હિ અજયપાલદેવ. પ્રહારપીડયા મૃત્યુકોટિ માયાત. કુમારનામ્ના પુરોહિતેન કટુકેશ્વરમારાધ્ય પુન સ જીવિત ।

ઉપરના શ્લોકની ટીકા

૪ રાહૌ ગૃહીતોષ્ણકરે કુમાર. કુમારપાલસ્ય સુતેન રાજા ।

ક્તોપરોઘોપિ પર પુરોઘાઃ પ્રત્યગ્રહીતસ્ય ન રત્નરાશિમ્ ॥

સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લોક. ૩૦

પ્રમાણે યુદ્ધમાં અન્યદેવનું રક્ષણ કરનાર પ્રલ્હાદનદેવની વિક્ષતાની તથા ઉદારતાની સોમેશ્વરે પ્રશંસા કરી છે^૧ અને તેનું લંબેલ પાર્થ પરાક્રમ નાટકે છપાઈ ગયું છે. આ પ્રલ્હાદનદેવે પોતાના નામથી પ્રલ્હાદનપુર (હાલનું પાલણપુર) વસાવ્યું છે.

અન્યપાલની શિવભક્તિ

અન્યપાલને સં. ૧૨૫૬ના ભીમદેવ ખીખના ઉપર ઉલ્લેખેલા લેખમાં પરમમાહેશ્વર કહ્યો છે.^૨ જૈનોએ તેની જે નિન્દા કરી છે, તેનું કારણ તેની ઉગ્ર શિવભક્તિ જ લાગે છે. આકી સં. ૧૨૫૬ના લેખમાં તો એને “પૃથ્વી ઉપર નિષ્કલક રામરાજ્ય ઉતારનાર” કહ્યો છે^૩

અન્યદેવનું મરણ સં. ૧૨૩૨

આ અન્યદેવને વયજલદેવ નામના પ્રતિહારે છરીથી મારી નાખ્યો એમ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૨૮૪)માં લખ્યું છે^૪ જે કે સ. ૧૨૩૨ના લેખમાં

૧ દેવી સરોજાસનસમવા કિ
કામપ્રદા કિં સુરસૌરમેયી ।
પ્રલ્હાદનાકારધરા ધરાયા
માયાતવત્પેષ નુ નિશ્ચયો મે ॥

પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાક ૬૪ શ્લો. ૩૯

તથા શ્રી પ્રલ્હાદનમન્તરેણ વિરત વિશ્વોપકારવ્રતમ્ ।

સુરચોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૫૨

૨ ટોડેતો અન્યદેવ મુસલમાન થઈ ગયો હતો એમ કહ્યું છે (જુઓ તેનું વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃ. ૧૯૧) મુસલમાન લેખકોએ સિદ્ધરાજ, વગેરે રાજાઓને મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારતા કહ્યા છે એ અથ ધર્માભિમાન ત્રિપે શું કહેવું ?

૩ કલિકાલનિષ્કલકાવતારિતરામરાજ્યઃ

ઇ. એ. ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૭૧

૪ રાજા અન્યદેવના મરણ સબધમાં પુરાતન પ્રગ્રથ સંગ્રહમાં ઉમેર્યું છે કે વયજલદેવની મા ખરાબ ચાલની (સ્વૈરિણી) હતી. અને રાજાએ તેને પોતાના મહેલમાં અધારામાં રાખી હતી. ત્યાં વયજલદેવ દારૂ પીને રાજા

તો પ્રતિહારનું નામ શોભનદેવ આપ્યું છે, પણ એક કરતા વધારે પ્રતિહારો હોવાનો સંભવ છે. ગમે તેમ પણ સં. ૧૨૪૨ના કાગણુ સુદિ ૧૨ (ઇ. સ. ૧૧૭૬ માર્ચ)ને દિવસે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કરી અજયદેવ મરણ પામ્યો.^૧

પાસે આબ્યો અને રાજ્યો તેની હલકી મશકરી કરી પરિણામે આતુ વેર લેવા માટે વર્ષજલે ધાગા સાથે મળીને રાજને મારી નાખ્યો. આખી વાત પ્ર. ચિં. ની વાતમાં કરેલો ઉમેરો દેખાય છે. વળી જૈન ગુરના મત્ર જપના ચમત્કારથી આ પ્રમાણે બની આવ્યું એમ પણ પુરાતન પ્રબંધ કહે છે (જુઓ પૃ. ૪૮ પ્ર ૧૦૬) ઉપરના ઉમેરામાં કશું ઐતિહાસિક તત્ત્વ મને તો નથી દેખાતું જૈનોને સતાપવાથી આવું કૃળ મળે એવું દેખાડવાની પ્રબંધકારની મતલબ છે (જુઓ ઉપરના પ્રબંધને અન્તે અજયદેવના મોઢામાં મુકેલું વચન)

૧ ઉપરની તારિખ વિચારશ્રેણીને અનુસરીને આપી છે, એ બરાબર હોય તો ઉપર નરપતિના ગ્રન્થાન્તની સં. ૧૨૩૨ ચૈત્ર સુદિ ૧ ની તારિખ ચૈત્રી વર્ષની હોવી જોઈએ અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૧૭૫ માર્ચની ૨૫ મી તારિખ. પ્ર. ચિં. મા સ. ૧૨૩૦ થી ત્રણ વર્ષ સુધી અજયદેવે રાજ્ય કર્યું એમ લખ્યું છે અને તેને અનુસરી મુ. ગે. (પૃ. ૧૯૫) મા પણ અજયદેવ સ. ૧૨૩૩ (ઇ. સ. ૧૧૭૬) મા મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે, તે ભૂલ જણાય છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

મૂલરાજ બીજો (બાલ મૂલરાજ)

સં. ૧૨૩૨થી ૧૨૩૪

અજયદેવનો પુત્ર મૂળરાજ જોને પ્ર. ચિં. (પૃ ૨૦૪)માં બાલ-મૂલરાજ કહ્યો છે, તેણે સ. ૧૨૩૩થી એ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું એમ એ જ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે, પણ વિચારશ્રેણીમાં સં. ૧૨૩૨થી ૧૨૩૪ ચૈત્ર સુદિ ૪ સુધીનો એનો રાજ્યકાળ આપ્યો છે,^૧ અને એજ અહીં માન્ય રાખ્યો છે.

મુસલમાનો સાથે લડાઈ

આ મૂળરાજ બીજાના એ વર્ષના ટુંકા રાજ્યકાળ દરમીયાન ઐતિહાસિક અગત્યનો એક જ બનાવ બન્યો છે અને તે મુસલમાનો સાથે લડાઈનો. આ લડાઈ વિષે પ્ર. ચિં (પૃ ૨૦૪)મા લખ્યું છે કે “આની મા પરમદી રાજની દીકરી નાઇકીદેવીર એ દીકરાને ખોળામાં રાખી ગાડારઘટ્ટ નામના ધાટમાં લડાઈ કરી પોતાના સત્ત્વથી અકાળે ચડી આવેલા મેઘની સહાયથી મ્લેચ્છ રાજને હરાવ્યો.” અને કીર્તિકૌમુદી પ્ર. ચિ. ના કથનને ટેકા આપતાં લખે છે કે “રાજનો પાઠ લેનાર ઈન્દ્ર૩૫ અજયદેવ પડદા પાછળ જતાં (મરણ પામના) તેના પુત્ર મૂળરાજે જાણે (ઈન્દ્રના પુત્ર) જયન્તનો વેષ લીધો.

૧ આ મૂળરાજ ગાદીએ બેઠો ત્યારે બાળક હોવાથી તેને બાલ મૂળરાજ કહ્યો છે એમ મુ. ગે. (પૃ. ૧૯૫) મા કહ્યું છે, પણ મૂળરાજ પહેલાને બૃહત્ (મોટા) મૂળરાજ અને આ મૂળરાજ બીજાને બાળ મૂળરાજ, તેમજ ભીમદેવ પહેલાને બૃહત્ (મોટા) ભીમદેવ અને ભીમદેવ બીજાને બાલ ભીમદેવ એ રીતે બીજાને બાલ કહેવાનો પ્રબંધોનો રિવાજ દેખાય છે.

૨ મૂળરાજની માને પરમદી રાજની દીકરી કહી છે. આ પરમદી તે કાદબ રાજ પેરમાદી અથવા શિવચિત્ત (વિ. સ. ૧૨૦૩ થી ૧૨૩૧) હોવા જોઈએ. (જુઓ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૯૫ તથા આ ગ્રન્થનું પરિશિષ્ટ ૨).

અને તેણે બાળવ્યાપત્યથી, રણશ્રૂતિમાં જાણે રમતાં રમતાં, મુસલમાન રાજાની સેનાને વીખેરી નાખી ”^૧ સોમેશ્વરના ઉપરના શબ્દો જોતાં પ્ર. ચિ. કહે છે તેમ જોળામા તેડીને માને ખેસવું પડે એવડો મૂલરાજ નહિ હોય એમ લાગે છે. ઓછામાં ઓછા ૧૫-૧૬ વર્ષનો હોય તો જ એને વિષે ઉપરના શબ્દો લખી શકાય.

મુસલમાનોના માથાઓને બાળક મૂળરાજે કાપી નાખ્યાં એમ તો સુકૃતમંકીર્તનમા પણ કહ્યું છે.^૨

આ રીતે મુસલમાનો સાથેની મૂળરાજની વિજયી લડાઈની જે નોંધ પ્રબધો કરે છે તેને વિષે મુસ્લીમ ઇતિહાસોમાથી નીચેની વિગતો મળે છે

મહમદ ઘોરી નામનો એક મુસલમાન સરદાર સં. ૧૨૩૪ ઇ. સ. ૧૧૭૮ (હિ સં. ૫૭૪)માં પાટણ ઉપર ચડી આવ્યો હતો. એ વિષે મીનાહ-ઉ-સિરાજ લખે છે કે “મહમદ ઉચ્ચ અને મુલતાન રસ્તે પોતાના લશ્કરને નહરવાલા (અણહિલપુર) તરફ લઈ ગયો. એ વખતે નહરવાલાનો રાજા ભીમદેવ જો કે બાળક હતો પણ એની પાસે મોટું લશ્કર અને ઘણા હાથીઓ હતા લડાઈમા મુસલમાનો હારી ગયા અને મુલતાનને પાછા હઠવું પડ્યું આ બનાવ હિ સં ૫૭૪ (ઇ સ.

૧ ઘૃતપાર્થિવનેપથ્યે નિષ્ક્રાન્તેત્ર શતકર્તા ।

જયન્તામિનય ચક્રે મૂલરાજસ્તદગજઃ ॥

ચાપલાદિવ વાલેન રિંચતા સમરાંગણે ।

તુરુષ્કાધિપતેર્યેન વિત્રકીર્ણા વરુચિની ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૫૬-૬૭

૨ તદગજો.

... ..કિલ મૂલરાજઃ ।

તુરુષ્કગીર્ણિ શિશુર્જયશ્રી

લતાફલાનીવ લસન્નગૃહાત્ ॥

૧૧૭૮)મા બન્યો. ”૧ વળી તવારિખ-ઈ-ફિરસતામા લખ્યું છે કે:
“મહમદ ઘોરી મુલતાન થઈ ગુજરાતના રૈતાળ જંગલ તરફ ગયો.
કુંવર ભીમદેવ મોટાં લશ્કર સાથે સામે આવ્યો અને તેણે ખૂબ વિનાશ
કરી મુસલમાનોને પાછા નસાડયા. ”૨

આ મુસ્લીમ વૃત્તાન્તોમા મૂળરાજને બદલે ભીમદેવનું નામ છે.
તે દેખીતી ભૂલ છે. આ બનાવ પછી તરતમા મૂળરાજનું મરણ થઈ
ને ભીમદેવ રાજ થયો હોવાને લીધે એ ભૂલ થવી સ્વાભાવિક છે.

મુસલમાનો ઉપરના આ વિજયને પરિણામે સોલકી વશના ઉત્કીણું
લેખોમા “લડાઈમા જેણે ગર્જનકના દુર્જય રાજને હરાવ્યો છે”
એવું વિશેષણ મૂળરાજને લગાડવામાં આવ્યું છે ૩ વળી સુંધાના લેખમાં
ચોહાણ કેલહણે તુરુકેને હરાવ્યા એમ જે લખ્યું છે તે આ લડાઈમાં
મૂલરાજના સામંત તરીકે તેણે કરેલા પરાક્રમને ઉદ્દેશીને હશે એમ
શ્રી. દે. રા. ભાંડારકર તર્ક કરે છે તે યથાર્થ લાગે છે. આ કેલહણનો
સમય સં. ૧૨૨૧ થી ૧૨૪૬ છે. વળી ભીમદેવના વખતના વિ. સં.
૧૨૩૫ ના કિરાડુમાંથી મળેલા લેખમા કારભારી તેજપાલની પત્નીએ
તુરુકેએ ખંડિત કરેલી પ્રતિમાને સ્થાને નવી પ્રતિમા બેસાર્યાનું
લખ્યું છે ૪ તે પ્રતિમા ખડન પણ ઉપર કહેલા હુમલા વખતે મુસ-
લમાનોએ કર્યું હશે. આ લડાઈ કયે સ્થળે થઈ? મુસલમાન લેખકોએ
સ્થળ નિર્દેશ કર્યો નથી. અને પ્ર. ચિ. માં ગાડારધદ્ કહ્યું છે તે
ક્યાં આવ્યું તેનો પત્તો લાગતો નથી પણ સુંધાના લેખમા જેમ

૧ જુઓ ‘ઈલીઅટ’ ગ્રં. ૨ પૃ. ૨૬૪, તથા મુ. ગો. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ.
૧૬૫ ટિ. ૪ તથા પૃ. ૧૬૬

— ૨ ગ્રીગ્સશીરીસ્તા ગ્રં. ૧ પૃ. ૧૭૦

૩ આદ્યવપરામૂતદુર્જયગર્જનકાધિરાજશ્રીમૂલરાજદેવ:

વિ. સ. ૧૨૫૬નું ભીમદેવ ખીજનું તામ્રપત્ર ઇ. એ. ગ્રં. ૧૧ પૃ. ૭૧ વગેરે

૪ જુઓ સં. ૧૩૧૬નો સુંધાનો લેખ શ્લો. ૩૪ એ. ઈ. ગ્રં. ૯ પૃ. ૭૦

૫ ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ નં. ૨૮

કેદહણે તુરંકોને નસાડ્યાનું કહ્યું છે તેમજ તેના ભાઈ “કીર્તિપાલે કાસ-હદ આગળ તુરંકોના લશ્કરને હરાવ્યું” (શ્લો. ૩૫-૩૬) એમ કહ્યું છે તે પણ ઉપર કહેલ વિ. સં. ૧૨૩૪ (ઇ. સ. ૧૧૭૮) ના મુસલમાન હુમલાને ઉદ્દેશીને હોવું જોઈએ એવો દે. રા. ભાડારકર તર્ક કરે છે તે યથાર્થ લાગે છે. કારણ કે આ અરસામાં એ એકજ મુસ્લીમ હુમલો થયો છે. હવે આ કાસહદ તે એજ વિદ્વાન કહે છે તેમ આશુની તળેટીમાં આવેલું કાયદ્રા હોવું જોઈએ. ગાડારધદ એ સ્થળનું ખીન્નુ નામ હશે.

મૂળરાજે મુસલમાનોને આ રીતે હરાવ્યા એ હકીકત ઇતિહાસ દષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગી છે એ એમ ખતાવે છે કે સિદ્ધરાજે અને કુમારપાલે પોતાના લાખા રાજ્યકાળ દરમિયાન એવું સારું રાજ્યતત્ત્વ ગોઠવ્યું હતું કે મૂળરાજ જેવો બાળ રાજા પણ મુસલમાન હુમલાને, સામંતોની મદદથી હકાવી શક્યો. ખરી રીતે લીમદેવ ખીન્નુ જેવા નખળા રાજાના રાજ્યકાળમાં પણ ઘણા વખત સુધી સિદ્ધરાજ કુમારપાલે આઘેલું રાજ્યતત્ત્વ જળવાઈ રહ્યું હતું, જેના પુરાવા આપણે આગળ જોશું.

મૂળરાજના પુરોહિત કુમારે દુકાળથી ખીડિત

લાકોનો કર માફ કરાવ્યો.

અન્યપાલનો કુમાર નામનો જે નાગર પુરોહિત તેજ મૂળરાજને પણ પુરોહિત હતો. તેણે મૂળરાજના વખતમાં પડેલા ભારે દુકાળથી લોકોને હાડપિંજર જેવા જોઈને રાજા પાસે તેઓ ઉપરનો કર માફ કરાવ્યો હતો એમ એના પુત્ર સોમેશ્વરે સુરથોત્સવને અન્તે પોતાના વશની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે.^૧

૧ વિલોક્ત્ય દુષ્કાલવશેન લોક

કકાલશેષ સવિશેષશોકઃ ।

શ્રીમૂલરાજ દલિતારિરાજ

મચીકરત્તકરમોચન ચ. ॥

સુરથોત્સવ સ્ત. ૧૫ શ્લો. ૩૩

પ્ર. ચિ. (૫ ૨૦૫) માં અને તેને અનુસરીને પ્રવચન પરીક્ષા વગેરેમાં ૧૨૩૫ થી લઘુ ભીમદેવનું રાજ્ય લખ્યું છે પણ ભીમદેવ બીજાનો સં. ૧૨૩૫ ના કાર્તિક સુદિ ૧૩ નો લેખ કિરાટકૂપ (કિરાડુ)ના સોમેશ્વરના મંદિરમાંથી મળ્યો છે. અને મારો મત વિચારશ્રેણી પ્રમાણે સં. ૧૨૩૪ માં (જ્યેષ્ઠ સુદિ ચોથે કે ચૌદશે) મૂલરાજનું મરણ થયું છે એમ માનવા તરફ છે.^૧

^૧ સં. જો. (પૃ. ૧૯૫) માં પ્ર. ચિ. ને અનુસરી મૂલરાજનું મરણ ૧૨૩૫ માં લખ્યું છે, પણ બીજાજ પૃષ્ઠ ઉપર ભીમ પાંડુદેવી, સં. ૧૨૩૪ (ઇ. સ. ૧૧૭૮) માં ગાદીએ બેઠો હતો એમ લખ્યું છે, એક પટ્ટાવલીમાં ૧૨૩૪ જ્યેષ્ઠ-સુદિ ૧૪ સપ્તમી, છે, જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૨૦૪

પ્રકરણ ૧૬ મું

ભીમદેવ ખીજો

સં. ૧૨૩૪ થી ૧૨૬૮

મૂળરાજ ખીજ પછી તેનો ન્હાનો ભાઈ ભીમદેવ ખીજો સં. ૧૨૩૪ માં બાળક ઉમ્મરે ગાદી ઉપર બેઠો. “આ ભીમદેવે સં. ૧૨૩૫ થી ૧૨૬૮ સુધી ૬૩ વર્ષનું લાંબુ રાજ્ય ભોગવ્યું” એમ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૨૦૫) માં લખ્યું છે. અને સં. ૧૨૩૫ ના તેના લેખની ઉપર નોંધ કરી છે તથા સ. ૧૨૬૬ નું માર્ગશીર્ષ વદિ ૧૪ ને રવિવારનું તેનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે^૧ એટલે તેનો ૬૩ કે ખરી રીતે ૬૪ વર્ષનો લાંબો રાજ્યકાળ માનવામાં વાધો નથી લાગતો.

મૂળરાજ સાથે આ ભીમદેવને શુ સંબંધ હતો એ ચોક્કસ નથી થતું એમ મુ. ગે (પૃ. ૧૬૫) માં લખ્યું છે. કાર્વસ સાહેબે ભીમદેવને અન્યપાલનો ન્હાનો ભાઈ કહ્યો છે તે તો ભૂલ જ છે.^૨ કારણ કે ગેઝીટીઅરના લેખક કહે છે તેમ કી. કૌ. માં ભીમદેવને, સ્પષ્ટ શબ્દોમાં, મૂળરાજનો ન્હાનો ભાઈ કહ્યો છે^૩ અને ભીમદેવના પોતાના વિ. સં. ૧૨૩૬ ફાગણ સુદિ ખીજ ને શનિવારના પાટણના ત્રુટિત લેખમાં ભીમદેવને અન્યરાજનો પુત્ર કહ્યો છે.^૪ એ જોતાં

૧ જુઓ ઈ એ. ગ્રંથ ૬ પૃ. ૨૦૭ પાટણના લેખો પૈકી લેખ નં. ૯

૨ રાસમાળા મૂળ આ. ૧૮૭૮ પૃ. ૧૬૦

૩ દ્રુતમુન્મુલિતે તત્ર ઘાત્રા કલ્પદુમાકુરે ।

उज्जगामानुजन्मास्य श्री भीम इति भूपति ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૫૯

મુ. સં. મા સંબંધસૂચક શબ્દજ નથી.

૪ અજયક્ષિતિપાત્મર્જ. શ્લો. ૬૫

દે. રા. ભાડારકરનું નો. લીખ્ત નં. ૩૮૬

ભીમદેવ અજયપાલનો દીકરો અને મૂળરાજનો નહાનો ભાઈ હોવા બાબતમાં શંકા રાખવાનું કારણ નથી.

આ ભીમદેવ પણ ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે બાળક હતો એવું એના પોતાના ઉપર ઉલ્લેખેલા. સ. ૧૨૩૬ ના લેખમાં એના પ્રતાપને બાળક કહ્યો છે^૧ એ શબ્દોમાં સૂચન હોવાનો સભવ છે અને કી. કૌ. કાર ભીમદેવને બાલ રાજ કહે છે.^૨ વળી તેણે ૬૪ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું છે એ એનાં ગાદીએ નહાની ઉમ્મરે બેઠો હોવાનો સભવ છે.

આ ભીમદેવનો વૃત્તાન્ત ૭-૮ લીંટીમાં પ્ર ચિં કારે પતાવી દર્શને પછી તેને પડતો મુકી વાઘેલા વશની વાત એકદમ શરૂ કરી છે સુ. સ., કી. કૌ., પ્ર. ચિ. વગેરે પ્રાધેએ જૈન મત્રી વસ્તુપાલની તથા એના આશ્રયદાતા વાઘેલાંઓની વાત કરવાના વેગમાં બીચારા ભીમદેવને અન્યાય કર્યો છે પણ એના ઉત્કીર્ણ લેખોના આધારે આપણે એની કારકીર્દી તરીકે આ ૬૪ વર્ષના ગાળાનું અવલોકન કરશું.

મૂળરાજના વખતમાં મહમદ ઘોરીએ કરેલી ચડાઈના વૃત્તાન્તમાં (ધ. સ. ૧૨૧૧ માં) મહમદ ઉપ્રી લખે છે કે “પહેલા તો મહમુદ હારી ગયો પણ તેણે બે વર્ષ પછી બીજવાર ચડાઈ કરી અને પહેલાંના દુરાચરણ માટે ત્યાંના લોકોને સજા કરી” પણ મહમુદઘોરીની આવી બીજવારની ચડાઈ ઇ. સ. ૧૧૮૦ (વિ. સ. ૧૨૩૬)માં થઈ હોવાનું બીજાં મુસલમાન લેખકો કહેતા નથી એટલે ઉપરું કથન મુલતાનનો મહિમા ગ્રતાવવા માટે લખાયેલ કથા જેવું ગણવાનો જેકસનનો મત યથાર્થ લાગે છે.^૩

૧. बालोपि भीमदेवस्य प्रतापो भाति मानुवत् ।

એજન શ્લો. ૬૩

૨. बालस्य भूमिपालस्य तस्य राज्यं व्यमज्ज्यत ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૬૧

૩. બુઓ મુ. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૬૫ ટિ. ૪

વિ. સ. ૧૨૩૭ કાર્તિક સુદિ ૧૧ નો પરમાર માંડલિકેશ્વર ધારાવર્ધનો હાથલમાથી એક લેખ મળ્યો છે;^૧ જે ઉપરથી આણુના રાજ્યે સોલકીરાજનુ ઉપરીપણુ ફેકી નહોતુ દીધું એમ નક્કી થાય છે.

અજમેરના ચોહાણુ રાજ પૃથ્વીરાજ અને ભીમ સંબંધી
રાસાની કલિપત કથાઓ

ભીમદેવના રાજ્યકાળના પહેલાં વર્ષોમાં અજમેરના ચોહાણુરાજ પૃથ્વીરાજે, પોતાના પિતા સોમેશ્વરને ગુજરાતના રાજ ભીમદેવ ખીજાએ મારેલો એ વૈર સભારીને ભીમ ઉપર ચડાઈ કરી તેને મારી નાખ્યો. અને તેના પુત્રને ગાદી ઉપર બેસાર્યો એ મતલબની લાંખી કથા પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપી છે.^૨ પણ એ બધી વાત કલિપત હરે છે. કારણુ કે સોમેશ્વર ચોહાણુ ઘણુ કરી વિ. સં ૧૨૩૬માં અજમેરની ગાદી ઉપર બેઠો. એ વખતે ભીમ હજી તાજેજ પાટણની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. વળી જેમ અજયપાલે અજમેરના રાજ ઉપર મેળવેલા વિજયનો ઉલ્લેખ ગુજરાતના પ્રબંધોમાં તથા ઉત્ક્રીણુ લેખોમાં મળે છે તેમ જો ભીમે સોમેશ્વરને માર્યો હોત તો તેનો ઉલ્લેખ પણ પ્રબંધોમાં તથા ભીમના ઉત્ક્રીણુ લેખોના બિરૂદોમાં મળત, પણ નથી મળતો. ખીજા પૃથ્વીરાજે ભીમને માર્યાની વાત એક ક્ષણુ પણ ટકે એવી નથી. કારણુ કે પૃથ્વીરાજનો દેહાન્ત ઇ. સ. ૧૧૯૩ (વિ. સ. ૧૨૪૯)માં થયો, ત્યારે ભીમદેવનાં તે પછીના કાળનાં વિ. સ. ૧૨૯૬ સુધીનાં અનેક તામ્રપત્રો મળ્યાં છે.

આ પ્રસંગ સંબંધી આણુના પરમાર રાજ જોતલીની મોટી કન્યા મંદોદરી ભોળાભીમને આપી હતી અને ન્હાની ઇચ્છનીને પૃથ્વીરાજ સાથે વરાવી હતી પણ ભીમે ઇચ્છનીની સુદરનાનાં વખાણુ સાંભળી તેનું માણુ કર્યું અને એમથી પૃથ્વીરાજ અને ભીમ વચ્ચે ઝગડો

જાગ્યો વગેરે કથા પણ કલ્પિત જ છે.^૧ આશુના એ વખતના રાજાનું નામ ધારાવર્ષ (સ. ૧૨૨૦ થી ૧૨૭૪) હતું, એના લેખની નોંધ ઉપર કરી છે.

સ. ૧૨૩૭ પછી સ. ૧૨૪૭ની ભીમદેવના રાજ્યકાળની તારીખ એક હસ્તલિખિત ગ્રન્થમાંથી મળે છે, જેમાં એ વખતે લાટદેશમાં સોલનદેવ દંડનાયક હોવાનું તથા રત્નસિદ્ધ મુદ્રાધિકારી હોવાનું લખ્યું છે.^૨ પછી સ. ૧૨૫૧માં ભીમદેવના રાજ્યમાં લાટદેશના દર્ભાવતીમાં એક ગ્રન્થ લખાયાની નોંધ મળે છે.^૩ સં. ૧૨૫૮માં સખાયેલા એક પુસ્તકમાં પણ ભીમદેવના રાજ્યકાળનો ઉલ્લેખ છે.^૪

સુસક્ષ્માનો સાથેની લઝાઈ સં. ૧૨૫૪

સ ૧૨૫૩નો દીવા (હુગરપુર રાજ્ય, રાજપુતાના)માંથી એક લેખ મળ્યો છે પણ તેમાંથી કાંઈ વિશેષ બતાવવું વર્ણન મળતું નથી.^૫ પણ સ. ૧૨૫૪માં બનેલા એક બતાવવું વર્ણન કારસી તવારિખ-માંથી મળે છે. તાબુલમઆસિરમાં લખ્યું છે કે “હિજરી સન ૫૯૩ (વિ. સં. ૧૨૫૪ ઇ. સ. ૧૧૯૭)માં નહરવાલાના રાજા ઉપર ખુસરોએ (કુતુબુદ્દીન ઐબકે) ચડાઈ કરી. જ્યારે એ પાલી અનેનાડોલની પાસે

૧ પૃથ્વીરાજ રાસાની આ કથાઓની કલ્પિતતા માટે જુઓ મારો પ્રસ્થાન પુ. ૭ અ. ૧ તથા ૩ મા છપાયેલો ‘ચન્દ-બરદાસનો પૃથ્વીરાજ રાસો’ નામનો લેખ.

૨ જુઓ પીટર્સન રિપોર્ટ ગ્ર. ૩ પૃ. ૫૧ જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૩૩૭, સું. ગિ. પૃ. ૧૯૬

૩ એબન પૃ. ૭૭ જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૩૩૮

૪ પાટણ સૂચી ન. ૫૫ જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૩૪૦

૫ જુઓ રાજપૂતાના મ્યુઝીઅમ અજમેરનો ૧૯૧૪-૧૫નો એન્યુઅલ રિપોર્ટ પૃ. ૨.

૬ જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૭૭-૭૮માં કરેલો ચતારો. તથા હલીઅટ ગ્ર. ૨ પૃ. ૨૨૯-૩૦.

આવ્યો ત્યારે ત્યાંના કિલ્લાઓ ખીલકુલ ખાલી જોવામાં આવ્યા. અને આખુની નીચેના એક ઘાટમાં રાય કર્ણ અને ધારાવર્ષ મોટી સેના લઈને લડવા માટે તૈયાર ઉભા હતા. તેઓનો મોરચો મજબૂત હોવાથી તેના ઉપર હુમલો કરવાની મુસલમાનોની હિમત ન ચાલી પહેલાં આજ ઠેકાણે મુલતાન શાહજુદીન ઘોરી ધાયલ થયો હતો.^૧ તેથી પોતાની પણ એ દશા કદાચ થાય તો એવી સેનાપતિ (કુતબુદીન)ને થીક લાગી. મુસલમાનોને આ રીતે આગળપાછળ થતા જોઈ હિન્દુ ચોક્કાઓને થયું કે મુસલમાનો ડરી ગયા છે એટલે તેઓ મેદાનમાં આવ્યા. પછી એ વચ્ચે સવારથી બપોર સુધી લીપણ લડાઈ થઈ. તેમા હિન્દુઓએ પીઠ દેખાડી. તેઓનાં પચાસ હજાર માણસો મરી ગયા અને વીશહજાર કેદ થયાં.”

ખીજા હેવાલમા “ રાય લીમદેવને હરાવ્યો અને મુલતાનનું વેર લીધું એમ લખ્યું છે.”^૨ તે ઇ. સ ૧૧૭૮માં મૂળરાજને હાથે આધેલી હારનું જ સમજવું. મુસલમાનોને આ હુમલાને પરિણામે કાઈ મળ્યું નથી એ દેખીતું છે. વળી આ લડાઈમા આખુના માડલિકેશ્વર ધારાવર્ષે ગુજરાત તરફથી મુસલમાનો સામે જેમ ટક્કર ઝીલી છે તેમ તેણે જ મૂળરાજના વખતનો મહમુદ ઘોરીનો હુમલો પાછો હકાવવામા મૂળરાજના સામત તરીકે પરાક્રમ કર્યું હશે એમ ઉપર તાજુલમઆસીરમાથી ઉતારેલા કટકાથી જણાય છે.

વિ. સં ૬૧૨૫ના ભાદ્રપદ અમાસ વાર મગળ (ઇ. સ ૧૧૮૯ સપ્ટેમ્બર તા ૨૧)નું લીમદેવ ખીજનું તામ્રપત્ર પાટણમાંથી મળ્યું છે. ^૩ જેમા લીમદેવે પોતાને અલિનવ સિદ્ધરાજ કહે છે. આ પછીનાં તામ્રપત્રોમા પણ આ ખિરદ મળે છે. એ ઉપરથી ૫૦ વર્ષમાં

૧ મૂળરાજ સાથે ઉપર પૃ. ૩૩૯મા ઉલ્લેખેલી લડાઈ આખુના ઘાટમાં જ થયેલી અને તેમા શાહજુદીન (મહમુદ) ઘોરી ધાયલ થયેલો તેનું આ સૂચન છે.

૨ જુઓ ઇલીઅટ ગ્ર. ૨ પૃ. ૩૦૦

૩ ઇ. એ. ગ્રં. ૧૧ પૃ. ૭૧. ગુ. એન. લે. નં. ૧૫૮

સિદ્ધરાજ ચૌલુક્યવંશનો આદર્શ રાજા ગણાવા લાગ્યો હતો એમ દેખાય છે. ઉપરના તામ્રપત્રથી ભીમદેવે ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને મહિસાણા ગામના આનલેશ્વરદેવની નજીકની ચાર લગ્ન જમીન, ઝાડ વગેરે સાથે 'સહિરણ્યભાગભોગ' રાયકવાળ જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણ જ્યોતિ (જોષી) સોદલના પુત્ર આસધરને દાનમાં આપી છે.

આ લેખનો લેખક મોદવશનો મહાક્ષપટલિક વૈજલનો પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ છે અને દૂતક મહાસાધિવિગ્રહિક ઠ. શ્રી ભીમાક છે શ્રી ભીમદેવસ્ય એ રીતે રાજાની મહી છે.

ભીમદેવની રાણી લીલાદેવી

વિ. સ ૧૨૬૩ શ્રાવણ સુદિ બીજને વાર રવિ (ઇ. સ. ૧૨૦૬ જુલાઈ તા. ૯)નું પણ ભીમદેવ બીજનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે.^૧ એમાં લખ્યું છે કે ભીમદેવ બીજએ ઉપલી તિથિએ વ્યતીપાત પર્વમાં નાહીને ભગવાન ભવાનીપતિને પૂજીને માતાપિતાના તથા પોતાના પુણ્ય અને યશની અભિવૃદ્ધિ માટે પોતાની રાણી લીલાદેવીના નામથી કરીરા અને માલકતરી ગામે વચ્ચે લીલાપુર વસાવી તેમા જે ભીમશ્વર અને લીલેશ્વર મહાદેવ સ્થાપેલા તેને અંગે ચાલતા પ્રયા (પરબ) અને સત્રાગાર માટે ગમૂતાપથકનુ ઇંદિલા ગામ આપ્યું.

આ લેખનો લેખક કાયસ્થ મહાક્ષપટલિક ઠ શ્રીકૃષ્ણપુત્ર ઠ. વોસરિ છે અને દૂતક મહાસાધિવિગ્રહિક ઠ. શ્રીસૂ. સહી શ્રી ભીમદેવની છે.

ભીમદેવની આ રાણી લીલાદેવી ચોહાણ રાણા સમગસિહની દીકરી (ચાહુરાણસમરસિહસુતા) હોવાનું આ લેખમાજ કહ્યું છે. આ સમગસિહ તે ઝાલોરના ચોહાણ કીર્તિપાલનો પુત્ર સમરસિહ છે, જેનું સ. ૧૨૩૯ અને સ ૧૨૪૨ના બે લેખો મળ્યા છે.^૨

૧ ઇ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૧૯૪, ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૬૦

૨ જુઓ એ. ઇ. ગ્ર ૧૧ પૃ. ૭૪ તથા ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૩૦૩. આ સમરસિહના પિતા કીર્તિપાલથી ચોહાણની ઝાલોરની શાખા ચાલી છે. જુઓ પરિશિષ્ટ ૨.

સં. ૧૨૬૩ સુધી તેા મેવાડ ગુજરાતના રાજાને તાબે હતું.

વિ સ ૧૨૬૩નું જ ભીમદેવ બીજાનું આહુતુ એક તામ્રપત્ર શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાને મળ્યું છે,^૧ અને એ ઉપરથી શ્રી. ઓઝાજી કહે છે તેમ સ ૧૨૬૩ સુધી મેવાડનો પ્રદેશ ગુજરાતના રાજાને તાબે હતો એમ સિદ્ધ થાય છે.

વિ. મં. ૧૨૬૪ (ઇ સ ૧૨૦૭) આષાઢ સુદિ ૨ સોમનું ભાવનગર પાસે ટીમાણામાથી તામ્રપત્ર મળ્યું છે^૨ તેમાં લખ્યું છે કે “ સમસ્ત રાજવલી સમલકૃત પરમેશ્વર પરમભટ્ટાર્ક (વગેરે વગેરે) ભીમદેવના રાજ્યકાળમા તેના મહામાત્ય રાણુકશ્રી ચાચિગદેવ શ્રી કરણાદિ સમસ્ત મુદ્રાવ્યાપાર કરતા હતા ત્યારે ટિપ્પાણુકમાં મેહરરાજ (મેરનો રાજા) જગમલ્લે પોતાના પિતા અને માતાના નામથી ચઉડરેશ્વર તથા પૃથિવીદેવીશ્વરના મંદિરો તળાજામાં કરાવ્યા ત્યારે તે દેવોના પૂજા વગેરેના ખર્ચ માટે પ્રલસર અને કુઠાવલી ગામની (અમુક આપમા) જમીન આપી છે આ જમીનમાથી દશપાથ જમીન બગીચા માટે રાખી છે વળી દ્વારપાળે સો દ્રમ્મ આપ્યા છે વલહલના તથા ટીપ્પાણુકના વેપારીઓએ દરેકે એક એક રૂપક આપ્યો છે ” વ્યવસ્થા માટે આઠ દ્રસ્ટીઓ નીમેલા છે.

આ લેખ ઉપરથી કાઠીઆવાડમા સૂનવદ્રી (શેત્રુજી)ના કાઠાસુધી ભીમદેવની સત્તા ૧૮૬૪ સુધી ચાલુ હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

વિ, મં ૧૨૬૫ વૈશાખ સુદિ ૧૫ ભૌમવારનો એક લેખ આશુના ચદ્રાવતીનાથ માડલિક શ્રીધારાવર્ષનો મળ્યો છે^૩ જેમા એ પોતાને માડલિક કહે છે એટલું જ નહિ પણ “ચૌલુકયોદ્ધરણ, પરમ ભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ શ્રીભીમદેવના રાજ્યમા મહામુદ્રામાત્ય શ્રીકાલુ હતા ત્યારે” એ રીતે ભીમદેવનું તથા તેના અમાત્યનું વર્ણન કર્યું છે. આ

૧ જુઓ વડોદરાની ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સનો રિપોર્ટ પૃ ૬૪૩

૨ ઈ. એ. ગ્ર ૧૧ પૃ. ૩૩૭.

૩ જુઓ ઈ. એ. ગ્ર ૧૧ પૃ. ૨૨૦. ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૬૧

લેખમાં આણુમાં આવેલા કનખલ તીર્થના કોટશ્વરના શિવમંદિરના ક્ષેત્રરાશિએ કરેલા જીર્ણોદ્ધારની નીચેની વિગતો લખી છે.

(૧) કોટશ્વરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો, (૨) તીર્થમાં પથરા જડાવ્યા. (૩) અતુલનાથનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. (૪) શક્તિ પાણિનાં બે નવાં મંદિરો કરાવ્યાં (૫) કનખલ શબ્દના મંદિરમાં કસોટીના પથ્થરના થાંભલાઓ વાળો મડપ બધાવ્યો (૬) ક્ષેત્ર રાશિની બેન મોક્ષેશ્વરીએ પણ એક મંદિર બધાવ્યું.

આણુના આ ધારાવર્ણનો સ ૧૨૭૧નો પણ એક લેખ મળ્યો છે.^૧ જેમાંયે તેણે પોતાને મહામહાદેવ કહેલ છે.

વિ. સં. ૧૨૬૬ સિદ્ધ સ. ૯૬ માર્ગશીર્ષ શુક્લ ૧૪નું ભીમદેવ બીજાનું એક તામ્રપત્ર મળ્યું છે. તેમાં મહામાત્યનું નામ રત્નપાલ લખ્યું છે.^૨ આ લેખમાં લખ્યું છે કે ભીમદેવની કૃપાથી જેને પદ્મલા (પદ્મી) મળેલ છે તે મહાપ્રતિષ્ઠા સોમરાજદેવે ભોગવાતા સુરાષ્ટ્ર મંડલમાં વામનસ્થલી (વણથલી)માં નીચેનું શાસન આપવામાં આવ્યું છે. જેમાં પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) શ્રાવલહરાના પુત્ર મહીપાલે ઘંટેલાણા ગામમાં બધાવેલાં વાવ તથા પ્રપા (પરખ) કાયમ ચાલુ રાખવા માટે નાગરજ્ઞાતિના પારાશરના પુત્ર માધવને ઘટેલા ગામની અમુક જમીન તથા આકવળીઆ ગામના ઉત્તર ભાગનું એક ખાડી અનાજ જેમાંથી નીપજે એવું ખેતર આપ્યું છે.

આ લખતના સાક્ષીઓમાં સોમનાથના સ્થાનપતિ દુર્વાસુ, વીશદેવશ્વરના સ્થાન પ્રતિ ગિબલજ, શ્રીક્ષેત્રમઠના સ્થાનપતિ, કપિલેશ્વરના સ્થાનપતિ, તથા ગામની બ્રહ્મપુરીના બ્રાહ્મણ મધુસૂદન પડિત વગેરે તથા મહાજનના મોઢશ્રેષ્ઠી તથા પોરવાડ શ્રેષ્ઠીઓ છે. વળી આ લખત ધર્મવહિ (ધાર્મિક દાનોના ચોપડામાં)માં ઉતાર્યું છે (સચરિત) એમ છેલ્લે લખ્યું છે

૧ દે. રા. ભાડારકરનું 'નોર્થર્ન લીસ્ટ' નં. ૪૬૩.

૨ જુઓ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૮ પૃ. ૧૧૦. ગુ. એ. લે. નં. ૧૬૨

લીમદેવના પાંચેક ઉત્કર્ણ લેખો એમાથી એ વખતની સામાજિક ધાર્મિક સ્થિતિની જે માહિતી મળે છે તે મૂળરૂપમા જ વાચનાર નોંધ શકે માટે ઉપર ઉતાર્યા છે આ લેખો ઉપરથી જે રાજકીય માહિતી મળે છે તેની નોંધ અહીંજ કર્તવ્ય છે ઉપરના લેખોથી સ્પષ્ટદેખાય છે કે લીમદેવને ગાદીએ બેઠે ત્રીશ વર્ષ થયાં ત્યાંસુધી તો એક તરફ આબુનો પરમાર રાજા એનો સામંત રહ્યો છે, બીજી તરફથી ડુંગરપુર અને મેવાડના પ્રદેશો હજી લીમદેવને તાબે છે અને ત્રીજી તરફથી સોરઠ એટલે આખો કાઠીઆવાડ તાબે છે કારણ કે ભાવનગર પાસેથી અને જૂનાગઢ પાસેથી લેખો મળ્યા છે. અને મંવત ૧૨૭૩નો

૧ અજયદેવના પ્રકરણમા મેવાડના રાણા સામંતસિંહ સાથે અજયદેવને થયેલી લડાઇનો ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે એ લડાઈ સામંતસિંહે ગુજરાતથી સ્વતંત્ર થવા માટે કરી હોવાનો સંભવ છે. પણ એ લડાઈને પરિણામે સામંતસિંહ નબળો પડ્યો અને લીમદેવના સામંત નડોલના ચાહાણકીતુ (કીર્તિપાલ) એ તેનું રાજ્ય લઈ લીધું. એટલે સામંતસિંહે વાગડ (ડુંગરપુર અને વાસવાડા) મા રાજ્ય સ્થાપ્યું અને તેના ન્હાનાભાઈ કુમારસિંહે ગુજરાતના રાજા સાથે ફરી મેળ કરી તેનું આધિપત્ય કબ્જા કરી મેવાડનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. આ બનાવ સ. ૧૨૩૯ પહેલા બન્યા હોવા નોંધએ કારણ કે એ વખતે કીતુનો પુત્ર જલોરની ગાદી ઉપર હતો.

કુલલગઢની પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૧) મા ઉપરની વાતનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે—

સામંતસિંહનામા મૂપતિર્મૂતલે જાતો ।

બ્રાતા કુમારસિંહો મૂત્ત્ સ્વરાજ્યગ્રાહિણ પરમ્

દેગાન્નિષ્કાસયામાસ કીતુસજ્જ નૃપ તુ ય ॥

સ્વીકૃતમાઘાટપુર ગર્જ્જરનૃપતિ પ્રસાદ

જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૫૧ ટિ. ૨ પૃ. ૪૫૮ તથા પૃ. ૪૫૨

ઉપરની હકીકત ધ્યાનમા લેવાથી મેવાડ લીમદેવને આધીન હોવાનું કારણ સમજાશે.

સોમનાથ પાટણુમાથી લેખ મળ્યો છે (જે વિગતવાર આગળ જોશું) તથા સ. ૧૨૭૫નો લેખ જામનગર તામે ખલાળીઆ પાસે આવેલા ભરાણા ગામમાથી મળ્યો છે.^૧

ટુંકામા સિદ્ધરાજ કુમારપાલ પાસેથી જે વિશાળ રાજ્યનો વારસો મળેલો તે ભીમદેવે ત્રીશવર્ષ સુધી તો લગભગ અખડ જાળવી રાખ્યો છે. એટલે એ બાળક હોવાથી એણે રાજ્ય ખોયું એમ કહેવું એ ખોટું છે. છતાં ભીમદેવના સમયમા જ જો કે એના રાજ્યકાળના ત્રીશવર્ષ પછી ગુજરાતના સામ્રાજ્યની કળા ઘટવા માડી છે એ ચોક્કસ છે.

માળવા સાથેનાં યુદ્ધો અને માળવા ખોયું

હવે કેવી રીતે ક્ષીણતા શરૂ થઈ તે જોઈએ. શરૂઆત માળવાથી થઈ જણાય છે માળવા પ્રદેશ પાછો લેવા પ્રયત્નો કરવામાં રાજા ભોજના વશને કાંઈ બાકી ન રાખે એ સ્વાભાવિક છે. અજય-દેવના વિ. સં. ૧૨૨૯ના લેખની પછીની તારિખનો ગુજરાતના રાજવશનો કાંઈ લેખ માળવામાથી મળ્યો નથી એટલે માળવાના પરમારોએ ગુજરાતની ઘુસરી ભીમદેવના રાજ્યના આરભકાળમા જ ફેંકી દીધી હોય તો એમા અસંભવ નથી પણ એ વિષે ચોક્કસ કહેવા માટે કાંઈ પુરાવો નથી પણ માળવાના રાજા વિંધ્યવર્મા સાથે ભીમદેવને એક લડાઈ થઈ છે જેનો ચોક્કસ સમય કહેવો મુશ્કેલ છે, પણ વિ. સ. ૧૨૩૪ પછી અને ૧૨૬૫ પહેલાં થઈ છે, એટલું નક્કી એનો ઉલ્લેખ સોમેશ્વરે કર્યો છે એ કહે છે કે “સોલકા રાજાએ પોતાના પિતા કુમારને સેનાપતિ બનાવીને મોકલ્યો અને તેણે ધારાનો રાજા વિંધ્યવર્મા રણભૂમિ છોડીને ભાગી જતાં તેનું ગોગારસ્થાન નામનું શહેર ભાગી ત્યાં મહેલને ઠેકાણું કુવો ખોદ્યો.”^૨

^૧ વિ. સ. ૧૨૭૫ ભાદરવા સુદના ભરાણા ગામમાથી મળેલા લેખ માટે જુઓ ભાવનગર પ્રા અને સ- લેખો પૃ. ૨૦૪ ગુ. એ લે. ન. ૧૬૪ ૨ જુઓ.—

સેનાનીવિંદધે કુમાર इति यं शके चुल्लुकयेन्दुना

સોમેશ્વરનુ આ કથન સત્ય હોય તો વિન્ધ્યવર્મા સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્નમાં ફાળ્યો નહિ એવો એનો અર્થ થાય. જો કે ગૂર્જર સત્તાનો ઉચ્છેદ કરવાનો એને ભારે આગ્રહ હતો એમ અર્જુન વર્માના સં. ૧૨૭૨ના લેખમાં કહ્યું છે^૧ વિન્ધ્યવર્મા પછી એનો પુત્ર સુભટવર્મા આવ્યો. આ સુભટવર્મા કે સોહડવિષે પ્ર ચિ. (પૃ. ૨૦૫)માં લખ્યું છે કે “ભીમદેવના રાજ્યકાળમા માળવાનો શ્રીસોહડ નામનો રાજા ગૂર્જરદેશના વિનાશ માટે સીમાડા સુધી ચડી આવ્યો; ત્યાં ગૂર્જર દેશના પ્રધાને તેની સામે જઈને કહ્યું કે “હે રાજાશ્વ સૂર્ય તમારો પ્રતાપ પૂર્વ દિશામા જ શોભે છે, પણ પશ્ચિમ દિશામા ઉતરતા એ પ્રતાપનો લય થઈ જાય છે.” આ વિરૂદ્ધ વાણી સાંભળીને તે પાછો ફરી ગયો. માળવા ગૂજરાતની પૂર્વે આવેલું હોવાથી “તમે માળવામાં ભલે સ્વતંત્રતાથી રાજ્ય કરો પણ ગૂજરાતમા ન આવશો” એમ ઉપરના પ્ર ચિ. ના શ્લોકની મતલબ જણાય છે પણ એવા ખાલી ઉપદેશથી કોઈ ચડી આવેલો રાજા પાછો ન જાય, એના પુત્ર અર્જુનવર્માના ઉપર ઉલ્લેખેલા લેખમા તો લખ્યું છે કે “સૂર્ય જેવા સુભટવર્માનો પ્રતાપ ગૂર્જરોના પાટણમાં હજી સુધી બળ્યા કરે છે”^૨ ઉભયપક્ષોનાં કથનો વાચતાં એમ લાગે છે કે વિન્ધ્યવર્માએ ગૂજરાતની ઘુસરી ફેંકી દેવા પ્રયત્નો કર્યા પણ ફાળ્યો નહિ, પણ તેનો અનુયાયી સુભટવર્મા સ્વતંત્ર થઈ શક્યો એટલું જ નહિ પણ તેણે ગુજરાત ઉપર

ધારાધીરો વિન્ધ્યવર્મણવન્ધ્ય ક્રોધાધ્માતે પ્યાજિમુત્સુજ્ય ચાતે

મોગસ્થાન પત્તનં તસ્ય મઙ્કત્વા સૌધસ્થાને જ્ઞાનિતો યેન કૂપ ॥

સુરથોત્સવ સ ૧૫ શ્લો ૩૫-૩૬

૧ ગૂર્જરોચ્છેદનિર્વન્ધી વિન્ધ્યવર્મા મહાભુજઃ ।

વિ સ. ૧૨૭૨નુ અર્જુનવર્માનુ તામ્રપત્ર પ્રા. લે. મા. સ ૩ શ્લો ૧૨

૨ ચસ્ય ઉવલતિ દિગ્જેતુઃ પ્રતાપસ્તપનઘૃતે ।

દાવાગ્નિદ્વન્નાદ્યાપિ ગર્જન્ગૂર્જરપત્તને ॥

હુમલો કર્યો, કદાચ ગુજરાતનાં થોડાં ગામો ખાલ્યાં હશે, પણ ગુજ-
રાતના રાજાના સામત લવણપ્રસાદને રસ્તામાં પર્વત પેઠે અડગ
ઉભેલા જોઈને, સોમેશ્વર કહે છે તેમ ચડી આવેલો સુભટવર્મા પાછો
વળી ગયો^૧ એમ લાગે છે. અર્જુનવર્માના ગુરૂ મદનની લખેલી
તથા પથ્થર ઉપર કાતરાવેલી પારિજાતમંજરી નામની નાટિકામાં
આ યુદ્ધનો ઉલ્લેખ છે, ત્યાં પર્વપર્વત (પાવાગઢ) પાસે આ
યુદ્ધ થયું હોવાનું લખ્યું છે.^૨ સુભટવર્માની આ ચડાઈ અને
તેનું પાછા વળવું સં ૧૨૬૬-૬૭માં જન્યુ હોવાનો સભવ છે,
કારણ કે સ. ૧૨૬૭ના ભાદ્રપદ સુદિ ૧૫ને બુધનું તો તેના પુત્ર
અર્જુનવર્માનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે.^૩ પ્ર. ચિ (૫ ૨૦૫) આગળ લખે
છે કે “પણ પછી તેના પુત્ર અર્જુનદેવે ગૂર્જરદેશને હરાવ્યો પણ
હતો.” માળવાના અર્જુનદેવની આ વિજયી ચડાઈ વિ. સ. ૧૨૭૩ પહેલાં
થઈ હોય એમ લાગે છે; કારણ કે વિ. સ. ૧૨૭૩ની, પ્રભાસપાટણમાંથી
ભીમદેવના રાજ્યકાળની શ્રીધરપ્રશસ્તિ મળી છે, તેમાં લખ્યું છે કે
“શ્રીધરે પોતાની મત્ર શક્તિવડે માળવાના હાથીઓએ હલાવેલી
પૃથ્વીને (ગૂર્જરાતની ભૂમિને) પાછી સ્થિર કરી અને પોતાની શક્તિથી
દેવપાટણ (પ્રભાસપાટણ)ને પાળ્યું.”^૪

૧ પુરો મન્દરવદ્વીક્ષ્ય ચ નિષ્કમ્પતયા સ્થિતમ્ ।

વિનિવૃત્તમુપેત્યાપિ ધારાધીશપયોધિના ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૭૪.

૨ જુઓ કાન્તમાળા પૃ. ૧૨૫માં પારિજાત મંજરી વિષે લેખ.

૩ જ. એ. સો. જો. ગ્ર. ૫ પૃ. ૩૭૮

૪(માલવતમાલ) વનાયમાન

સેનાગજપ્રકરમગુરિતા ભુવ ચ ।

ભૂયઃસ્થિરા સપદિ મત્રવલેન કૃત્વા

શ્રીદેવપત્તનમપાલયદાત્મશક્ત્યા ॥

એ. ઈ. ગ્રં- ૨ પૃ. ૪૩૭ શ્લો. ૪૨૨

આ શ્રીધર તે કુમારપાલના સચિવ વલ્લભો પુત્ર ઉપાલદના વંશનો નાગર છે ઉપરના એના કથનથી ભીમે તેને પ્રભાસપાટણનો અધિકારી નીમ્યો હશે એમ જણાય છે અને તે શ્રીધર અર્જુનવર્માના હુમલા વખતે સોરઠી લશ્કર સાથે પાટણના લશ્કરની મદદમાં ગયો હશે. માળવાના આ અર્જુનવર્માએ વિ. સ. ૧૨૭૦માં ભરૂચમાં સૂર્યગ્રહણ વખતે દાન આપ્યું છે.^૧ એ બેતાં ભરૂચ ઉપર તો ૧૨૭૦ પહેલા જ તેણે ચડાઈ કરી હોવી બોધ્યો અને પછી તળ ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી, એ વખતે ભીમદેવ તરફથી જે સામત સામો થયો હશે તેનું નામ જયસિંહ હોવું બોધ્યો. “તેની સાથે લડાઈ થતાં જયસિંહ ભાગી ગયો” એમ સં. ૧૨૭૨ના અર્જુનવર્માના તામ્રપત્રમાં પણ લખ્યું છે.^૨ આ જયસિંહ તે જેનું સ. ૧૨૮૦નું તામ્રપત્ર મળ્યું છે એ થોડા વખત માટે ગુજરાતની ગાદી ઉપર બેઠેલો જયતસિંહ જ હોવાનો સભવ છે.

સં. ૧૨૭૩ની શ્રીધર પ્રશસ્તિ

ઉપર કહેલી સં. ૧૨૭૩ની શ્રીધર પ્રશસ્તિમાંથી ભીમદેવ ખીજ સખધી ખીજ પણ થોડી માહિતી મળે છે. એ શ્રીધરે ગૂજરાતની ભૂમિને દયાવનાર વીર હમ્મીગની સેનાને ધૂળ લેગી કરી દીધી હોવાનું એ જ લેખમાં કહેલું છે.^૩ આ હમ્મીર તે કાઠ મુસલમાન સરદાર હશે કારણકે ભીમદેવના વખતમાં મુસલમાનોએ ગુજરાત

૧ જ. અ. ગ્રા. સો. ગ્ર. ૭ પૃ. ૩૨

૨ વાલલીલાહવે यस્ય જયસિંહે પલાયિતે

દિવપાલહાસગ્યાજેન યશો દિશ્વુ વિજૃંમિતમ્ ॥

પ્રા. લે. મા. લેખાક ૩ શ્લો. ૧૭

૩ દલિતધરણિચક્ર વીરહમ્મીરચક્ર

વહુતૃણમકરોચ. શ્રીધરો દુર્ગદર્પ. ॥

શ્રીધરપ્રશસ્તિ શ્લો. ૪૩

ઉપર ઘણા હુમલાઓ કર્યા છે. અને કોઈ વાર તેઓને પાછા હઠવું પડ્યું છે ત્યારે કોઈ વાર તેઓનો વિજય થયો છે. દા. ત. વિ. સં. ૧૨૫૩ (ઇ. સ. ૧૧૯૬)માં કુતુબુદ્દીન ગૂજરાત ઉપર ચડી આવેલો પણ ભીમદેવના સામનોને હાથે માર ખાઈને તેને અજમેરમાં ભરાઈ જવું પડ્યું પણ બીજો ૪ વર્ષે ત્રીજી ફેબ્રુવારીએ તેણે ભીમદેવના લશ્કરને હરાવ્યું અને અણહિલપુર થોડો વખત પોતાને કબજે રાખી પાછો કુતુબુદ્દીન દીલ્હી આવ્યો ગયો.^૧ કુતુબુદ્દીનની પાટણ ઉપરની સત્તા ક્ષણિક જ હતી એમ તો ઉપર ઉતારેલા ભીમદેવનાં દાનપત્રોથી પણ નક્કી થાય છે. અહીં મુસલમાની ઇતિહાસમાંથી નોંધ્યા છે તેવા કોઈ મુસલમાની હુમલાને પાછો હઠાવવામાં શ્રીધરે ભાગ લીધો હોવો જોઈએ.

ભીમદેવ બીજાએ સોમનાથનો મેઘધ્વનિ ઉર્દે મેઘનાદ નામનો મંડપ કરાવ્યો હોવાનું તથા શ્રીધરે પોતે સોમનાથ પાટણમાં પોતાની માતાના નામથી રોહિણીસ્વામી નામનું વિષ્ણુનું મંદિર અને પિતાના નામથી વલ્લેશ્વર નામનું શિવમંદિર એ રીતે બે મંદિરો બંધાવ્યાં હોવાનું શ્રીધર કહે છે.^૨

આ શ્રીધરને સાવિત્રી, લક્ષ્મી અને સૌભાગ્ય દેવી નામની ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી (શ્લોક ૪૦) એ હકીકત હાલમાં વડનગરા નાગરોમાં એક ઉપર બીજી સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ નથી એ દૃષ્ટિએ મહત્ત્વની છે.

ભીમદેવને ઉઠાડી જયંતસિંહે પાટણની ગાદી પચાવી પાડી
સં. ૧૨૭૫ થી ૧૨૮૦ વચ્ચે

વિ. સ. ૧૨૭૫નો ભીમદેવ બીજાનો ભરાણા ગામનો લેખ મળ્યો હોવાની ઉપર નોંધ કરી છે. એ લેખને આધારે વિ. સં ૧૨૭૫ સુધી તો ભીમદેવ પાટણની ગાદી ઉપર સ્થિર હતો એમ જણાય છે.

^૧ જુઓ હલીઅટ ગ્ર. ૨ પૃ.-૨૨૬, ૨૨૮, ૨૨૯

^૨ શ્રીધર પ્રશસ્તિ શ્લોક. ૪૫

પણ તે પછી ૧૨૭૫થી ૧૨૮૦ વચ્ચેનાં દ્વર્ષ પછી વર્ષમાં બિપર કહેલા મુસલમાની હુમલાઓથી તથા પુષ્કળ દાનોથી જેની નિજેરીનું તળીયું દેખાઈ ગયું હતું તે ભીમદેવના રાજ્યને બચવાનું મંડલીકાએ તથા મત્રીઓએ દયાવવા માંડ્યું અને છેવટ જયતસિદ્ધ પાટણની ગાદી જ પચાવી પાડી. આ જયતસિદ્ધ સોલંકીવંશનો જ દાનો એમ એના મંડલીકે સ. ૧૨૮૦મા આપેલા દાનપત્રમાર કહેણ છે એ દાનપત્રમાં એ જ વંશના આગલાં દાનપત્રોના ધોરણ પ્રમાણે જ સોલંકી વંશાવળી આપી છે તથા એ વંશના પ્રત્યેક રાજાને મમસ્ત રાજવલીસમલકૃત અને ઉમાપતિવરલબ્ધપ્રસાદપ્રોદપ્રતાપ જેવાં બિરૂદો લગાડ્યા છે. અને ભીમદેવ મુઘી વંશાવળી આપ્યા પછી પોતાનું વર્ણન શરૂ કરે છે વળી ભીમદેવને ઉકારી મૂકી ગાદી પચાવી પાડનાર આ જયતસિદ્ધ પોતાને વિષે 'દુર્દેવદાવાનલલબ્ધગૂર્જરધરા ખીજપ્રરોહૈકપર્જન્ય' એટલે દુર્દેવવરૂપ અગ્નિથી બળી ગયેલી ગૂર્જરભૂમિમા ખીજ ઉગી શકે એ માટે જેણે એકલાએ વરસાદનું કામ કર્યું છે, એવી બડાઈ હાકે છે. આ જયતસિદ્ધ મુખ્ય સોલંકીવંશનો કાંઈ લાયાત જ હોયો જોઈએ. જોકે કાંઈ પ્રગંધમાં આતું નામ નથી. અને એના લેખમા એનો મુખ્ય વંશ માથે સંબંધ અનાવ્યો નથી. ગમે

૧ સતતવિતતદાનક્ષીણનિઃશેષલક્ષ્મીઃ,
ઘલકવલિતભૂમીમણ્ડલો મણ્ડલેશૈઃ

...

...

...

...

સુ. સં. સ. ૨ શ્લો. ૫૧

મન્ત્રિભિર્માણ્ડલીકૈશ્વ ઘલવદ્भिः शनैः शनैः ।

वालस्य भूमिपालस्य तस्य राज्य व्यमज्यत ॥

કી. કી. સ. ૨ શ્લો. ૬૧

૨ જુઓ ઇ. એ. ડ. ૬ પૃ. ૧૯૬મા તથા જુ. એ. લે. ન. ૧૬૫માં
અપાયેલું જયતસિદ્ધનું પોષ સુદિ ૩નું દાનપત્ર.

તેમ પણ તેના ટુંકા રાજ્યકાળમાં તેના મંડલીકે વર્ધીપથકમાં સાંપાવાડા ગામ અને ગંભૂતા પથકમાં ડોડીયાપાટકનો એક ભૂમિખડ-રાણુક આનાના પુત્ર લુણપસાકે પોતાની માતાના નામથી વસાવેલા સલખણપુરમાં પોતાના પિતા અને માતાના નામથી સ્થાપેલા શ્રી આનલેશ્વર અને શ્રી સલખણેશ્વર દેવ માટે દાનમાં આપેલ છે. અને આ દાનપત્રથી જ જ્યતસિંહ વિષે આટલી માહિતી મળે છે.

આ લેખમાં ઉલ્લેખેલાં ગામો રાધણપુર રાજ્યમાં તથા વીરમગામથી પાટણના રસ્તામાં હાલમાં નામના સ્થેજ ફેરફાર સાથે મળે છે.

ભીમદેવે રાજ્ય પાછું મેળવ્યું સં. ૧૨૮૩ પહેલાં

આ જ્યતસિંહના રાજ્યકાળ દરમિયાન ભીમદેવનું શું થયું તેને કંઈ પત્તો લાગતો નથી. પણ તેણે સ. ૧૨૮૩ કાર્તિક સુદિ ૧૫ને દિવસે મડલી ગામના ભૂલેશ્વરદેવના મઠના સ્થાનાધિપતિ વેદગર્ભરાશિને નતાકિલ ગામનું દાન આપ્યું છે.^૧ એ જોતાં સ. ૧૨૮૩ પહેલાં ભીમદેવે પોતાનું રાજ્ય મેળવ્યું છે, એટલું નક્કી. આ મંડલીગામ વહીઆરમાં આવ્યું છે અને ગૂજરાતના સોલકીવશતા મૂળ પુરુષ મૂળરાજે ત્યાં સ્થાપેલા મૂળનાથદેવ કે ભૂલેશ્વરદેવ, જેને મૂળરાજે પોતે પોતે સ. ૧૦૪૩માં દાન આપેલું તેને જ, આ દાન અપાયેલું છે. આ દાનપત્રના લેખકનું નામ છે કાયસ્થ અક્ષપટલિક સોમસિંહ અને દૂતકનું નામ છે મહાસધિવિગ્રહિક ઠ. શ્રી વહુદેવ.

સ. ૧૨૮૭માં પણ^૨ મડલીના આ મઠપતિ વેદગર્ભ રાશિને જ સ. ૧૨૮૦ના લેખમાં કહેલા આનલેશ્વર અને સલખણેશ્વરનાં પૂજા વગેરે માટે તથા સત્રાગારમાં આહાણોના લોજન માટે વર્ધીપથકનું જ દેવાડિ નામનું ગામ ભીમદેવે આપ્યું છે. આ દાનપત્રના લેખક અને દૂતક સ. ૧૨૮૩ના દાનપત્રવાળા જ છે. વળી એજ વેદગર્ભરાશિને સ. ૧૨૮૮ ભાદરવા સુદિ ૧ને દિવસે ભીમદેવે અણહિલપાટકમાં નાહીને

૧ જુઓ ઈ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૧૯૬ શુ. ઐ. લે. નં. ૧૬૬

૨ જુઓ ઈ. એ. ગ્રં. ૬ પૃ. ૨૭૧ શુ. ઐ. લે. નં. ૧૭૦

ચરાચરગુરૂ લગવાન લવાનીપતિને પૂજીને ઉપર કહેલા દેવોની જ પૂજા માટે તથા સત્રાગારમાં ભટ્ટારકો (શૈવ સાધુઓ)ના ભોજન માટે દાન આપ્યું છે.^૧ આ દાનપત્રના લેખક અને દૂતક એના એ જ છે.

મેડલીના ઓ મઠપતિ પાંશુપતાચાર્ય વેદગર્ભ રાશિ માટે ભીમદેવને બહુ માન હોય એમ લાગે છે. કારણકે ઉપરના એ ઉપરાંત સ ૧૨૯૫ માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૪ને દિવસે પણ એ જ વેદગર્ભરાશિને સોલકી રાણા દુણપસાના પુત્ર રાણા વીરમે ધુસડીમાં બધાવેલ વીરમેશ્વર દેવ તથા શ્રી સૂમલેશ્વર દેવના નૈવેદ્ય, પચોપચાર પૂજા માટે દાન આપેલું છે.^૨ આ દાનપત્રના લેખક અક્ષપટલિક સોમસિંહ અને દૂતકક. વયજલદેવ છે. આ દાનપત્રના પહેલા પત્રા ઉપર ભીમદેવની રાણી સૂમલદેવીની સહી છે. એ રાણીના નામ ઉપરથી જ સૂમલેશ્વર મહાદેવ સ્થાપવામાં આવ્યા હશે. પાંશુપતાચાર્ય વેદગર્ભરાશિને ઘણાં શૈવમંદિરોનો વહીવટ સોંપ્યો હોય એમ આ ઉપરથી જણાય છે.

ભીમદેવના સમયનું છેલ્લું દાનપત્ર સ ૧૨૯૬નું મળ્યું છે^૩ જેમાં એ જ વેદગર્ભરાશિને પોતાના માતપિતાના તથા મહારાણી સૂમલદેવીના પુણ્યાર્થે સં ૧૨૮૮ના દાનપત્રવાળા વીરમેશ્વર અને સૂમલેશ્વરદેવનાં નૈવેદ્યપૂજા વગેરે માટે ગામનું દાન આપ્યું છે આ દાનપત્રના લેખક છે. કાયસ્થ ઠ. શ્રી સોમસિંહ, અને દૂતક મહાસંધિવિગ્રહિક શ્રીવયજલદેવ.

સ ૧૨૮૦ પછી અનેલા કેટલાક બનાવોનું વર્ણન ભીમદેવના મહામહાલેશ્વર લવણપ્રસાદ વીરધવલના વૃત્તાત માટે બાંજી ઉપર રાખી ભીમદેવનાં રાજ્યકાળની લગભગ સમાપ્તિપર્યંત તેના દાનપત્રોની મદદથી આપણે પેહોતી ગયા છીએ વિચારશ્રેણી પ્રમાણે સ. ૧૨૯૮માં ભીમદેવનો દેહ પડી ગયો અને સં ૧૨૯૯નું તો તેના અનુયાયી ત્રિભુવનપાલનું દાનપત્ર મળ્યું છે.

૧. ભુવો'ઈ એ. ગ્ર ૬ પૃ. ૨૦૩ ગુ. એ લે ન. ૧૮૬

૨. એજના પૃ. ૨૦૫

૩. એજના પૃ. એજ ગુ. એ લે ન. ૨૦૧

ભીમદેવની રાણીઓ

ભીમદેવની બે રાણીઓ (૧) લીલાદેવી અને (૨) સૂમલદેવીનાં નામો ઉપર આવી ગયાં છે.

મંત્રીઓ અને સામંતો

ભીમદેવના મંત્રીમંડળમાં મહામાત્ય તરીકે રાણુક ચાચિકદેવ, રત્નપાલ, ઠાભૂ જેવા તેમજ અક્ષપટલિક અને સંધિવિગ્રહિક તરીકે સોમસિહ, વયજલદેવ જેવા જે નામો ઉલ્લીલું લેખોમાં મળે છે તેની નોંધ ઉપર આવી ગઈ છે. એટલે અહીં પુનરુક્તિ નથી કરી. પણ સ. ૧૨૯૬માં અંબડ મહામાત્ય હોવાનો ઉલ્લેખ એક ગ્રન્થની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે^૧.

સામંતોમાં ચોહાણવંશ ભીમદેવને ઘણા વખત સુધી નીમકહલાલ રહ્યો છે. વિ. સં. ૧૨૬૫ના તથા વિ. સં. ૧૨૮૩ના બે લેખો બાલી પરગણામાંથી મળેલા છે^૨. જે ઉપરથી સ. ૧૨૮૩ સુધી ગોડવાડ જીલ્લામાં ભીમદેવના ચોહાણ સામંત ધાંધલદેવનું રાજ્ય હતું એમ નિશ્ચય થાય છે. નહૂલના ચોહાણવંશના કીર્તિપાલથી જલોરની શાખા ચાલી છે. આ કીર્તિપાલ અને તેનો પુત્ર સમરસિહ જે ભીમદેવનો સસરો થાય તેઓ પણ ભીમદેવના સામંત હતા.

બીજો મોટો સામંત તે આણુનો પરમાર રાજા ધારાવર્ષ વિ. સં. ૧૨૭૬ સુધી ચદ્રાવતીની ગાદી ઉપર હતો અને ભીમદેવથી સ્વતંત્ર થવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો ન હતો. ધારાવર્ષ પછી તેનો પુત્ર સોમસિહ ચદ્રાવતીની ગાદી ઉપર બેઠો. વિ. સં. ૧૨૮૭ની આણુના તેજપાળ

૧ જુઓ ઉપદેશ કદલીની સ. ૧૨૯૬ માં લખાયેલી પ્રતની પ્રશસ્તિ પી. ગ્ર. ૫ પૃ. ૫૦ જૈ. સા. છ. પૃ. ૩૪૨ તથા ટિ. ૩૭૨

૨ પ્રો. રિ. આ. સ. ઈ. વે. સ. ૧૯૦૮ પૃ. ૪૯-૫૦ તથા ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૨૯૮

૩૬૨. ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

મદિરની પ્રશસ્તિમા આ સોમસિંહને મહામહેશ્વર જ કહેલ છે;^૧ એ જોતા તેણે પણ ભીમદેવથી સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી.

એ ઉપરાત રાણક આનાના પુત્ર લૂણપસાકનો પુત્ર વીરમ પણ ભીમદેવનો સામત હોય એમ લાગે છે. આ રાણા લૂણપસાક અજયદેવે નીમેલો માળવાનો દંડનાયક હતો એ ઉપર આવી ગયું છે. અને સં. ૧૨૯૫ના લેખ ઉપરથી આ વીરમ ભીમદેવનો સાજો હોય અને લૂણપસા સસરો હોય એવો મારો તર્ક છે.

પ્રકરણ ૧૭મું

વાઘેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલ

ભીમદેવના સામંતોમાં જોતો વૃત્તાંત ભીમદેવના વૃત્તાંતને લગભગ ઉડાડી દઇને જૈન પ્રબંધોમાં વિસ્તારથી આપેલો છે તે વાઘેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલનો સક્ષિપ્ત વૃત્તાંત અહીં આપ્યો છે.

પૂર્વવૃત્ત

પ્રબંધોમાં લખ્યું છે કે ધવલનો પુત્ર અર્જુરાજ ઉર્ફે આનાક નામે સોલંકી વશનો એક રજપૂત કુમારપાલનો માસીનો દીકરો થાય તેને કુમારપાલે તેની સેવાથી ખુશી થઇ સામંતપદ અને ભીમપક્ષી કે વ્યાઘ્રપક્ષી નામનું ગામ આપ્યું હતું.^૧ સુ. સ. માં ગામનું નામ ભીમપક્ષી લખ્યું છે પણ પ્ર. ચિ. માં વ્યાઘ્રપક્ષી ઉપરથી જે વશનું વાઘેલા નામ યડ્યું એમ લખ્યું છે^૨ એ જોતા આનાક જે ગામનો ધણી હતો તે ગામનું નામ વ્યાઘ્રપક્ષી હોવું જોઈએ.

આનાક વાઘેલાવંશનો મૂળપુરુષ.

આ આનાક કુમારપાલની સેવામાં હમેશાં રહેતો અને મૂળરાજ ખીજના મરણ પછી દુષ્ટ અમાત્યો અને કેટલાક મહાલોકો ભીમ ગાદીએ બેસે તેની વિરુદ્ધ હતા પણ આનાકે ભીમને વફાદાર રહીને

૧ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૯૯ તથા:—

સુલુક્વકુલકાન્તારગજઃ શ્રીધવલાંગજઃ ॥

રિપુસર્પહનર્જોમદ્ગર્જોરાજમહીમુજ ॥

મયાસૌ વિક્રમાઘ્રીતમનસા ઘનસાહસઃ ।

અકારિ કારણ શ્રીણાં ભીમઃ કીપુરપ્રમુઃ ॥

સુ. સં. સ. ૩ શ્લોક ૧૫ અને ૧૮-

૨ પ્ર. ચિ. પૃ. ૩૦૬

તેને ગાદી અપાવી તથા દુષ્ટોનો નાશ કર્યો એમ પ્રજાધોમાં કહ્યું છે.^૧ અલખત ભીમ તરફ કોનો કંઈ જાતનો વિરોધ હતો અથવા આનાકે અરેઅર શુ કર્યું તેની વિગતો કોઈ પ્રજાધમા આપી નથી. પણ આનાકે ભીમનો વફાદાર સામત હતો એટલુ તો પ્રજાધોના કથનો સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. આનાકે યુદ્ધમા રણસિંહને માર્યો એમ સ ૧૩૧૧ની ડભોઈની પ્રશસ્તિ (શ્લો ૧૦)મા કહ્યું છે^૨ પણ આ રણસિંહ કોણ હતો તેનો ખત્તા નથી

લવણપ્રસાદ

આનાકને લવણપ્રસાદ નામનો પુત્ર થયો, એ પણ ઘણો પરાક્રમી હતો.^૩ તેણે પોતાના પરાક્રમથી પોતાનું મહલ વધાર્યું અને પોતાના પિતામહ ધવલના નામ ઉપરથી ધવલકુ (હાલનુ ધોળકા) ગામ વસાવી ત્યાં રાજધાની સ્થાપી. આ લવણપ્રસાદને મદનરાજીથી વીરધવલ

૧ દુષ્ટમાતયનિષિદ્ધસ્ય યેનાકલ્પિ ચલીયસા ।

રાજ્ય તે મત્પ્રસાદાના મનુષીકારકારણમ્ ॥

સુ. સ. સ. ૩ શ્લો. ૧૯

ધવલસ્ય સુતેનાપિ તેન કૃષ્ણાનુકારિણા ।

રાષ્ટ્ર નિષ્કાંટકીર્તુમારેભે સુમટેન તત્ ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૬૩ એ ઉપરાંત શ્લો. ૬૨

જે પહેલા પૃ. ૩૫૮ ટિ. ૧ મા ટાકયો છે તે તથા શ્લો. ૬૪ બુઝો અને
૪. વિ. સ ૩ શ્લો. ૩૮-૩૯

૨ એ. ઇ. ગ્રં. ૧ પૃ. ૨૫

૩ તત્પુત્ર પ્રસરત્કીર્તિ પતાકાત્રુમ્બિતામ્બર. ।

શ્રીલાવણ્યપ્રસાદોસ્તિ પ્રાસાદઃ શૌર્યસપદઃ ॥

એજન શ્લો. ૬૭

૪ આ મદનરાજીવિષે પ્ર. ચિ. (પૃ. ૨૦૬)મા લખ્યું છે કે તેની બહેન મરી જતા તેના બનેલી દેવરાજનો બહોળો ધર વ્યવહાર નહતો નથી એ એકને તેનો નિર્વાહ કરવા માટે પતિ લવણપ્રસાદની રાજ લકને મદન-રાજી

વાધેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરધવલ ઉદ્દપ

નામનો પુત્ર થયો. એ વીરધવલ જુવાન થયો એ અરસામાં ભીમ-
દેવના રાજ્યને માડલીકા દબાવતા જતા હતા એ જોઈને પોતે સ્વતંત્ર
થઈ જવું કે પોતાના પિતા આનાક પેઠે ભીમદેવને વફાદાર રહીને જ
બને તેટલી પોતાની જગીર વધારવી એ મોટો પ્રશ્ન લવણપ્રસાદ
આગળ ઉભો થયો. અત્યારે સુ. સ, કી. કો. વગેરે જે જે પ્રાંતો
મળે છે તે લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્રના આશ્રિતોના લખેલા હોઈને
એકપક્ષી છે. ભીમના પોતાના ઉત્કર્ણ લેખો સિવાય એના પક્ષનું
કાંઈ લખાણ નથી. એટલે લવણપ્રસાદે તથા તેના પુત્રે ખરેખર કેવું
વલણ લીધેલું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે
“બાલક ભીમના રાજ્યને બળવાન મત્રીઓએ અને મડલીકાએ વહેંચી
લીધું.” એમ જે કી. કો. (સ. ૨ જો. ૬૧) કાર કહે છે તે મંડલીકામાં
તેના આશ્રયદાતા પણ આવી બંધ છે. કારણ કે ભીમદેવના રાજ્યના
આરભકાળે એટલે કે સ. ૧૨૩૪માં જે વ્યાધપક્ષી કે ભીમપક્ષી
જેવા એકાદ ગામનો ધણી હતો તેનો પુત્ર સ. ૧૨૭૬માં ધોળકાથી
અભાત સુધીની વિશાળ જગીરનો ધણી થઈ ગયો છે. છતાં
લવણપ્રસાદ વીરધવલે સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા નથી કરી અને ધણું
કરી ભીમદેવના મંડલીકામાં સૌથી વધારે સત્તાશીલ થઈ પડ્યા
છે. સ. ૧૨૭૫ અને સ. ૧૨૮૦ વચ્ચે ભીમદેવને ગાદી ઉપરથી
ઉઠાડી કાઢી જયતસિંહે પાટણની ગાદી પચાવી પાડ્યાની વાત
પહેલાં કરી છે. એ વખતે એ જયતસિંહ સામે લડીને તેને કાઢી

બનેવીને ઘેર વીરધવલને સાથે લઈને ગઈ. ત્યાં તેને રૂપાળી અને સ્પૃહાળીય
ગુણવાળી જોઈને પોતાના ઘરમાં દેવરાજે ખેસારી. લવણપ્રસાદને આ વાતની
ખબર પડી ત્યારે પહેલા તો તેને મારવાનો વિચાર કર્યો પણ પછી વીર ધવલ
ઉપર તેનો અતિશય પ્રેમ જોઈને મારવાનો વિચાર માડી વાળ્યો અને વીર ધવલ
સમજણો થતા માતાના વૃત્તાન્તથી શરમાઈ પિતા પાસે આવીને રહ્યો.

સૌંદર્ય રૂપૂતોમાં આ રીતે બીજાની પત્નીને કોઈ રાખે અને તે મૂળ
શ્રી સહી લીએ એ વિચિત્ર તો છે જ પણ અસંભવિત કેમ કહેવાય ?

ચાછા ભીમદેવને ગાદીએ બેસારવેા કે પોતે જ પાટણની 'ગાદી ઉપર ચડી બેસવું એ પ્રશ્ન પણ ઉગ્ર રૂપમા લવણપ્રસાદના મન આગળ ખડો થયો હશે એમ કીર્તિકૌમુદીમા આપેલા નીચેના રમણીય કલ્પનાત્મક વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. સોમેશ્વર કહે છે કે "એક વખત રાતમા લવણપ્રસાદને સ્વપ્ન આવ્યું અને તેમાં તેણે શ્વેત વસ્ત્રધારી હાથમા શ્વેત માળા ધારણ કરેલી સુદર સ્ત્રીને જોઈ, અને તું કાણ છે એમ તેને પૂછતા તેણે કહ્યું કે "હું ગૂર્જર રાજ્યલક્ષ્મી છું. અત્યારે ગૂર્જર દેશમા જે ચક્રવર્તીપદે છે તે બાળક હોઈને શત્રુઓનાં લશ્કરોને રોકી શકતો નથી અને જે મત્રીઓ તથા મંડલીકા છે તેઓ મને-પોતાના ધણીની સ્ત્રીને પોતાની કરવા ઇચ્છે છે. અને આ સ્થિતિમાથી મારો ઉદ્ધાર કરે એવો કાંઈ હાથ દેખાતો નથી. પરિણામે જ્યાં હાથીઓના પગની ધૂળની ડમરી ઉડતી હતી ત્યા રાતમાં શીઆળવા બોલે છે. આ રીતે પોતાના એટલે 'મંડલીકાનાં અને જહારના શત્રુઓના લશ્કરોથી જે હું હણાયેલી છું તે મારો-ગૂર્જર રાજધાનીનો ઉદ્ધાર કરો." લવણપ્રસાદે ગૂર્જર રાજ્યની આ કલ્પિત પ્રાર્થના સ્વીકારીને એટલે કે આવેલી તકનો લાભ લઈને પાટણની ગાદી ઉપર ચડી બેસવાનો વિચાર ગમે તે કારણથી પણ જતો કર્યો. કદાચ બીજા મંડલિકો પાટણની ગાદી સહેલાઈથી નહિ પચવા દે એમ ધાર્યું હોય કે વક્ષાદારી ઉપર દ્રઢતા રાખી હોય કે બન્ને હેતુ હોય; ગમે તેમ પણ તેણે કે તેના પુત્રે પાટણની ગાદી ઉપર કે મહારાજાધિરાજપદ ઉપર નજર ન કરી અને મહામંડલેશ્વર પદથી સંતોષ રાખ્યો એટલું ચોક્કસ છે.

૧ જુઓ કી. કૌ. સ ૨ શ્લો. ૮૬ થી ૧૦૭

૨ જુઓ આણુના લૂણીગવસહીની સ ૧૨૮૭ની પ્રશસ્તિ જેમા ભીમ-દેવને મહારાધિરાજ કહેલ છે અને તેની કૃપાથી જેને ગૂર્જરાત્રા મંડલમાં મહામંડલેશ્વર પદ મળ્યું છે એ રીતે લવણપ્રસાદ વિષે કહેલ છે. જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાક ૬૫ ગુ. ઐ. લે. નં. ૧૬૮

લવણપ્રસાદ સર્વેશ્વર

સુકૃતસંકીર્તનમાં ભીમે લવણપ્રસાદને સર્વેશ્વર પદ આપ્યું અને તેના પુત્ર વીરધવલને યુવરાજ પદ આપ્યું એમ લખ્યું છે.^૧ આ સર્વેશ્વર પદનો ઉલ્લેખ પ્રબંધોમાં અને સૌમેશ્વરે લખેલા ગિરનારના લેખોમાં જ મળે છે. ગમે તેમ પણ સર્વેશ્વર પદ સાથે લવણપ્રસાદ વીરધવલને મરાઠી ઇતિહાસના પેશ્વા જેવી સત્તા મળી હશે એમ પ્રબંધોના વર્ણનો ઉપરથી કાચરોએ તથા બુદ્ધરે તર્ક કર્યો છે.^૨ તે સમય ગૂજરાત માટે નહિ તો અમુક ભાગ માટે સત્ય લાગે છે. વળી ગિરનારના સ. ૧૨૮૮ના વસ્તુપાલના મદિરોના લેખોમાંથી કે બીજા લેખોમાંથી એ વખતે સુરાષ્ટ્રમાં કોઈ બીજો મહામહાદેવ હોય એવું દેખાતું નથી એટલે લવણપ્રસાદ જ ત્યાં સર્વસત્તાધીશ હોવાનો સંભવ લાગે છે. ગિરનારની વસ્તુપાલ પ્રશસ્તિમાં લવણપ્રસાદને મહારાજાધિરાજ કહેલ છે,^૩ એમાં ખુશામત ઉપરાંત આ વસ્તુસ્થિતિ પણ કારણ હશે.

છતાં ગિરનારના સં. ૧૨૮૮ના લેખ ઉપર આધાર રાખી ૧૨૮૮માં લવણપ્રસાદ વીરધવલ સ્વતંત્ર થયા હોવાનો બુદ્ધરે તર્ક કર્યો છે તે ખરાબર નથી. કારણ કે સં. ૧૨૮૫માં ખંભાતમાં લખાયેલા એક જૈન પુસ્તકની સમાપ્તિમાં વીરધવલના પુત્ર વીશલદેવને ‘મહામહાદેવ રાણક’ પદવી જ લગાડેલી છે.^૪ એ જોતાં ભીમદેવના

૧ ગૃહાણ વિગ્રહોદય સર્વેશ્વરપદ મમ ।’

યુવરાજોસ્તુ મે વીરધવલો ધવલો ગુણૈઃ ॥

સુ. સ. સ. ૩ પૃષ્ઠા. ૩૯

તથા પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૦૬ જેમાં લવણપ્રસાદને ભીમદેવના રાજ્યનો સર્વ ભાર ઉપાડનાર કહેલ છે.

૨ બુઓ બુદ્ધરનું અરિસિંહ પૃ. ૧૨૮

૩ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાક ૩૮

૪ બુઓ પાટણના સઘવીના લ ઠારની ચોગસારની પ્રતના સમાપ્તિ વાક્યનો વસ તવિ લાસની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૧ ટિ. ૨ માં ઉતારો.

જીવનકાળમાં વાઘેલાવશે ભીમદેવનું ચક્રવર્તી પદ હમેશાં કબ્જા રાખ્યું છે એ નિઃસંદેહ છે

લવણપ્રસાદે ઉપર કહેલ સર્વેશ્વર પદ ક્યારે ધારણ કર્યું એ ચોક્કસ કહેવાનું કાંઈ સાધન નથી. પ્રબંધોનો કાળાનુક્રમમાં વૃત્તાન્ત કહેવાનો દાવો જ નથી. પણ સ. ૧૨૮૦ અને ૮૩ વચ્ચે ભીમદેવે પાછી પાટણની ગાદી કદાચ લવણપ્રસાદની મદદથી મેળવી અને તેના બદલામાં તેને સર્વેશ્વર પદ તથા સુરાષ્ટ્રનો તથા ખીજો જે મુલક પોતાના બળથી એ મેળવે તેના સપૂર્ણ ભોગવટામાં સમતિ આપી એવો મારો તર્ક છે.

હવે લવણપ્રસાદ અને તેના પુત્ર વીરધવલના પરાક્રમો જોઈએ. પ્રબંધોમાં આ પિતાપુત્રનું જે વૃત્તાન્ત મળે છે તે સ. ૧૨૭૬ પછીનું છે આટલી વાતમાં સંદેહનું કારણ નથી. પણ એ પછી એક પછી એક બનાવો જેમ બન્યા તેમજ વર્ણવ્યા હોય એવું નથી. ખીજા સાધનોની મદદ વડે કાલાનુક્રમ નક્કી કરવાનો બનતો પ્રયત્ન કરવો પડશે.

લવણપ્રસાદે ગૂજરાત ઉપર ચડી આવેલા માળવાના રાજાને ખાછો કાઢ્યો એ બનાવ, ઉપર જોયું છે તેમ સં. ૧૨૭૬ પહેલાં બન્યો છે અને એ પરાક્રમ પણ તેણે ભીમદેવના સામત તરીકે કરેલું છે એટલે અહીં એનો વિચાર કરવાનો નથી. વળી વસ્તુપાલ તેજપાલનાં સત્કર્મોની નોંધ લેવાનું પાછળ રાખી અહીં તો લવણપ્રસાદ અને વીરધવલના તથા તેના મંત્રીઓના પરાક્રમોનું જ અવલોકન કરી લેશું.

લવણપ્રસાદ બ્રાહ્મણ ધર્મનો પક્ષપાતી

પણ એ શરૂ કર્યા પહેલાં લવણપ્રસાદે વેદો અને બ્રાહ્મણોનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો એમ સ. ૧૩૫૪ના કર્ણદેવના લેખમાં કહ્યું છે^૧ એ

૧ તદગમ્ભૂતો લવણપ્રસાદો

ધુરધરો વશકરો નૃપાણાં ।

સમુદ્ઘૃતા ચેન રસાતલાન્તાત્

દ્વિજાશ્ચ વેદાશ્ચ પુનર્વમ્ભુઃ ॥

મુરલીધરના મંદિરવાળી પ્રશસ્તિ શ્લો. ૬
બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ. ૭૭

વાઘેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરધવલ ઉદ્દે

એતાં એનો પોતાનો બ્રાહ્મણ ધર્મ તરફ પક્ષપાત હોવાની હકીકત
અહીં નોંધી લેવી યોગ્ય છે.

સુરાષ્ટ્રમાં વઢવાણ નજીક લડાઈ

લવણપ્રસાદને વઢવાણ નજીક કોઈ બળવાન શત્રુ સાથે લડાઈ
થઈ હોવાનું સૂચન વિ. સં. ૧૩૧૧ ની ડબ્બોઈની પ્રશસ્તિમાંથી નીકળે
છે^૧ પણ એ પ્રશસ્તિ લખનાર સોમેશ્વરે કી. ઈ. માં આ વાત નોંધી
નથી. હવે પાછળના પ્રબંધોમાં પાંચ ગામની લડાઈની એક વાત છે.
આ લડાઈ લવણપ્રસાદ અને વીરધવલના સસરા શોભનદેવ વચ્ચે
થઈ હતી એમ પ્ર. ચિ. (પૃ. ૨૧૯) માં કહેલું છે. જ્યારે ચતુર્વિંશતિ
પ્રબંધ (પૃ. ૨૧૩) માં પચગ્રામ આગળ ભીમસિંહ અને લવણપ્રસાદ
વીરધવલ વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું એમ કહેલું છે. જ્યારે વામનસ્થળી આગળ,
વઢવાણ અને ગોહીલવાટી (ગોહીલવાડ ?) ના રાજાઓને દડીને આવતા
વીરધવલ સાથે વીરધવલના સાગણ અને ચામુક નામના સાળાઓને
યુદ્ધ થયું હોવાનું ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૧૦-૨૧૧) માં કહેલું છે. જેથી
અન્યોમાં વીરધવલની રાણી જયતલદેવી પોતાના આપને તથા ભાઈ-
ઓને સમજાવવા જાય છે પણ નિષ્ફળ થઈને પાછી આવે છે એવું
વર્ણન છે ભીમસિંહ સાથેની લડાઈમાં પહેલાં સધિ કરે છે જેમાં
ભીમસિંહે ભદ્રેશ્વરથી સંતુષ્ટ રહેવું એવી શરત રાખે છે અને પાછળથી
લાગ મળતા તેને ઉખેડી નાખે છે અને વામનસ્થળી આગળની લડા-
ઈમાં સાળાઓને મારી વામનસ્થળીમાં સાળાઓના પૂર્વજોએ એકઠું
કરેલું, દ્રવ્ય લુટી લે છે એમ ચ. પ્ર. માં કહેલું છે.^૨ પ્રબંધોના આ
વર્ણનો ગડગડીયા અને પરસ્પર વિરોધી હોવાથી ઐતિહાસિક હકીકત

૧ જુઓ એ. ઈ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૬ પ્રશસ્તિનો શ્લોક ૧૩

૨ ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૧૧) માં વામનસ્થળીમાંથી વીરધવલને મળેલી લુંટની
વિગતો નીચે પ્રમાણે આપી છે. ચૌદસો દિવ્ય ઘોડાઓ, કોટિ સખ્યામાં સોનું,
પાંચ હજાર તેજસ્વી બીજા ઘોડાઓ, બીજા પણ મોટી રત્નો વગેરે લીધું.

શોધતા તર્કનો આશ્રય લેવો પડે છે. સ. ૧૨૮૮માં લવણપ્રસાદને આધીન સુરાષ્ટ્ર દેશ હતો એમ તેના ગિરનારના લેખથી ચોક્કસ જણાય છે. અને ભીમદેવની તાબેદારી કબુલ કરતા હોવા છતાં સુરાષ્ટ્રના જૂના ગરાશીઆઓ લવણપ્રસાદની સામે થયા હોય એ તદ્દન સભવિત છે. વળી સુરાષ્ટ્રના ભીમસિંહનો તથા પચગ્રામ આગળની લડાઈનો ઉલ્લેખ સમકાલીન હમ્મીરમદ મર્દનમા^૧ મળે છે અને વઢવાણ આગળ લડાઈ થવાનું ઉપર કહેલા ઉત્કર્ણ લેખમા કહ્યું છે. -એ જોતાં લવણપ્રસાદ અને વીરધવલ વઢવાણ^૨ આગળ એકાદ મોટી લડાઈ લડ્યા પછી લશ્કર સાથે સુરાષ્ટ્રમા પાછળની મુઘલગીરી જેવો ફેરા મારી આવ્યા હોય અને તે રીતે મોટી લુટ લઈ આવી તેઓએ ધોળકાને સમૃદ્ધ કર્યું હોય^૩ એટલી વાત સભવિત છે.

ઉપરના યુદ્ધનો સમય

ઉપર કહેલ પચગ્રામ કે વઢવાણ આગળની લડાઈનો સમય નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે પણ સ. ૧૨૭૬મા લવણપ્રસાદે વસ્તુપાલને મત્રી નીમેલ છે. અને વસ્તુપાલ એ યુદ્ધ વખતે સાથે હતા એમ હમ્મીરમદમર્દનમા તથા ચ પ્ર માં કહ્યું છે એ સાચુ હોય તો સ. ૧૨૭૬ પછી અને ૧૨૭૭મા વસ્તુપાલે નિર્વિદ્ધે શેત્રુગ્ન ગિરનારની યાત્રા કરી છે માટે તે પહેલા એ યુદ્ધ થયું હોવું જોઈએ

મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ

આ ઉપરાંત ખભાત આગળ લવણપ્રસાદે કોઈ મુમલમાન ચડાઈનો સામનો કર્યો હોય એમ સ ૧૩૧૧ની ડબોઈની પ્રશસ્તિમાં

૧ જુઓ હમ્મીરમદ મર્દન ચ. ૧ પૃ. ૭ તથા અં. ૨ પૃ. ૧૧

૨ પચગ્રામ વઢવાણ આગળ જ હોય તો વિ. સ. ૧૩૧૧ના લેખનો તથા હમ્મીરમદ મર્દન વગેરેના ઉલ્લેખોનો મેળ મળી રહે.

૩ જુઓ ચ. પ્ર. પૃ. ૨૧૧

વાધેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરધવલ ૩૭૧

કહેલું છે.^૧ હવે ખંભાત આગળ કાઈ મુસલમાન લડાઈ થઈ હોવાનો પત્તો મુસલમાની ઈતિહાસોમાથી મળતો નથી^૨ પણ ડભોઈની પ્રશસ્તિનુ વચન સ્પષ્ટ હોવાથી કાઈકે મુસલમાન ટોળીને લવણપ્રસાદે હરાવી હોય એ અમંભવિત નથી.

ખંભાતના સુખા તરીકે વસ્તુપાલની નીમણુક

સ. ૧૨૭૬-૭૭મા જ લાટની હદમાં આવેલાં ખંભાતને અચાનક જાપો મારીને વીરધવલે પોતાને કબ્જે કરી લીધું^૩ પણ ત્યાં લાટના રાજાના પક્ષના માણસો કાઈ તોફાન ન મચાવે, ચાંચીઆ વગેરેના ત્રાસથી મુક્ત રહીને વેપારીઓ સારી રીતે દરીઆઈ વેપાર પણ કરી શકે એવી લોકોમાં સુખશાંતિ યુક્ત વ્યવસ્થા સ્થાપે તથા કદાચ લાટનો રાજા ચડી આવે તો તેની સામે પણ થાય એવા બાહોશ માણસની જરૂર છે એમ જણાતાં વીરધવલે સં. ૧૨૭૭-૭૮ માં વસ્તુપાલને ખંભાત મોકલ્યા.^૪ અને વસ્તુપાલે ખંભાતમાં

૧ મર્ત્યશ્વેન્મનુજૈ રજેયમજયન્મેચ્છાધિનાથ કથમ્ ।

ડભોઈની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૭

એજ પ્રશસ્તિના ૧૬ મા શ્લોકમાં સ્તંભેજિતઃ શબ્દો છે એ ઉપરી ખંભાત આગળ લડાઈ થઈ હોવાનું અનુમાન કર્યું છે.

૨ જુઓ એ. ધ અ ૧ મા ડભોઈની પ્રશસ્તિ ઉપર બુલ્હરનું વિવેચન.

૩ જુઓ—

इतश्च लाटभूपालमुक्तौ भूमिविभूषण ।

स्तम्भतीर्थमितिह्याત मास्तेऽतीन्द्रपुर पुरम् ॥

एकदा वीरधवलः प्रसह्यासह्यविक्रमः ।

तद्विग्रह्य समादत्त लकामिव रघुद्वह. ॥

વ. વિ. સ. ૪ શ્લો. ૧૭ અને ૨૪

૪ વિ. સ. ૧૨૭૬ થી તો વસ્તુપાલનો પુત્ર જયન્તસિંહ ખંભાતનો અધિકારી હતો એમ ગિરનારના સ. ૧૨૮૮ ના લેખમાં કહ્યું છે. એટલે વસ્તુ-

બધી જાતના લોકોને મંત્રોષ આપે એવી વ્યવસ્થા કરી.^૧

ચાર મારવાડી રાજઓ અને લવણપ્રસાદ

પણ વસ્તુપાલ ખલાત હતા ત્યાં લવણપ્રસાદ અને વીરધવલ ઉપર ચાર મારવાડી રાજઓ ચડી આવ્યા આ મારવાડી રાજઓનાં નામ કોઈ પ્રઅન્ધકારે આપ્યા નથી ફક્ત “ચાર મારવાડી રાજઓ ચડી આવ્યા” એટલું મોઢમ લખ્યું છે વળી પહેલા કાણે ચડાઈ કરી? દક્ષિણના દેવગિરિના યાદવ રાજ સિંધણે કે મારવાડી રાજઓએ? કી. કૌ. માં પહેલા યાદવરાજ સિંધણ ચડી આવ્યો અને “ખીજ રાજની સાથેની લડાઈમાં લવણપ્રસાદ વીરધવલને ગુથાયેલા જોઈને ચાર મારવાડના રાજઓ ચડી આવ્યા એમ લખેલું છે.”^૨ જ્યારે વસતવિલાસમાં લવણપ્રસાદ ઉપર યાદવરાજ ચડી આવ્યો હતો એવું લખ્યું જ નથી^૩ વળી કી કૌ માં પણ સિંધણ સાથે લવણપ્રસાદને ખરેખર લડાઈ થયાનું તો કહ્યું જ નથી. એટલે બધું જોતા સિંધણની ચડાઈ લાટથી આગળ નહોતી વધી અને લવણપ્રસાદે યુદ્ધ કર્યા વગર જ, કદાચ એણે લાટમાં વિજય મેળવ્યો.

પાલ તે પહેલા ખલાતના સુબા હશે અને વસ્તુપાલે ખલાતનું તત્ત્વ વ્યવસ્થિત કર્યા પછી પોતાના પુત્રને સોંપ્યું હોય એજ સંભવિત છે જુઓ કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૩ થી આગળ અને વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૬

૧ કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૮ થી ૪૨ અને વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૭ થી ૧૪

૨ ક્ષિત્તિપાન્તરવિગ્રહપ્રસક્તૌ પિતૃપુત્રાવથ વિગ્રહીતુમેતૌ ।

વિદિતાવસરૈશ્ચિરાચ્ચતુર્ભિર્મહમૂપૈ સહમોપચક્રમાતે ।

કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૫૫

૩ લૂગસાકનૃપતેરથ સાક મારવૈ સમમત્રદ્વિગ્રહીતિઃ

તત્ર વીરધવલોપિ વલોપક્રાન્તવૈરિનિગમ. સ જગમ ॥

વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૧૫

હતો એ જોઈને સિધણની બીકે મારવાડી રાજાઓ સાથે સંધિ કરી છે એમ મને લાગે છે પણ કી કૌ. કારે આશ્રયદાતાની મહતા વધારવા એક સાથે બધા ચડી આવ્યા એમ વર્ણન કર્યું છે. વસ્તુતઃ વસ્તુપાલ ખલાતમાં હતા ત્યારે મારવાડી રાજાઓ લવણપ્રસાદ ઉપર ચડી આવ્યા એટલી હકીકત ઐતિહાસિક લાગે છે. આ ચારમાં એક તો જલોરનો ચોહાણ રાજા ઉદયસિંહ હોવાનો સલવ છે, અને લવણપ્રસાદે નડૂલના નાયક ઉપર તરવારનો ધા કર્યો હતો એમ જ કી. કૌ. મા કહ્યું છે? તે આ ચડાઈ વખતે બન્યું હશે. બીજો કદાચ એનો ભાઈ મહણસિંહ હશે બાકીના બેમાં એક આણનો પરમાર રાજા સોમસિંહ હોય. અને ચોથો ગોડવાડ જીલ્લાનો ચોહાણ સામંત ધાંધલદેવ હોય એવું મારે અનુમાન છે. આ ચારેય ભીમદેવના વક્ષાદાર સામનો હતા એટલું જ નહિ પણ પહેલા બે તો ભીમદેવના સાળા થાય. એટલે ભીમદેવનું રાજ્ય લવણપ્રસાદ ગળી જાય છે એવું જોઈને આ ચાર લવણપ્રસાદની સામે થયા હશે. એવો મારે તર્ક છે.

લવણપ્રસાદે મારવાડી રાજાઓ સાથે સંધિ કરી

પણ આ લડાઈનું કાંઈ પણ પરિણામ ન આવ્યું; અને એમાં ન પડેલા જયતસિંહે પાટણની ગાદી પચાવી પાડી એ જોઈને મારવાડી રાજાઓ સાથે લવણપ્રસાદે સંધિ કરી હોય અને ભીમદેવે લવણપ્રસાદને સર્વેશ્વર પદ આપીને તથા લવણપ્રસાદે ભીમદેવના મડલેશ્વર રહેવાનું સ્વીકારીને આ લડાઈનું સમાધાન કર્યું હોય એમ બધું જોતા મને

૧ જષ્ને તેનાસિદ્ધંતેન ગાઢ નહૂલનાયકઃ ।

નિર્ઘાતિનૈવ તેનામી કમ્પન્તેદ્યાપિ મૂચુતઃ ॥

કી. કૌ. સ. ૨ શ્લો. ૬૯

૨ જલોરના આ ચોહાણો મૂળ નડૂલના હોવાથી કી. કૌ. કારે એને નડૂલનો કહ્યો હશે કે નડૂલનો કાંઈ બીજો સામંત હિંદુ હશે ?

લાગે છે. મારવાડી રાજાઓ સાથે સંધિ કર્યાનું તો કી. કૌ.માં કહ્યું જ છે^૧

શંખ સાથે વસ્તુપાલનું યુદ્ધ

પ્રખ્યાતના કહેવા પ્રમાણે લવણપ્રસાદ વીરધવલને મારવાડી રાજાઓ સામે રોકાયેલા જોઈને લાટદેશના ચોહાણ મંડવીક શંખેર, પોતે પહેલા ખીખ શત્રુ (યાદવ સિંધણ) સામે લડવામા રોકાયેલો હતો ત્યારે છાપો મારીને વીરધવલે ખભાત લઈ લીધેલું તે યાદ કરીને ખંભાત ઉપર ચડાઈ કરી. અને પહેલાં દૂત મોકલીને 'વીરધવલની ચાકરી છોડો દઇ પોતાની ચાકરી વસ્તુપાલ સ્વીકારે તો પોતે વસ્તુપાલને ખભાતનો માલોક ખનાવી દીએ, એવો સંદેશો કહેવરાવ્યો. પણ વસ્તુપાલે એ લાંચનો તિરસ્કાર કર્યો એટલે શંખ અને વસ્તુપાલ વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું. ઘોડેશ્વાર સામે ઘોડેશ્વાર, હાથી સામે હાથી,

૧ સધાય વન્ધુજનતાજનિતોપરોધા

દ્વીરૈવિરુદ્ધહૃદયોપિ સમ નૃપૈસ્તૈઃ ।

સ્વાર્થા સસાદ નગરીં લવણપ્રસાદ. ॥

કી. કૌ.સ. ૫ શ્લો. ૬૧

૨ આ શંખ કોણ હતો એ ખાખતમા પાછળના પ્રખધ લેખકાએ ઘણી ગડબડ કરી છે. પ્ર. ચિં. (૫, ૨૧૩)ના કહેવા પ્રમાણે વસ્તુપાલને મૂળ લાઈ સઈયદ નામના વહાણો રાખનાર સાથે થઈ અને તેણે શંખને લશ્ચર્યા ખોલાવ્યો. આ સઈયદનું નામ કી. કૌ., વ. વિ. વગેરેમા નથી પણ ચ. પ્ર. વસ્તુપાલ ચરિત વગેરેમા મળે છે. ખીખ આ શંખ ઘોઘા પાસે આવેતા વડવાનો કોઇ નાનો ઠાકરડો હોવાનો તર્ક કી. કૌ. (સ ૫ શ્લો. ૭)ના એક અથનના તથા વસ્તુપાલ ચરિતના આધારે-બુલહરે કરેલો (ભુઓ બુલહરનું ચરિ-સિંહ) તે કી. કૌ., વ. વિ., હમ્મીરમદ મર્દન જેવા સમકાલીન પ્રખ્યાતનાં સ્પષ્ટ કથનો ભેતા ખોટા ઠરે છે. ખરી રીતે એ લાટદેશના મંડલેશ્વર (ધણુ કરી મૂળ લીમદેવના સામંત) ચોહાણવંશી સિંહના ભાઈ સિન્ધુરાજનો પુત્ર છે. (ભુઓ વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૧૬, ૪૭, કી. કૌ. સ. ૫ શ્લો. ૧ વગેરે તથા હમ્મીરમદ મર્દન અ. ૨ વગેરે તથા છેલ્લાની અંગ્રેજ પ્રસ્તાવના) -

વાધેલા સામંત લવણુપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરચંદલ ૩૭૫

પાયદળ સામે પાયદળ અને રથ સામે રથની લડાઈ જામી અને તેમાં વસ્તુપાલનો એક વીર યોદ્ધો—ગુલકુળનો ભુવનપાલ શખના અનેક યોદ્ધાઓને માર્યા પછી શંખની તરવારે કપાઈ ગયો એ જોઈને વસ્તુપાલ પોતે લડાઈમાં ઉતર્યો અને તેના પરાક્રમને પરિણામે શખ રણભૂમિ છોડીને ભાગ્યો એટલું જ નહિ પણ ભરૂચ ભેળો થઈ ગયો^૧.

લવણુપ્રસાદ અને ગોધ્રાનું યુદ્ધ

વ. વિ. મા નથી પણ કી. કૌ. મા જે વખતે મારવાડી રાજાઓ ચડી આવ્યા તેજ વખતે “તેઓ સાથે મંધિ કરીને ગોધ્રાના અને લાટના રાજાઓ લવણુપ્રસાદની છાવણીમાંથી નીકળી^૨ મારવાડીઓને મળી ગયા” એમ કહેલું છે. આમાંથી લાટનો રાજા તે તો ઉપર જેની સાથેના યુદ્ધની વાત કરી તે શંખ જ પણ ગોધ્રાનો રાજા ક્રાણ અને તેની સાથે શું થયું એ કાઈ કો. કૌ. માં તો કહેલું જ નથી. હમ્મીરમદમદંત (અં. ૨)માં ગોધ્રાના રાજાનું નામ વિક્રમાદિત્ય લખ્યું છે જ્યારે ચ. પ્ર. (પૃ ૨૧૭) મા ઘૂઘુલ નામ લખ્યું છે. અને એ ઘૂઘુલ મહલીક ગૂજરાતમાં જહારથી આવતી વણુજરોને લુટી લેતો

૧ આ વસ્તુપાલ શખ વચ્ચેના યુદ્ધના વર્ણન માટે જુઓ કી. કૌ. સ. ૪-૫, વ. વિ. સ. ૫, ચ. પ્ર. પૃ. ૨૧૮ થી ૨૨૦ અને પ્ર. વિ. પૃ. ૨૧૩ ૨૧૪ આ યુદ્ધમાં શખની હાર સ્પષ્ટ કહી છે. જુઓ—

શ્રીવસ્તુપાલસચિવાદચિરાત્રણઃ

શસ્ત્રસ્થા પથિ વિશૃંખલવાહવેગઃ ।

તત્પૃષ્ઠપાતભય મગુરચિત્તવૃત્તિઃ

શ્વાસ યથા મૃગુપરે ગત એવ મેજે ॥

વ. વિ. સ. ૬ શ્લો. ૧૦૯

૨ અથ ગોદ્રહલાટદેશનાથો મરુનાથૈર્નિમૃતં નિવર્જસંધી ।

વિધુરે પરીહૃત્ય તત્ર મિત્રદ્વિતય ચત્કટકાદુપેયતુસ્તાન્ ॥

કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૫૭

માટે એને વશ કરવા વીરધવલે મત્રી તેજપાલને મોકલ્યો અને તેણે ઘૂઘુલને કેદ કર્યો અને ત્યાં અઢાર કરોડ સોનું, ચાર હજાર ઘોડી વગેરે લુટ કરી એમ લખ્યું છે પણ એ ગ્રન્થના આવાં વર્ણનો એક સરખા અને દેખીતી રીતે કલ્પિત કથા જેવાં જણાય છે. તેજપાલે આવું પરાક્રમ કર્યું હોય તો સમકાલીન પ્રમંથોમા નોંધાયા વગર નજરે માટે એ માનવા યોગ્ય નથી.

ગુજરાત ઉપર દેવગિરિના સિંધણની ચડાઈઓ

ગુજરાત ઉપર દેવગિરિના રાજા સિંધણે ભીમદેવના રાજ્યકાળમાં એક કરતાં વધારે ચડાઈઓ કરી છે પણ એ બધી લાટ દેશ ઉપરજ કરી હોય અને એથી આગળ સિંધણ ન વધ્યો એમ પ્રમંથોના વર્ણનો તથા સિંધણના શિલાલેખો ઉપરથી દેખાય છે.

આ યાદવ સિંધણનો રાજ્ય સમય વિ. સં. ૧૨૬૭ થી ૧૩૦૩નો છે^૧. હેમાદ્રિએ પોતાના પ્રતખંડમાં આપેલી રાજપ્રશસ્તિમા બે કે સિંધણની ગુજરાત ઉપરની ચડાઈનો ઉલ્લેખ નથી પણ શંક ૧૧૫૦ (વિ. સં. ૧૨૮૫)ના આખે નામના ગામ પાસેથી મળેલા એક શિલાલેખમાં સિંધણ વિષે “ગૂર્જરાતે જર્જરિત કરીને તથા ભરૂચના રાજાનું માયુ ક્ષણમાં કાપી લઈને સમુદ્રમાં જેણે વિનયસ્તલ રાખ્યો” એ રીતે લખ્યું છે^૨ તે ગૂર્જરાત ઉપરની એકાદ ચડાઈને ઉદ્દેશીને લખાયું છે એ તો નક્કી. હવે ગૂર્જરાતના પ્રમંથકારો કહે છે કે એક વાર સિંધણે ભરૂચ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે વસ્તુપાલ સામે લડનાર ભરૂચના શખે

૧ બુઓ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૦૧ તથા પરિશિષ્ટ ૨

૨ ગુર્જરાન્નર્જરીકૃત્ય સનિકૃત્ય શિરઃ ક્ષણાત્ ।

મૃગુક્ષ્ણાધિપ. (પ) સ્વાઘૌ સ્તમ્ભો યેનાધિરોપિત ॥

આ બેગાંવ શિલાલેખ નં. ૩ હેમાદ્રિયાચે ચરિત્ર પરિશિષ્ટ નં. ૧૦

વાધેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરવલ ૩૭૭

સિંધણે હરાવીને પાછો કાઢ્યો, પણ ખીજવાર ચડી આવીને સિંધણે શંખને કેદ કર્યો. હવે આંખે ગામના શિલાલેખના માથું કાંપી નાખ્યું શબ્દોનો અર્થ હરાવ્યો એમ કરીએ તો બેયનો મેળ બસે છે. ૨

લવણપ્રસાદે સિંધણ સાથે સંધિ કરી.

અને ત્રીજવાર ચડી આવ્યો ત્યારે મહામહાલેશ્વર લવણપ્રસાદે મહારાજાધિરાજ સિંધણ સાથે સંધિ કરી. ૩ જેમાં “ પ્રસ્પર એક-બીજાની ભૂમિ ઉપર ચડાઈ ન કરવી, પોતપોતાના દેશમાં રહેવું, એમાંથી એકના ઉપર કોઈ શત્રુ ચડી આવે તો તેમે બીજાએ મદદ કરવી. એકના ખહારવટીઆને બીજાએ ન સધરવો ” વગેરે શરતો છે. આ સંધિનું બરાબર પાલન થયું જણાતું નથી. કારણ કે શક સ. ૧૧૬૨ (વિ. સં. ૧૨૯૭)ના આખે ગામ આગળના શિલાલેખમાં સિંધણ તરફથી પહેલાં ચડાઈ કરનાર બ્રાહ્મણ સેનાપતિ બોલેશ્વરનો પુત્ર રામ-ગૂર્જરે સાથે નર્મદા કાઠે થયેલા યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો એમ લખ્યું છે. ૪

૧ નિર્મદામહતયાદવસેના નર્મદાવિપુલરોધસિ શસ્ત્ર. ૧

દૂત રે તદિતિ જલ્પસિ નૈતદ્વન્ધનાનિ ચદય સમવાપ ॥

વ. વિ. સ. ૫ શ્લો. ૪૨ એ ઉપરાંત એજ સર્ગના શ્લો. ૩૦ તથા ૪૧ પણ જુઓ અને ક્રી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૬૯

૨ પ્રશસ્તિ લેખકેએ આશ્રયદાતાના વિનંત્યને મહત્તા આપવા હરાવ્યોને ઠેકાણે મારી નાખ્યો લખ્યું હોય એવા ઘણા દાખલા છે, વળી શક સ. ૧૧૬૨ વાળા શિલાલેખમાં તથા ૧૧૫૦ ના બીજા શિલાલેખમાં માત્ર ગૂર્જરોનો દર્પ દળી નાખ્યો અને ગૂર્જરોને જર્જરિત કર્યા એવાજ શબ્દો છે. હેમાદ્રિયાં ચે ચરિત્ર પ ૧૦.

૩ જુઓ લેખ પદ્ધતિ પૃ. ૫૨ નું ચમલપત્ર.

૪ જુઓ આખેગામનો શિલાલેખ શ્લો. ૧૩ અત્રાન્તરે મહાયુદ્ધમમૂદ્દામસ્ય ગૂર્જરે તથા શ્લો. ૩૧-૩૨. આ. સ. ઓ. ઈ. વે. સ. ૩ હેમાદ્રિ ચરિત્ર ૧૦ નં. ૧.

સિંધણની ચોથી ચડાઈ

આ છેલ્લી લડાઈ વીરધવલના મરણ પછી સં. ૧૨૬૫ થી ૧૨૬૭ વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ અને તેમા યાદવ સેનાપતિ રામને મારનાર વીશલદેવ હોવો જોઈએ એમ એ પોતાને સિંધણના સૈન્ય રૂપી સમુદ્રને શોષીનાખનાર વડવાનલ કહે છે,^૧ એ ઉપરથી લાગે છે. આ છેલ્લી શિવાયની સિંધણની ચડાઈઓ વિ. સં ૧૨૭૭ પછી અને સં. ૧૨૮૩-૮૪માં કીર્તિકૌમુદી લખાયુ તે પહેલાં થઈ છે. આ સિંધણની ગૂજરાત ઉપરની ચડાઈનુ વર્ણન કરતા કીર્તિકૌમુદીકારે શત્રુનુ સૈન્ય ચડી આવે છે એમ સાબળતા લોકોની કેવી સ્થિતિ થઈ તેનુ જે વર્ણન કર્યુ છે તે એ જમાનાની લોક સ્થિતિનુ પ્રમ ચિત્ર હોવાથી તેનો સાર અહીં ઉતાર્યો છે^૨

શત્રુનું લશ્કર ચડી આવતાં થતી લોકોની સ્થિતિ

“સિંધણનુ સૈન્ય ચડી આવે છે એવુ સાબળતાં ગૂજરાતની રાજધાનીના લોકોની મન સ્થિતિ સિહનાદ સાબળતા દિશાઓમા વારે ધડીએ જોતી હરણીના મનની જેવી થાય તેવી ભયભીત થઈ ગઈ. હવે કોઈ નવું ધર બધાવવાનો વિચાર કરેતુ નથી, કોઈ ધાન્ય મંથરેતુ નથી, માણસનુ મન કયાય સ્થિર થતુ નથી લોકોની નજર ગાડાઓ તરફ ફર્યા કરે છે. (તેમા જેસીને ભાગવા માટે) જેમ શત્રુનુ લશ્કર પાસે આવે છે તેમ તેમ લોકો બીડથી પાછળ પાછળ ભાગે છે.”

૧ વીશલદેવનુ સ. ૧૩૧૭ નુ કડીનું તામ્રપત્ર ઇ. એ. થ. ૬ પૃ. ૧૯૧

૨ શ્રુતસિદ્ધનસૈન્યસિહનાદપ્રસરા ગૂર્જરરાજરાજધાની ।

હરિણીવ હરિન્મુસ્તાવલોક ચકિતાન્ત કરણા મુહુશ્વકાર ॥

ગૃહમારમતે ન કોપિ કતુ કુસ્તે કોપિ ન સગ્રહ કપાનામ્ ।

અવધીરિતધાન્યસચયાનાં વહુસાન. ગ્રકટેષુ માનવાના ॥

સમુપૈતિ યથા યથા સમીપ રિપુરાજઞ્વજિની મદાત્તદાનીં ।

પરત પરતસ્તથા તથાસૌ જનતા જાતભયોચ્છયા પ્રયાતિ ॥

કી. કૌ. સ. ૪ શ્લો. ૪૩ થી ૪૬

વાધેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરધવલ ૩૭૮

ગુજરાત ઉપર મુસલમાની હુમલાઓ

સિધની મુસલમાની સેનાએ ખાસખાંની સરદારી નીચે (હિ. સં. ૬૨૦) વિ. સં. ૧૨૮૦માં અણહિલવાડ પાટણને હુંટયું, એમ તખ્તકેતનાસીરીમા લખ્યું છે.^૧ અને મોટી હુંટ લઇને પાછી ફરતી એ સેનાને મેવાડના રાજા જૈત્રસિંહે હરાવેલી તેનો ઉલ્લેખ સમરસિંહના આણના શિલાલેખમાં^૨ છે હમ્મીરમદમદનમાં મેવાડના જે જયતલ રાજાનો ઉલ્લેખ છે, તે આજ મેવાડનો રાણો જૈત્રસિંહ (સં. ૧૨૭૦ થી ૧૩૦૯). આ જૈત્રસિંહ ભારે પરાક્રમી રાજા હતો, પાંડોશી રાજાઓ સાથે તથા મુસલમાનો સાથે, પણ તે ઘણી લડાઇઓ લડ્યો હતો. ગુજરાતથી મેવાડને સ્વતંત્ર કરનાર આ જૈત્રસિંહ જ છે.

મેવાડનો રાણો જૈત્રસિંહ અને વીરધવલ.

હવે હમ્મીરમદમદનમાં લખ્યું છે કે મેવાડના આ જયતલે (જૈત્રસિંહે) પોતાની તલવારના અભિમાનથી વીરધવલ સાથે મંધિ ન કરી પણ મુસલમાનો મેવાડને અને મેવાડની રાજધાની (નાગદા)ને જીતી-હુંટી બાળી ગૂંજરાત ઉપર ચડી આવવાની તૈયારી કરે છે એવું દૂત પાસેથી સાંભળી વીરધવલના બુદ્ધિશાળી મંત્રી વસ્તુપાલે મારવાડના સોમસિંહ વગેરે સામન્તો તથા બીજાઓને પોતાના સહાયક બનાવ્યા. અને પોતાના એક જાસુસને મેવાડ તરફ તપાસ કરવા મોકલ્યો. હવે — “મુસલમાનોએ મેવાડની ભારે દુર્દશા કરી નાખેલી, લોકો ત્રાહિત્રાહિ કરતા હતા, કેટલાક લોકોએ મુસલમાનોને હાથે મરવા કરતા કુવામાં પડતું મુકીને આપઘાત કર્યો, કેટલાકોએ જાતે પોતાના ઘર બાળી નાખ્યાં, કેટલાકોએ ગળે ફાંસો આધો. અને મુસલમાનો ગામડાંઓ

૧ રાવટીકૃત તખ્તકેતે નાસીરી પૃ. ૨૯૪ ટિ.

૨ તુલ્કસૈન્યાર્ણવકુમયોનિ:

રરક્ષ મૂમિમથ જૈત્રસિંહ: ॥

શ્લો. ૪૨

ઈ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૩૪૬, રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ અં. ૧ પૃ. ૪૬૯

હુદી તથા બાળી નાખી લોકોને સ્ત્રીઓને તથા બાળકોને કાપી નાખે છે. એ ત્રાસ બેઠને વીરધવલના બસુસે “નાસો વીરધવલ આવે છે” એમ ખૂમ પાડી એટલે વીરધવલની ખીકથી મુસલમાનો ભાગ્યા, પછી તો લોકો પણ તેઓની પાછળ પડ્યા. અને છેવટે વસ્તુપાલના બગદાદ ગયેલા બસુસેએ જગાડેલી ખટપટથી અંદર અંદર જાગેલા ઝગડાને પરિણામે, વીરધવલ ચડી આવે તે પહેલાં તો મુસલમાનો ભાગી ગયા.”

હમ્મીરમદમર્દન (અં-૩ અને ૪) મા વિસ્તારથી આપેલું ઉપરનું વર્ણન મોટે ભાગે કલ્પિત છે એવો શ્રી. ગૌ.હી. ઓઝાનો અભિપ્રાય સાચો લાગે છે. “વીરધવલ આવે છે” એવી ખુમ માત્ર સાલળી મુસલમાનો ભાગી જાય એ અસંભવિત છે. વળી ખરી રીતે નાગદા મુસલમાનોને હાથે પડ્યા પછી જૈનસિંહે જ મુસલમાનોને હરાવ્યા હોય એમ જૈનસિંહના ચીરવાના તથા ઘાઘસાના લેખોથી તથા સમરસિંહના આશુના લેખથી જણાય છે,^૧ છતાં મેવાડમાં ચયેલી મુસલમાનોની હારનો યશ આ હમ્મીરમદમર્દનનો કવિ વીરધવલને આપે છે તે ખોટું છે. ખરી રીતે જૈનસિંહે મુસલમાનોને હરાવી ગુજરાતને મુસલમાની હુમલાથી બચાવ્યું છે^૨ આ મુસલમાન સુલતાન કોણ હતા? હમ્મીર-મદમર્દનમાં મોલચ્છીકાર નામ લખ્યું છે. જે અમીરશીકારનું સંસ્કૃત રૂપ લાગે છે કુતુબુદ્દીન ઐબકે અમીર શિકાર ખિતાબ પોતાના ગુલામ અલ્તમશને આપ્યો હતો. અને તે અલ્તમશ શમ્સુદ્દીન નામ

૧ ન માલવીયેન ન ગૌર્જરેણ ન મારવેશેન ન જાંગલેન ।

મ્લેચ્છાધિનાયેન કદાપિ માનો મ્લાનિ ન નિન્યે વનિપસ્ય યસ્ય ॥

ચીરવાનો શિલાલેખ શ્લો. ૬

શ્રીમદગૂર્જરમાલવતુરુષ્કશાકમરીશ્વરૈયસ્ય - ।

ચક્રે ન માનમંગઃ સંસ્વસ્થો જયંતુ જયસિંહનૃપઃ ॥

ઘાઘસાનો શિલાલેખ

રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૬૦ ટિ. ૧, ૪૬૧ ટિ. ૪

૨ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૬૬

ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો તેનો સમય વિ. સં. ૧૨૬૬થી ૧૨૯૩ છે. પણ ઉપર કહેલી ચડાઈ વિ. સં. ૧૨૭૯થી ૧૨૮૬ વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ. કારણ કે વિ. સં. ૧૨૭૯ સુધી નાગદા તુટ્યું ન હતું અને સં. ૧૨૮૬માં હસ્તીરમદમદનની પ્રત લખાઈ છે. આ શમ્સુદ્દીને રજપૂતાના ઉપર કરેલી અનેક ચડાઈઓનું^૧ વર્ણન ફારસી તવારિખોમાં મળે છે પણ કોઈ ઠેકાણે ઉપર કહેલી ચડાઈનું વર્ણન નથી તેનું કારણ મુસલમાનોએ હાર ખાધેલી એ જ હોવું જોઈએ, એ શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાનો મત માન્ય છે.^૨ ચ. પ્ર. (૨૩૫)માં મોજુદીન સુલતાનના સૈન્યને વસ્તુપાલે હરાવ્યાની વાત છે, તે ઉપરના બનાવનું જ વર્ણનાન્તર હશે એવો મારો મત છે. જોકે મોજુદીન-મુઝ્જુદીન નામ તો સાહજુદીન મહમુદ ધોરી (વિ. સં. ૧૨૨૯થી ૧૨૬૨ ઇ. સ. ૧૧૭૩થી ૧૨૦૬)નું છે કે પણ એ વખતે વસ્તુપાલ વીરધવલના મંત્રી નહતા. એટલે ઉપર કહેલા બનાવનું જ વર્ણન કરતાં ચ. પ્ર. કારે મુસ્લીમ સુલતાનનું મુઝ્જુદીન નામ લખવામાં ભૂલ કરી છે એવો મારો મત છે.

મંત્રી વસ્તુપાલ તેજપાલ

વસ્તુપાળ તેજપાળ પોરવાડ નાતના વાણીઆ^૪ હતા. વસ્તુપાળે પોતે તથા તેના આશ્રિત કવિઓ સોમેશ્વર, અરિસિહ વગેરેએ તેના કુળનું, જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં મૂળ પુરૂષનું નામ ચંડપ લખ્યું છે, એ ચંડપ

૧ જુઓ ફારસી તવારિખો—ગ્રીન્સફિરિસ્ટા ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૭૭, રાવટી કૃત તખ્ત-તેનાસીરી પૃ. ૬૧૧, ઈલીઅટ ગ્રં. ૨ પૃ. ૩૨૪.

૨ જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧-પૃ. ૪૬૭ તથા ૪૬૮ ટિ. ૩.

૩ મુઝ્જુદીનની આ હારની ચર્ચા માટે જુઓ મું. ગે. પૃ. ૨૦૧ જેન સાહિત્ય સંશોધક ખ. ૩ અ. ૧ પૃ. ૧૫૩ માં શ્રી. રસિકલાલ પરીખને તથા જીવરાત્રીના ૧૯૩૪ ના દીવાળી અંક પૃ. ૧૮ માં શ્રી. ભો. જ. સાહે-સરાનો લેખ.

૪ પ્રાગ્વાદગોત્રતિલક. કિલ કશ્ચિદ્વ શ્રીચંદ્રઘઃ

૩૮૨ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

ક્યાંક મંત્રી હતા.^૧ ચડપના પુત્ર ચડપ્રસાદ થયા તેઓએ પણ મંત્રી પદમાં જાહેરી ગાળી હતી.^૨ આ ચડપ્રસાદને બે પુત્રો થયા (૧) સૂર અને (૨) સોમ. તેમાંથી સોમ સિદ્ધરાજનો ખજાનચી હતો એમ કીર્તિકૌમુદીકાર કહે છે.^૩ આ સોમનો પુત્ર અશ્વરાજ કે આશરાજ થયો એ પણ સોલકી રાજના કાંઈક અધિકાર ઉપર હતો. તેને દેવપતિ આજીની^૪ પુત્રી કુમારદેવીથી લૂણિગ, મલ્લદેવ, વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામના ચાર પુત્રો થયા આ કુમારદેવી રૂપાળી પણ વિધવા સ્ત્રી હતી એમ પ્ર ચિ. (પૃ ૨૦૭)માં લખ્યું છે. અને તેને વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસો ટેકો આપે છે સુ સ., કી-કૌ. જેવા સમકાલીન ગ્રંથો આવી બાળતમા મૌન રાખે એ સમજી શકાય એવું છે પણ એ વાતમાં તથાશ ન હોય તો મેરૂતગ જેવો વસ્તુપાલ તેજપાલના પૌત્રોનો સમકાલીન લેખક લખીજ ન શકે એ સ્વ. મણિલાલ વ્યાસની ફલીલ જૈન સાહિત્ય ગ્રંથોધકના સપાદક પેઠે મને પણ વજનદાર લાગે છે.^૫

આ આશરાજની દાનશૂરતાનાં તથા માતૃલક્ષિતા પ્રબધકારોએ આસ વખાણ કર્યા છે તેણે કુવાઓ અને તળાવો બોદાવીને તથા મંદિરો બધાવીને પુણ્યકાર્યો પણ કર્યા હતા, માને પાલખીમાં બેસારીને જનત્રા કરાવી હતી.^૬ આશરાજના ઉપર કહેલા ચાર પુત્રોમાં લૂણિગ

૧ મન્ત્રિમણ્ડલમાર્તણ્ડશ્ર્વણ્ડપઃ પ્રથમ. પુમાન્ ।

કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૪

૨ કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૮-૯

૩ નિદધે ગુણરત્નાના ચત્ર કોશ. સ્વયમ્બવા ।

તત્ર શ્રી સિદ્ધરાજોપિ રત્નકોશ ન્યવીવિશત્ ॥

કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૧૪

૪ જિનનહર્ષગણિનુ વસ્તુપાલ ચરિત્ર પ્રસ્તાવ પહેલો, ચ. પ્ર. પૃ. ૨૨૪

૫ જુઓ જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખ. ૩ અ. ૧ પૃ. ૧૦૮

૬ કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૧૭ થી ૨૧ તથા વ. વિ. સ. ૩ શ્લો. ૫૯-૬૦

બાળ વયમાં અને મદલદેવ જીવાન ઉમરે પ્રજા થયા પછી મરણ પામ્યો હતો. પણ વસ્તુપાલ તેજપાલ વીરધવલના મત્રીઓ તરીકે જૈન ધર્મનાં સત્કાર્યો દ્વારા ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયા છે વિ. સં. ૧૨૪૯માં પિતા સાથે યાત્રા કરનાર વસ્તુપાલ તેજપાલ વિ. સ. ૧૨૪૦-૪૨ની આસપાસમાં જન્મ્યા હોવાનો સ્લવ^૧ છે. ઉગ્મરમાં આવતાં પોતાના પૂર્વજો પેઠે તેઓ પણ સોલકી રાજાની સેવામાં રહ્યા અને વીરધવલની માગણીથી તેઓને ભીમદેવેજ વીરધવલને સોંપ્યા અને વીરધવલે તેઓને સ. ૧૨૭૬માં પોતાના મત્રીઓ બનાવી બધા રાજ્ય ભાર તેઓને માથે નાખ્યો^૨ પ્રબધોમાં વસ્તુપાલ તેજપાલ બેયને મંત્રી બનાવ્યા એમ કહ્યું છે^૩ મતલબ કે આ મત્રી ભાઇઓએ ભેગો કારભાર કર્યો છે. અલગત વસ્તુપાલ ખંભાત ગયા તથા જત્રા કરવા ગયા ત્યારે મંત્રીપદનો બધો ભાર તેજપાલને માથે નાખ્યો હોવો જોઈએ. અને બેય સાથે હોય ત્યારે બેમાં વસ્તુપાલ મોટા હોવાથી મહામાત્મ તરીકે તેનેજ સંબોધવામાં આવતા.^૪

વસ્તુપાલ તેજપાલની યોગ્યતા

આ વસ્તુપાલ તેજપાલ જૈન ધર્મના મોટા પ્રભાવક હતા એમાં

૧ જુઓ વોટસનચુડીઅમ રાજકોટમાના હતકીર્ણ લેખોનો વ. વિ.ની અં. પ્રસ્તાવનામાં કરેલો ઉતારો.

૨ જુઓ સુ. સ. સ. ૪ શ્લો ૪૨થી ૬૦ જોડે કી. કૌ, વ. વિ. અને પ્ર ચિ.માં વસ્તુપાલ તેજપાલ કરતા ફરતા ઘોળકે આવ્યા અને વીરધવલે જ તેઓને મત્રીપદે નીમ્યા એવું વર્ણન છે. પણ સુ. સ. માથી ઉતારેલા ઉપલા વર્ણનને વ. તે. પ્રશસ્તિ અને સુ કી. ક. નો ટેકો છે. એટલું જ નહિ પણ વસ્તુપાલે પોતે લખેલા નરનારાયણાનંદ (સ. ૧૬ શ્લો. ૩૫)નો ટેકો છે.

૩ જુઓ કી. કૌ. સ. ૩, શ્લો. ૫૧. થી ૭૮ સુ. સ. સ. ૩ શ્લો. ૫૯-૬૦, વ. વિ. સ. ૩ શ્લો. ૮૨ વગેરે અને સં. ૧૨૮૮ ના ગિરનારના લેખમાં વસ્તુપાલને સ. ૧૨૭૬ થી મહામાત્ય કહેલ છે ત્યારે આબુના સં. ૧૨૮૭ના લેખમાં તેજપાલને વીરધવલની સમસ્ત મુદ્રાનો ઉપયોગ કરનાર કહેલ છે.

૪ જુઓ હુમ્મીરમદમદન

સંદેહ નથી પણ તેઓમા મત્રીપદને યોગ્ય બીજા મોટા ગુણો પણ હતા. વીરધવલે ભીમદેવ પાસે મત્રીની માગણી કરતા ^૧ “શસ્ત્રમા, શાસ્ત્રમાં ધનમા (ધન મેળવવામા) અને પ્રધન (શત્રુને મારવા)માં કુશળ હોય” એવા માણુમની માગણી કરી હતી આ મત્રીઓ એવા હતા જ. વસ્તુપાલની શસ્ત્ર અને પ્રધન કુશળતા ખલાતમા થયેલા વિગ્રહ પ્રસંગે દેખાઈ છે. વિદ્વાનોની શાસ્ત્ર ચર્યામા વસ્તુપાલ ઘણો રસ લેતા એટલુજ નહિ પણ તેણે પોતે નરનારાયણાનન્દ નામનુકાવ્ય લખ્યું છે.^૨ જેના સોળમા સર્ગમા તેણે પોતાની વશાવળી આપી છે વસ્તુપાલ મત્રી થયા પછી લવણપ્રસાદ વીરધવલની રાજ્ય સીમાઓ ફેટલી બધી વધી અને રાજ્યમા તથા વસ્તુપાલ તેજપાલ પાસે ફેટલો પૈસો આવ્યો (જેમાથી મંત્રીઓએ ગુજરાતમા અદ્ભૂત કારીગરીવાળા મંદિરો બાંધ્યા) એ ધ્યાનમાં લેવાથી ધન મેળવવાની તેની કુશળતાનો ખ્યાલ આવશે. આ ધન અન્યાય કર્યા વગર મેળવવાનો તેઓને આગ્રહ હતો એમ સોમેશ્વર અને મેશ્વરુગ કહે છે^૩ પણ ચ. પ્ર (પૃ ૨૦૯)મા “રાજ્યના જૂના અધિકારીઓને, જૂના વેપારીઓને અને જૂના જમીનદારોને નીચોવીને વસ્તુપાલે રાજ્યમા પુષ્કળ ધન એકઠું કર્યું તથા તેવડે લશ્કર ભેગું કર્યું અને એ લશ્કર સાથે વીરધવલે સોરઠમા મુલકગીરી કરીને ઘણું ધન મેળવ્યું તથા ઘણો મુલક હાથ કર્યો” એમ લખ્યું છે.

એ ગમે તેમ હો, પણ લવણપ્રસાદ વીરધવલના પરાક્રમે અને વસ્તુપાલ તેજપાલની શસ્ત્રની તથા બુદ્ધિની કુશળતાએ આ વાઘેલાનું રાજ્ય ઘણું વધાર્યું એટલું નક્કી.

વસ્તુપાલની તીર્થયાત્રા—પણ આ જૈન મત્રીઓ રાજ્ય મદમાં પોતાના ધર્મને ભૂલી ગયા નહોતા એટલે મત્રી થયા પછી

૧ દક્ષ શસ્ત્રે ચ શાસ્ત્રે ચ ધને ચ પ્રધને ચ ચ: ૧

સુ. સ. સ. ૩ શ્લો. ૪૩

૨ ગા. ઓ. સી. મા આ કાવ્ય હખાઈ ગયું છે.

૩ પુરસ્કૃત્ય ન્યાયં.....વગેરે.

કી. કૌ. સ. ૩ શ્લો. ૭૭ અને પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૦૮ શ્લો. ૩૬

કાંઈક નિરાંત મળતાં. તેઓએ પહેલું કામ સં. ૧૨૭૭માં તીર્થયાત્રા કરવાનું કર્યું.^૧ આ તીર્થયાત્રાનું જે વર્ણન પ્રગ્રધોમાં આપ્યું તેનો ટુકડા સાર એ વખતની લોકસ્થિતિનો ખ્યાલ આવવા માટે અહીં ઉતાર્યો છે. “ ગુરૂ વિજયસેનસૂરિએ કરેલા મંદ્રાધિપતિપદના અભિષેક સાથે તેઓએ આપેલા શુભ મુહૂર્તમાં શકુન જોઈને તીર્થ યાત્રા માટે વસ્તુપાલે પ્રયાણ કર્યું; તે પહેલા શહેરે શહેર વિવેકી જનોને પત્રો લખી મંદ્રમા સામીલ થવા તેડાવ્યા હતા. પછી જેઓ પાસે વાહનો ન હતા, તેને વાહનો આપ્યાં, સાધનો નહોતા તેને સાધનો આપ્યાં, જેની પાસે નોકરો નહોતા તેને નોકરો આપ્યા. પછી ભાતુ, પાણીનાં વાસણો વગેરે તો હોયજ. પણ દ્રવ્યો અને વૈદ્યો પણ સાથે લીધા. આવી તૈયારી સાથે જે મંદ્ર ઉપડયો તેમાં પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૯)ના કહેવા પ્રમાણે કુલ સાડા ચાર હજાર વાહનો હતા. શ્વેતાખરો એકવીસો હતા. સઘ અને તેની ગદ્દા માટે એક હજાર હથિયારબધ ધોડેસ્વારો આગળ પાછળ અને પડખે ચાલના હતા. સાતસો સાઢણી સ્વારો સાથે હતા અને તેના ઉપરી તરીકે ચાર મહાસામંતો હતા આ રીતે સંઘે ધોળકેથી ચાલી પહેલું મુકામ કાશહંદમાં કર્યું અને ત્યાં ઋષભનાથના મંદિરમાં મોટા ઉત્સવ ઉજવ્યો. આ રીતે પાંચ છ મળલો કરીને^૪ શત્રુજયની તળેટીમાં પહોંચીને તથુઓ નાખ્યા. વસ્તુપાલ દરેક મુકામ વખતે સૌની સગવડ સાચવ્યા પછી પોતાની સગવડ કરતા. આ રીતે શેત્રુંજે પહોંચી ડુગર ઉપર સહી ત્યાં ધોરણ પ્રમાણે પૂજન કે

— ૧ તીર્થયાત્રાની ઉપલી તારિખ પ્ર. ચિં. (પૃ. ૨૦૯)માં છે એટલું જ નહિ પણ ગિરનારના વસ્તુપાલના મંદિરના લેખમાથે છે.

૨ આ યાત્રાનું વર્ણન મુખ્યત્વે સુ. સ. સ. ૫, ૭, અને ૮માંથી લીધું છે. કી. કૌ. પ્ર. ચિં. વગેરેની પણ મદદ લીધી છે ખરી.

૩ ગાદ પાસે હાલનું કાસન્દ્રા એ ધોળકેથી પાલીતાણે જતા સીધા જતા ઉપર આવેલું છે.

૪ કી. કૌ. સ. ૯ શ્લો. ૨૧

સંસ્નાન, સ્તવન વગેરે કર્યું અને આઠેક દિવસ રહ્યા.^૧ પછી શેત્રુંજીથી ઉતરી ગિરનાર તરફ સંઘ ચાલ્યો. ખેલાં દેવપાટણ જઈ, શંકરને પ્રણામ કરી પછી સઘે ગિરનાર ઉપર નેમીનાથની કેસરપૂજા, સ્તુતિ આરતી વગેરે ધોરણ પ્રમાણે કર્યું અને ગિરનાર ઉપર આઠ દિવસ રહી^૨ નીચે ઉતરી સંઘ વામનસ્થળી રસ્તે ધોળકે પાછો આવ્યો એટલે વીરધવળે સંઘને સામૈયુ કર્યું ”૩ આ મં ૧૨૭૭ની યાત્રાનો ઉલ્લેખ ગિરનારના વસ્તુપાલના મંદિરના ઉત્કીર્ણ લેખમા પણ છે પણ આ સાથે ગણતા વસ્તુપાલે કુલ સાડાતેર યાત્રા કરી એમ પ્ર ચિ. (પૃ ૨૦૯)મા લખ્યું છે.

વસ્તુપાલ તેજપાલે હિભાં કરેલાં ધર્મસ્થાનો

વસ્તુપાલ તેજપાલે અણહિલવાડમા, ખભાતમા, ધોળકામાં, શેત્રુંજી ઉપર, પાલીતાણા પાસે, આકેવાળીઆમા, તારંગા ઉપર ગિરનાર ઉપર, થાલણા (સ્થલનક)મા, ભરૂચમા અને ડભોઈમા જુદાં જુદાં ધર્મસ્થાનો હિભાં કર્યા હોવાનું સમકાલીન લેખોમા અને પ્રબંધોમા કહેલું છે. આ ધર્મસ્થાનોમા નવા મંદિરો બધાવવા, ખડિન મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો, જૂના મંદિરોમા મૂર્તિઓ સ્થાપવી, મંદિરો ઉપર ધ્વજઓ ચડાવવી કે ફલશો ચડાવવા, મંદિરો આગળ મંડપો બાંધવા, જૈન સાધુઓને રહેવા માટે ઉપાશ્રયો બાંધવા, પોતાની, પોતાનાં ભાડુઓની, રાજની અને પોતાના તથા રાજના પૂર્વજોની મૂર્તિઓ કરાવવી એ બધાનો તથા તળાવો, વાવો, પરબો, છાશ વેચવા માટે ઉચી

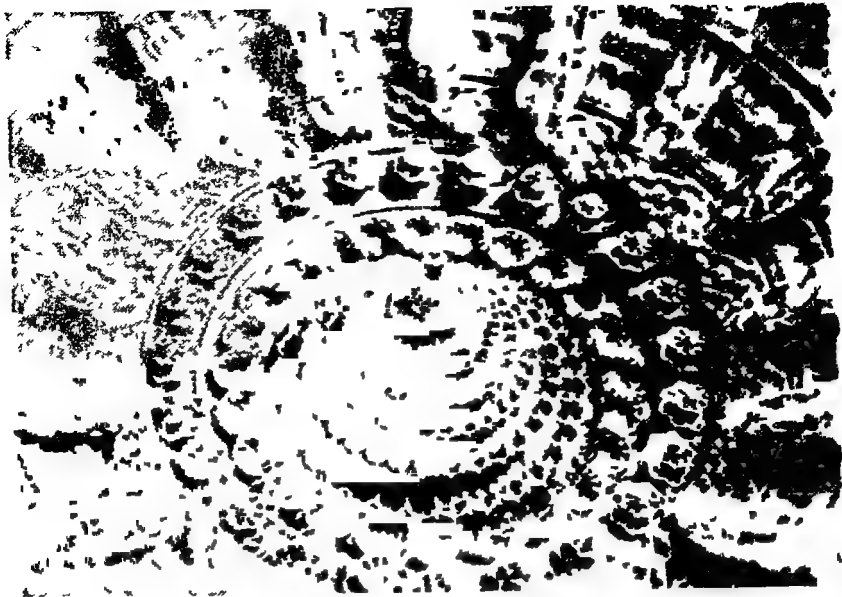
૧ સુ. સ. સ ૭ શ્લો. ૪૩મા આઠ દિવસ રહ્યા એમ કહ્યું છે. કી. કૌ. (સ ૯ શ્લો. ૩૭)મા બે ત્રણ દિવસ રહ્યા એમ કહ્યું છે અત્યારે ઉપર રીત રહેવાણુ નથી, એ જોતા તળેટીમા તણુઓ નાખી રહ્યા હોવાનો સંભવ છે.

૨ કી કૌ.કાર ધણાદિવસ રહ્યા એમ કહે છે (સ ૯ શ્લો. ૬૯) અને મેરુતુગ (પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૧૧) ત્રણ દિવસ રહ્યા એમ પણ ઉદયપ્રભ સુ. સ. ને અનુસરી આઠ દિવસ કહે છે. (ધર્માભ્યુદય તીર્થયાત્રા વર્ણન શ્લો. ૧૭)

૩ જુઓ સુ. સ. ૧૦ શ્લો. ૮ થી ૪૨

गिरनारनु वस्तुपात्रनुं महिर, पृ. ३८६

तेजपावनं व्यापुनं मन्दि

पृ. ३८८

વાઘેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરવલ ૩૮૭

દિવાલવાળા વાડાઓ, ઘસપુરીઓ (ઘસણોને રહેવા માટે પરાંઓ) ધર્મશાળાઓ, સત્રાગારો, વગેરે લોકોપયોગી સ્થાનોનો પણ સમાવેશ થાય છે. વસ્તુપાલે કરાવેલા આ પ્રકારનાં સ્થાનોની સુ-સં. વગેરે સમકાલીન ગ્રંથોમાં જે વિગતો આપી છે, તે પ્રમાણે એવા સ્થાનોની કુલ સંખ્યા પચાસની અંદર છે.^૧ પણ પાછળના રાજશેખરસૂરિ, જીનહર્ષ અને જીનપ્રભાચાર્યે આ સંખ્યાને ઘણી વધારી દીધી છે. દા ત. જીનપ્રભાચાર્ય કહે છે કે “ વસ્તુપાલે નવેસો ચોરાશી ઔષધ-શાળાઓ કરાવી, પાચસો દાતના સિંહાસનો કરાવ્યા, સાતસો ઘસ-શાળાઓ, સાતસો સત્રાગારો, સાતસો મઠ, ત્રણસોએ શિવમન્દિરો. ૧૩૦૪ જૈનમન્દિરો, ૨૩૦૦ જૈનચૈત્યોનો જીર્ણોદ્ધાર, ૮૪ તળાવો, ૪૬૪ વાવો, ૩૨ કિલ્લાઓ, ૬૪ મસીદો વગેરે વગેરે (ગિરનારના લેખના શબ્દોમાં કરોડોની સંખ્યામાં) કરાવ્યું ” આ પ્રકારની દેખીતી અતિશયોક્તિ અરિસિંહ, ઉદયપ્રભ અને સોમેશ્વર જેવા સમકાલીન લેખકોએ આપેલી વિગતો સાથે સરખાવતાં હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. એ અતિશયોક્તિને બાજુ ઉપર રાખતાં પણ વસ્તુપાલે ગૂજરાતમાં જુદા જુદાં ધર્મસ્થાનો ઉભા કર્યા હતાં એમાં સંદેહ નથી. પણ તેમાંથી અત્યારે ગિરનારના તથા આબુના મંદિરો જેવાં ગણ-તરીના સ્થાનો જ ઉભા છે પણ જે છે તે—ખાસકરીને આબુનું લૂણિગવસહિકા મન્દિર વસ્તુપાલના નામને અમર કરે એવું છે.

આબુનું-તેજપાલનું મંદિર ગુજરાતની સ્થાપત્ય કળાનો ઉત્તમ નમુનો.

આબુ ઉપર દેલવાડા ગામમાં વિમલવસહિ પાસે જ તેજપાલે

૩ જુઓ સુ. સ. ૧૧ (શ્લો ૨ થી ૩૪), જુદહરનુ અરિસિંહ, તથા જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પાના પરજ, પરદ (કી.. કૌ., વ, વિ. પ્ર. ચિ. તથા વ. તે. પ્ર. મા પણ મત્રીઓના સુદૃતોનુ વર્ણન મળે છે.)

૨ સિધી જૈન ગ્રંથમાળા આ. પૃ. ૭૬. ૮૦.

પોતાના પુત્ર લૂણસિંહ અને પોતાની સ્ત્રી અનુપમાદેવીના પુણ્યાર્થે^૧ ભીમદેવખીન્નતા મહામહાલેશ્વર આશ્રુના પરમાર રાજા સોમસિંહની અનુમતિથી ઉત્તમ પ્રકારની કાન્હીવાળુ, આગસપદાશ્રુતું, મૂલગભારે-ગૂઢ મહા-નવચોટીઓ-રંગમહા-દ્વારમહા-ગોખલા-ભમતીની દેરીઓ અને હસ્તિશાળા વગેરેથી સુશોભિત લૂણિગવસહિકા નામનું ભગ્ય મંદિર (સ. ૧૨૮૭ માં) કાઠવ્યું^૨ આ મંદિરનો બાધનાર સૂત્રધાર શોભનદેવ હતો. એ મંદિરના પૂજા વગેરે માટે આશ્રુના રાજા સોમસિંહે બારઠ પરગણાનું ડાળાણી ગામ મંદિરને ભેટ આપ્યું હતું, એમ ૧૨૮૭ ના લેખમાં જ કહ્યું છે.

આ મંદિરની કારીગીરીના સ્થાપત્યકળાની દૃષ્ટિએ કુર્ચુમન હાવેલ જેવા કળાના ઉસ્તાદોએ ભારે વખાણ કર્યા છે. દેવવાડાનાં મંદિરો એ ગૂજરાતના ગૌરવસ્થાનો છે.

એ સ્થાન બાધનારના અદ્ભૂતધર્મપ્રેમના અને ઉદારતાનાં નિર્દર્શન રૂપે કહેવાય છે કે મંદિરનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે તેજપાલ મંત્રી પોતાની પત્ની અનુપમા સાથે આશ્રુ ઉપર કેટલું કામ થયું છે તે જોવા ગયા હતા. ત્યાં અનુપમાએ સૂત્રધાર શોભનદેવને પૂછ્યું કે આટલી બધી વાર કેમ લાગે છે ? ત્યારે સૂત્રધારે જવાબ આપ્યો કે અહીં પર્વતની ટાઢમાં મવારે તથા સાજે કામ થઈ શકતું નથી અને બપોરનો વખત ન્હાવા-રાધવા-ખાવામાં જાય છે. ત્યારે અનુપમાની સૂચનાથી દિવસ અને રાતના બુદ્ધા બુદ્ધા કારીગરો ગેકવાની, તથા સૌને માટે રસોડું ઉઘાડવાની મંત્રીએ સૂચના આપી^૩.

૧ મેરુગે (પૃ. ૨૧૨) પોતાના ભાઈ લૂણિગના પુણ્યાર્થે લૂણિગવસહિકા મંદિર બાધવ્યું એમ કહ્યું છે. પણ મંદિરના કલ્પીર્ણ લેખમાં ઉપર પ્રમાણે સ્પષ્ટ કથન છે. બુઓ પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાક ૬૪-૬૫.

૨ એજન.

૩ ચ. પ્ર. પૃ. ૨૪૬, તથા વ. ચ. ૮ શ્લો. ૧૨૦ થી ૧૫૩.

કાલાનુક્રમમાં દિગ્દર્શન

હવે લવણપ્રસાદ વીરધવલની તથા તેના મત્રીઓની કારકીર્દી ઉપર કાલાનુક્રમમાં નજર નાખી લઈએ. લવણપ્રસાદ વીરધવલે સં. ૧૨૭૬માં વસ્તુપાલ-તેજપાલને મત્રી તરીકે રાખ્યા પછી સં. ૧૨૮૦ સુધીમાં ખલાતનું યુદ્ધ, મારવાડી રાજાઓ સાથેનું યુદ્ધ વગેરે ખમાવે અન્યા છે. સ. ૧૨૮૦ પછી જુના વિરોધીઓ સાથે સલાહને પરિણામે તથા મત્રીઓની રાજનીતિને પરિણામે મોટે ભાગે શાંતિ અને વ્યવસ્થા જળવાયાં હોય એમ લાગે છે. સં. ૧૨૭૭માં વસ્તુપાળે તીર્થયાત્રા કરી, એ ઉપર નોખ્યું છે. પછી સં. ૧૨૭૬માં વસ્તુપાળે ચોતાના પુત્ર જયન્તસિંહને ખલાતનો સુખો નીચ્યો.^૧ ૧૨૮૩ થી ૬૩ સુધીમાં ખીજી અગીઆર તીર્થ યાત્રાઓ વસ્તુપાલે કરી અને સં. ૧૨૭૮થી ૧૨૮૩ સુધીમાં ઉપર મોઘેલાં ધર્મસ્થાનો જુદે જુદે સ્થાને ઉભાં કર્યાં.

લવણપ્રસાદ વીરધવલે આ અરસામાં ખાસ કાંઈ કર્યું જણાતું નથી. લવણપ્રસાદ અણહિલપુરમાં રહીને લીમદેવના સર્વેશ્વર તરીકે ગુજરાતનું રાજ્યતત્ત્વ ચલાવતા હશે અને વીરધવલ ધોળકામાં રહીને ચોતાની જાગીર સલાળતા હશે એવો એક વિદ્વાને તર્ક કર્યો છે.^૩ ગમે તેમ હોય પણ સ. ૧૨૮૦-૮૧ અને ૧૨૮૭ વચ્ચે કદાચ ૧૨૮૨માં લવણપ્રસાદે દેહત્યાગ કે રાજ્યત્યાગ કર્યો હોય એવો સભવ છે.^૪

૧ જુઓ ગિરનારના ઉત્કીર્ણ લેખો. પ્રા. જૈ. શ્લે. સ. લેખાક ૩૯.

૨ જુઓ ગિરનારનો લેખ વોટસન મ્યુઝીઅમ-રજકોટ વાળો.

૩ જુઓ વ. વિ. ની અ. પ્રસ્તાવના શ્રુ. ૧૫ માં તેના સંપાદક સ્વ. ચીમનલાલ દલાલનો અભિપ્રાય.

૪ મું. ગે. (પૃ. ૨૦૦)ના લેખકે લેખ પદ્ધતિ (પૃ. ૫)માં છપાયેલા દાનપત્રના નમુનામાં સ. ૧૨૮૮ ત્રી તારિખ લવણપ્રસાદ માટે છે તે ઉપર આધાર રાખી તથા ૧૨૮૨-૮૩ના ભાડારકરના સંચકાર સંસ્કૃત 'મેન્થુસ્ક્રી' ટસને અનુસરી લવણપ્રસાદે ૧૨૮૮ માં ગાદીનો ત્યાગ કર્યો એમ લખ્યું છે. પણ લેખ-પદ્ધતિમાં આપેલી કોઈ તારીખ બનાવની નથી એ સ્પષ્ટ છે. રાજવલી કોષ્ટકમાં વીરધવલનો રાજ્યકાળ ૧૨૮૨થી આપ્યો છે.

કારણ સ ૧૨૮૭ના ગિરનારના લેખમાં વસ્તુપાલને મહારાજ વીર-
ધવલનો મહામાત્ય કહેલ છે.

વીરધવલનું મરણ ૧૨૯૪માં

વીરધવલનો દેહ સ.૧૨૯૪માં પડી ગયો^૧ એ વખતે તેના
તરફ તેના સેવકોનો અતિ પ્રેમ હોવાથી તેની સાથે એકસો વીસ
સેવકો પણ બળી મુઆ પછી તો શ્રી તેજપાલે શ્મશાનમાં પહેરેગીંગ
રાખીને લોકોને બળી મરતા અટકાવ્યા એમ પ્ર-ચિ- (૫ ૨૧૯-૨૦)
માં લખ્યું છે.

વીરધવલના પુત્ર વીરમદેવનો દંતકથા

“વીરધવલને વીરમદેવ અને વીશલદેવ નામના એ પુત્રો હતા,
તેમથી વીરમદેવનો સ્વભાવ નજીવી વાનમા પણ ઉસ્કેરાઇ ગયો એવો
હોવાથી એને ગાદી ન આપતાં વીશલદેવને આપવી નોંધએ એવો
વસ્તુપાલનો વિચાર હતો, પણ વીરધવલને ભારે મદવાડ થયો છે
એમ ખબર પડતા જ વીરમદેવ પોતાના માણસો સાથે વીરમગામથી
ઘોળકામાં આવી પહોંચ્યો પણ એને રાજમહેલમાં વસ્તુપાલે પેમવા
ન દીધો અને વીરધવલ મરણ પામતા વીશલદેવને એકદન ગાદીએ
એસાડી દીધો પછી વીશલદેવને સાથે લઇને વીરમદેવ સામે યુદ્ધ કર્યું
તેમાં વીરમદેવ હારી જતા પોતાના સસરા ઉદયસિંહ પાસે જલોર
ગયો પણ વસ્તુપાલે ઉદયસિંહને કહેવરાવ્યું કે તું જો તારા જમાઇને
સેવરીશ તો તારું રાજ્ય અને જીવન સલામત નથી. એટલે ઉદયસિંહ
વીરમને મરાવી નાખ્યો.” આ પ્રમાણે ચ. પ્ર (૫ ૨૪૮થી ૨૫૦
માં વીરમનો વૃત્તાન્ત આપેલ છે પણ તે વિશ્વસનીય નથી કારણકે
વીરધવલને વીરમદેવ નામનો પુત્ર હતોજ નહિ એમ નીચે ઉતારેલાં
પુરાવાથી જણાય છે.

૧ જુઓ રાજવંતી કોષ્ટક લખ્યા સં. ૧૫૮૭ શ્રી જિનવિજયજી સપા-
દિત શાંત્રુજય તીર્થોદ્ધાર પ્રબધનું પરિશિષ્ટ. બુલહરે વીરધવલના મરણની
તારિખ ૧૨૯૫ આપી છે (ઇ. એ. ય. ૬ પૃ. ૨૧૩) મું. ગે. (પૃ. ૨૦૩)
માં ૧૨૯૪ (ઇ. ૧૨૩૮)ની સાલ આપી છે.

વાઘેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરધવલ ૩૬૧

વીરધવલના પુત્રો સંબંધી સાચી સ્થિતિ

આ ચ. પ્ર. સમકાલીન ન હોવાથી એમાં ભીમદેવના વખતના સામંતોના નામોની યાજ્ઞતમાં ગોટાળો થયો હોય એમ મને જણાય છે. ખરી રીતે વીરધવલને પ્રતાપમલ્લ અને વીશલદેવ નામના બેજ પુત્રો હતા અને તેમાં મોટો પ્રતાપમલ્લ હતો એમ સારંગદેવના વખતની સ. ૧૩૪૩ની ત્રિપુરાન્તક પ્રશસ્તિ તથા સ. ૧૩૫૪ની ઈડરના મુરલીધર મદિરવાળી પ્રશસ્તિ સ્પષ્ટ કહે છે^૧ જ્યારે ચ. પ્ર.માં પ્રતાપમલ્લનું નામ જ નથી મળતું. ખીન્ન અજયદેવના લૂણપાસક નામના જે દડનાયકનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે, જેનો સ. ૧૨૨૬ના લેખમાં ઉલ્લેખ મળે છે^૨ તે લૂણપસાકને વીરમ અને સંગ્રામસિંહ નામના બે પુત્રો હતા. અને વીરમે પોતાના નામથી વીરમેશ્વર નામનું મદિર બધાવ્યું હતું એમ સં. ૧૨૨૬ના, ૧૨૬૫ના તથા ૧૩૧૭ના ઉત્કાર્ણ લેખોને મેળવતાં સમગ્રાય છે. સ. ૧૨૬૬ના આસો સુદિ ત્રીજને ગુરુવારે રાણક વીરમદેવની રાજધાની વિદ્યુતપુર (વિજયપુરમાં)માં એક જૈન પુસ્તક લખાયેલું હોવાની હકીકત તે પુસ્તકના સમાપ્તિ વચન ઉપરથી મળે છે^૩ આ રાણક વીરમ તે ઉપર કહેલો રાણા લૂણ-

૧ સુ. ગે (પૃ. ૨૦૩)માં પ્રતાપમલ્લને વીશલદેવનો ન્હાનો ભાઈ કહ્યો છે, તે ભૂલ છે:—

અશાન્તવિશ્રાન્તમુજપ્રતાપ:

પ્રતાપમલ્લાવરજ. સ રાજા ।

પ્રા. લે. મા. લેખાંક ૪૭ શ્લો. ૮

તથા શ્રીમદ્વીરધવલસ્ય પુત્રોભૂદ્વીરલક્ષણ:

શ્રીમત્પ્રતાપમલ્લ: સુપ્રતાપાક્રાન્તમખલ ।

તત્સ્યાનુજન્મા પ્રથિત: પૃથિવ્યાં શ્રીવિશ્વલાલ્યો નૃપતિ: પ્રચન્ડ: શ્લો. ૮, ૯

બુદ્ધિ પ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ. ૫૭

૨ જુઓ ઉપર પૃ. ૩૩૩

૩ જુઓ જેસલમીર ભાડાગારીય ગ્રન્થ સૂચી પૃ. ૩૫

પ્રસાનો જ પુત્ર વીરમ હોવાનો સભવ છે; અને શ્રી દલાલ ધારે છે તેમ વીરધવલનો પુત્ર નહિ.^૧ ટુંકામાં આ વીરમને આન્તિથી વીરધવલનો પુત્ર માની લઇને ચ. પ્ર. માં આપેલી કથા રચાઈ હોય એવો મારો તર્ક છે. ખરી રીતે વીરધવલને વીરમ નામનો કાઈ પુત્ર જ નહતો.^૨ પણ પ્રતાપમલ્લ અને વીશલદેવ નામના એજ પુત્રો વીરધવલને હતા અને તેમાંથી પ્રતાપમલ્લ વીરધવલ જીવતાં બાળક પુત્ર અર્જુનદેવને પાછળ મુકીને સ્વર્ગસ્થ થયો હોવાથી વીશલદેવ પિતાની પછવાડે ધોળકાની ગાદીએ બેઠો હોય એમ જણાય છે. અને ચ. પ્ર.ની ઉપર ઉતારેલી આખી કથા કલ્પિત જણાય છે. એનો મહામડલેશ્વર તરીકે પહેલો ઉલ્લેખ સં. ૧૨૯૫માં લખાયેલ યોગસાર નામના ગુસ્તકની સમાપ્તિમાં મળે છે^૩

વસ્તુપાલનો અંત સમય

વીરધવલના મરણ પછી વસ્તુપાલ બહુ જીવ્યા નહિ. “છેલ્લાં વર્ષોમાં વસ્તુપાલને મહામાત્ય પદ ઉપરથી ઉતારી પાડી વીશલદેવે નાગડ નામના પ્રાહ્મણને મહામાત્ય પદ આપ્યું હતું” એમ ચ. (પૃ. ૨૫૦માં) કહ્યું છે. પણ એ સાચું નથી લાગતું. કારણ કે વીશલદેવ સ. ૧૨૯૫માં તો ગાદીએ બેઠો અને “સં ૧૨૯૬ના માધ સુદ પાંચમને સોમવારે મન્ત્રીશ્વર વસ્તુપાલે પોતાની પત્ની લલિતાદેવીને, પુત્ર જૈત્રસિંહને અને બાઈ તેજપાલને છેલ્લો ઉપદેશ આપીને

૧ વ. વિ. પ્ર. પૃ. ૧૧

૨ વીરધવલને જે પુત્રો હોવાનું ચ. પ્ર. માં પણ કથન છે. અને ૧૩૪૩ની પ્રશસ્તિમાં પ્રતાપમલ્લ અને વીશલદેવ નામ સ્પષ્ટ છે. એટલે વીરમને વીરધવલનો પુત્ર માનતાં તેને પણ પુત્રો માનવા પડે.

૩ બુઝો પાટણના સઘવી ભડારની યોગસારની પ્ર. વ. વિ. પૃ. ૨૧ ટિ. ૨

વાઘેલા સામંત લવણપ્રસાદ અને તેનો પુત્ર વીરધવલ ૩૯૩

દેહ ત્યાગ કર્યો” એમ વસન્તવિલાસમાં કહ્યું છે.^૧

વસ્તુપાલના મરણ પછી તેજપાલને વીસલદેવે મહામાત્ય પદ આપ્યું હોવાના તથા તેણે ૧૩૦૩ સુધી એ પદ ભોગવ્યું હોવાના પુરાવા મળે છે^૨ એ જોતાં ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધનું વસ્તુપાલ જીવતાં જ નાગડને મહામત્રીપદ વીસલદેવે આપ્યાનું કથન અવિશ્વસનીય ઠરે છે.

વસ્તુપાલનું ચારિત્ર્ય

ઉપર પ્રમાણે વીસ વર્ષ સુધી ધોળકાના રાજવશની સેવા કરીને સં. ૧૨૯૬ માં મત્રી વસ્તુપાલનો દેહ પડી ગયો. એ મત્રીએ ધોળકાની નાનકડી ઠકરાતને વિસ્તારવામાં તથા સમૃદ્ધ કરવામાં પોતાના બુદ્ધિ-બળનો અને બાહુબળનો ઉપયોગ કર્યો ત્યારે પોતાના ધનનો ઉપયોગ ગુજરાતમાં સુંદર મંદિરો ઉભાં કરવામાં કર્યો. પણ વસ્તુપાલનું હૃદય વિશાળ હતું. પોતે જૈન ધર્મી હોઈને જૈન મંદિરો ઉભાં કરે એ સ્વાભાવિક છે. પણ મત્રી તરીકે પોતાની ફરજ વસ્તીના બધા ધર્મોને ઉત્તેજન આપવાની છે એ ધ્યાનમાં રાખીને સં ૧૨૯૧ માં ધોળકા પાસે આવેલા ગણેશ્વરના મંદિરનો દરવાજો સમરાબ્યો,^૩ સં. ૧૨૯૨ માં ખલાત પાસે આવેલા ભીડલંબનના શિવમંદિરમાં રત્નાદેવીની મૂર્તિની ફરી સ્થાપના કરી^૪, એવી એવી ઝીણી વિગતો લેખોમાંથી મળે છે અને તેના અરિસિહ આદિ ચરિત્રલેખકોએ પણ નવાં આદર્શ મંદિરો

૧. જુઓ વસન્તવિલાસ સ. ૧૪ તેના શ્લોક. ૩૭માં વસ્તુપાલના મરણની સ્પષ્ટ તારિખ આપી છે એ જોતા ચ. પ્ર. (પૃ. ૪૫૪)માં વસ્તુપાલના મરણની તારિખ ૧૨૯૮ આપી છે તેપણ ખોટી ઠરે છે. પ્ર. ત્રિ. (પૃ. ૨૨૦)માં તથા ચ. પ્ર. માં યાત્રા માટે જતા ધોળકાથી શેત્રુજના રસ્તામાં આવેલા આકે વાલીયા ગામમાં વસ્તુપાલનું મરણ થયું એમ કહ્યું છે. વસન્તવિલાસમાં એ ઉલ્લેખ નથી.

૨ ગિરનારના સ.-૧૨૯૬ વૈશાખ સુદિ ત્રીજના લેખમાં મહામાત્ય તેજ-પાલે કરાવેલા કામની નોંધ છે (જુઓ. પ્રા. જૈ. લે. સ. લેખાક ૬૬) અને ૧૩૦૩ની નોંધ આગળ વીસલદેવના પ્રકરણમાં આવશે.

૩ આ. વિ. વોટસન-મ્યુઝીયમ ૧૯૨૩-૨૪-પૃ. ૧૮

૪. ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ-નં. ૧૬૨-૧૬૩.

બંધાવ્યાની તથા જૂનાંનો છર્ણોદ્ધાર કર્યાની અને સોમનાથ જેવાં બ્રાહ્મણુ તીર્થની યાત્રા કર્યાની નોંધ કરેલી છે. સોમેશ્વર તો સ્પષ્ટ કહે છે કે “આ જૈન મંત્રી શકર અને વિષ્ણુની પૂજા નહોતા કરતા એમ નહિ અને બ્રાહ્મણોને દાનો પણ આપતા”^૧ વળી પ્રબંધોમાં મુસલમાનોના ધર્મગુણે મક્કાની હજ કરવા જવાની સગવડ કરી આપી હોવાની પણ નોંધ છે.^૨

બગીચાઓ, તળાવો, વાવો, પીયાવા, બ્રહ્મપુરી, ધર્મશાળા, અન્નસત્ર વગેરે ધાર્મિક ગણાતા છતાં લોકોપયોગી કહી શકાય એવાં કામો પણ આ મંત્રીએ ઘણાં કર્યા હતાં એમ અરિસિંહ વગેરે કહે છે, તે ઉપર જોયું છે.

વસ્તુપાલ તેજપાલના આશ્રિત વિદ્વાનો

વસ્તુપાલનો દાન-પ્રવાહ બધી જાતના ચાચકોને સંતોષતો પણ વિદ્વાનો તરફ એ વધારે વહેતો.^૩ અને આ વિદ્વાનોમાં સુકૃત-સંકીર્તનનો કર્તા અરિસિંહ, મુ. સં. ઉપર ટીકા લખનાર તથા બાલ ભારત અને કવિકલ્પલતાનો લેખક અમરચંદ્રસૂરિ, મૂળ મોઢ બ્રાહ્મણુ પણ હરિભદ્ર સૂરિના ઉપદેશથી જૈન સૂરિનું પદ પામ કરનાર અને વસંતવિલાસ નામનું કાવ્ય તથા કર્ણુવન્નયુધ નામનું નાટક લખનાર બાલચન્દ્રસૂરિ, ભર્યના મુનિસુવૃત સ્વામીના મદિરના આચાર્ય અને હમ્મીરમદમર્દન નામનું નાટક લખનાર જયસિંહ સૂરિ, વસ્તુપાલના ગુરુ અને ધર્માભ્યુદય તથા સુકૃત કીર્તિ કલ્પોલિનીના લેખક ઉદયપ્રભ, કાવ્યપ્રકાશ ઉપર સંકેત નામની ટીકા લખનાર માણિક્યચંદ્ર સૂરિ, મુરારિના અનર્ધરાધવ ઉપર ટીકા લખનાર નરચંદ્રસૂરિ, દ્વાતાંગદ

નાનર્વ મક્તિમાન્નેમૌ નેમૌ શકરકેશવૌ ।

જૈનોપિ યઃ સવેદાનાં દાનામ્મ કુરુતે કરે ॥

કી કૌ. સ. ૪ શ્લો-૪૦

૨ પ્ર.-ચિં. પૃ. ૨૧૭ અને ચ. પ્ર. પૃ. ૨૩૬

૩. જુઓ. પ્ર. ચિં. પૃ. ૨૧૫-૨૧૬.

નામનું નાટક લખનાર કવિ સુભટ તથા કીર્તિકૌમુદી, સુરથોત્સવ અને ઉલ્લાસ રાધવના લેખક તથા વીરધવલના પુરોહિત નાગર કવિ સોમેશ્વર વગેરે અનેક નામો ગણાવી શકાય એમ છે. આ અરિસિંહ, બાલચન્દ્ર સૂરિ, સોમેશ્વર, જયસિંહ સૂરિ, ઉદયપ્રભાચાર્ય વગેરે કવિઓના ગ્રન્થોનું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ભલે ઉચ્ચ સ્થાન ન હોય પણ ગુજરાતના ઇતિહાસને તેઓ બહુ ઉપકારક થયા છે.^૧

ઉપર ગણાવેલા લેખકોમાંથી એક સોમેશ્વર વિષે જુદી નોંધ કરવી યોગ્ય છે કારણ કે તેઓ કવિ હોવા ઉપરાંત વીરધવલના પુરોહિત પણ હતા ખરી રીતે સોમેશ્વરના કુળમાં ગુજરાતના સોલંકી વંશનું પુરોહિતપદ છેક મૂળરાજના વખતથી વશપરપરાથી ઉતરી આવ્યું હતું, અને સોમેશ્વરનો પિતા કુમાર અજયદેવનો પુરોહિત હતો એમ પણ સોમેશ્વર કહે છે. થોડો વખત ભીમદેવ ખીજા પાસે પણ એ કુમાર રહેલ જણાય છે. પણ પછી ગમે તે કારણથી ભીમદેવને છોડી ધોળકાના લવણપ્રસાદનું પુરોહિતપદ આ કુમારના પુત્ર સોમેશ્વરે સ્વીકાર્યું^૨ અને આ કવિ સોમેશ્વર વીરધવલના પુરોહિત તથા વસ્તુ-પાલના મિત્ર હતા. તેઓ વીશલદેવના સમયમાં પણ વિદ્યમાન હોવાથી એને વિષે વીશલદેવના વૃત્તાન્તમાં પણ કાંઈકે કહેવાનો પ્રસંગ આવશે.

ભીમદેવ ખીજાનું મરણ ૧૨૬૮

વસ્તુપાલના મરણ પછી એ વર્ષે સં. ૧૨૬૮માં ભીમદેવ ખીજાનો પણ દેહ પડી ગયો.^૩

૧. સુ. સ. વગેરે ગ્રન્થોની કેટલી મદદ આ ઇતિહાસને મળી છે તે સ્થળે સ્થળે કરેલા ઉલ્લેખોથી વાચનારને સમજાશે. આ પ્રબંધોની ઐતિહાસિક કિંમતનો કાંઈક વિસ્તારથી વિચાર ‘ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસનો પ્રબંધાત્મક સાધનો’ નામના મારા નિબંધમાં કર્યો છે. વળી વિશેષ વિગત માટે જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ વિ. ૪ પ્ર. ૪

૨. જુઓ કી. કૌ. સં. ૨ શ્લો. ૮૪.

૩. પ્ર. ચિં (પૃ. ૨૭૫) તથા પ્રવચન પ્રતીક્ષામાં સં. ૧૨૩૫ થી ૬૩ વર્ષ એટલે ૧૨૬૮ સુધી ભીમદેવ ખીજાનો રાજ્યકાળ આપ્યો છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ત્રિભુવનપાલ સં ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦

ભીમદેવ ખીજ પછી અણહિલપુર પાટણની ગાદી ઉપર સ. ૧૨૯૮ માં જ તેનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ કે તિહુણપાલ બેઠો. આ ત્રિભુવનપાલ સંખ્યા પ્રબંધોમાંથી કશું જાણવાનું મળતુ નથી. એનો રાજ્યકાળ પણ જુદા જુદા ગ્રન્થોમાં જુદો જુદો આપ્યો છે. પાટણનો એ મહારાજાધિરાજ હતો એમ ચોક્કસ ખબર તો ખરી રીતે એના સં. ૧૨૯૯ ચૈત્ર શુદ્ધિ છઠ્ઠના તામ્રપત્રથી મળે છે.^૧ એ તામ્રપત્રમાં ત્રિભુવનપાલને “ શૌર્યોદયગાંભીર્યાદિ ગુણાલકૃત ” કહ્યો છે. આ તામ્રપત્રદ્વારા વિષયપથક તથા દંડહીપથકનાં બે ગામો રાણા લૂણપસૌએ બંધાવેલા સત્રાગારમાં કાર્પટીકાનાં ભોજન માટે મડલીમાં શ્રી મૂલદેવેશ્વરની પૂજા કરીને ત્યાંના સ્થાનપતિ વેદગર્ભરાશિને આપેલ છે. દાનપત્રમાં શ્રી ત્રિભુવનપાલની સહી છે. આ લેખકના દૂતકે છે મહાસાધિવિગ્રહિક શ્રી વયજલદેવ અને લેખક છે કાયસ્થક શ્રી સોમસિહ વિચાર શ્રેણીને અનુસરી ત્રિભુવનપાલે બે વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હશે એમ બુલ્હર પેઠે હું માનું છું.^૨

૧. ઈ. એ. ગ્ર. ૬. પૃ. ૨૦૮

૨. મુ. ગે. (પૃ. ૨૦૩) માં તો ૧૨૯૯ (ઈ. સ. ૧૨૪૩)થી જ વીશલદેવનો રાજ્યારંભ માન્યો છે. વિચારશ્રેણીમાં જો કે ત્રિભુવનપાલનું નામ નથી. પણ તેને અનુસરીને બુલ્હરે ત્રિભુવનપાલનો સમય ૧૨૯૮ થી ૧૩૦૦ માન્યો છે. (ઈ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૨૧૩માં છાપેલી વંશાવળી) ડા. ભાલદાજીએ (જ. યા. એ. રો. એ સો. ગ્ર. ૯ પૃ. ૧૩૭ થી ૧૪૭માં) છપાવેલી એક પટ્ટાવલીમાં ત્રિભુવનપાલનું રાજ્ય બે મહિનાને બાર દિવસનું કહ્યું છે. ભાડારકરે છપાવેલ એક હસ્તપ્રતમાંની વંશાવળી (જુઓ ભાડારકર રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪ પૃ. ૧૧-૧૨) સાં જાને પ્રવચન પરીક્ષામાં ચાર વર્ષનું રાજ્ય કહ્યું છે પણ બંધો

મેવાડના રાણા સાથે થયેલું યુદ્ધ.

મેવાડના રાણા જૈત્રસિંહ સાથે આ ત્રિભુવનપાલને યુદ્ધ થયું હોવાનું ચીરવાના લેખથી અનુમાન થાય છે.^૧

સાધનો વીરાલદેવનો રાજ્યકાળ અઠાર વર્ષનો આપે છે. અને એનો મેળ સંસારવા માટે વિચારશ્રેણીને અનુસરી યુદ્ધર પેઠે ત્રિભુવનપાલના બે વર્ષ માનવા યોગ્ય છે.

૧ વાલકઃ કોટ્ટકગ્રહણે શ્રી જૈત્રસિંહનૃપપુરતઃ ।

ત્રિભુવનરાણકયુદ્ધે જગામ યુદ્ધવા પર લોકમ્ ॥

ચીરવાનો લેખ શ્લો. ૧૯

રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧. પૃ. ૪૧૧ ટિ. ૧ ત્રિભુવનરાણા સાથે યુદ્ધમા કોટડા (કોટ્ટક) લેતા નાગદાનો બાલાક નામનો કોટવાળ જૈત્રસિંહની નજર આગળ મરાયો, એમ આ લેખમા કહ્યું છે અને આ ત્રિભુવનરાણા તે સુજરાતનો ત્રિભુવનપાલ એમ શ્રી. ગૌ. હી. બોઝાનું માનવું છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

વીશલદેવ

મહાલેશ્વર તરીકે સ. ૧૨૯૪ થી ૧૩૦૨ સુધી અને પાટણના મહારાજા ધિરાજ તરીકે ૧૩૦૨ થી ૧૩૧૮ સુધી

વીરધવલનુ મરણ સ. ૧૨૯૪ માં થયું. અને ૧૨૯૪ થી જ મહામહાલેશ્વર તરીકેની વીશલદેવની કારકીર્દી શરૂ થઈ.

વીશલદેવે ધોળકાની ગાદી ઉપર બેસી પછી તરત વસ્તુપાલને જ મહામાત્ય તરીકે રાખ્યો હોવાનું સકારણ અનુમાન ઉપર ક્યું છે.^૧ વસ્તુપાલના મરણ પછી તેજપાલને મહામાત્ય નીમેલા હોવાનું પણ સ. ૧૨૯૬ ના લેખથી અનુમાન થાય છે, એ પણ ઉપર નોંધ્યું જ છે. આ મહામાત્ય તેજપાલે સ. ૧૨૯૮ માં પોતાના પુત્ર લણસિંહને ભરૂચનો સુબો નીમાવ્યો હતો એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકના સમાપ્તિ વચનથી જણાય છે.^૨

વીશલદેવ પાટણના મહારાજાધિરાજ ૧૩૦૦ માં

ધોળકાના રાણા તરીકે વીશલદેવે કાંઈ ક્યું હોય એમ દેખાતું નથી પણ સ. ૧૩૦૨ માં ત્રિભુવનપાલનુ મરણ થતા કાંઈ વારમ ન

૧ વીશલદેવે વસ્તુપાલને મહામાત્યપદ ઉપરથી કતારી પાડ્યા. પછી એક વખત પોતાના મામા સિંહ જેહુઆને હાથ વસ્તુપાલે કખાવી નખાવ્યો અને બધા જેહુઆ વસ્તુપાલને મારવાને તૈયાર થયા, પણ સોમેશ્વરે વીશલદેવને સમજાવીને સમાધાન કરાવ્યું વગેરે દત્તકથા ચ-પ્ર. (પૃ.૨૫૬) માં છે પણ તેમાં કાંઈ ઐતિહાસિક તત્વ દેખાતું નથી.

- ૨ જુઓ પાટણના સંઘવીના ભહારની દેશીનામ માલાની પ્રતનું સમાપ્તિ -
વચન વ-વિ. પ્ર-પૃ. ૧૧ ટિ. ૫ -

હોવાના કારણથી કે તેને મારીને ગમે તેમ પણ વીશલદેવ મહારાજ ધિરાજપદ ધારણ કરીને પાટણની ગાદીએ બેસે છે.^૧

૧૩૦૪ નાગર નાગડને મહામાત્ય ખનાયો.

વીશલદેવે પાટણ ૧૩૦૩માં લીધું અને સં. ૧૩૦૪માં તેજપાલનો દેહ પડી ગયો.^૨ અને તેજપાલના મરણ પછી વીશલદેવે નાગરજાતિના નાગડને મહામાત્ય નીમ્યા^૩ એમ માર્ ધારવું છે.

વીશલદેવની કારકીર્દીનો સીલસીલાબધ હેવાલ તો કાંઈ પ્રબંધમાં મળતો નથી એટલે એના વખતના ઉત્કર્ણ લેખોમાંથી વીશલ દેવના કાર્યો વિષે જે કાંઈ છૂટક સૂચનો મળે છે તેની નોંધ કરીનેજ સંતોષ માનવો પડશે.

માળવાનો વિજય

વિ. સં. ૧૩૧૧ની વીશલદેવના વખતની સોમેશ્વર લખેલી

૧ ખલાતના શાન્તિનાથના મંદિરના બહારની સ. ૧૩૦૩ માગશર વદ ૧૨ ને ગુરુવારે અણહિલવાડમાં લખાયેલી આચારાગની પ્રતમાં વીશલદેવને મહારાજધિરાજ અને તેજપાલને મહામાત્ય કહેલ છે, એજન ટિ. ૬

૨ સ્વ. તનસુખરામ મનુસુખરામ ત્રિપાઠી પાસેની એક જૂની હસ્ત-પ્રતમાં એક પાન ઉપર સં. ૧૩૦૪ મહુ શ્રીતેજપાલો દિવગત. એ રીતે લખેલું હતું (વિ. વિ. પ્રસ્તાવના પૃ. ૮ ટિ. ૧)

૩ ચ. પ્ર. (પૃ. ૨૫૦) માં વસ્તુપાલ જીવતા નાગડને મહામાત્ય નીમ્યા હોવાનું લખ્યું છે અને વિવિધ તીર્થકલ્પમાં મન્ત્રી તેજપાલને ખસેડી બીજા મન્ત્રી નીમ્યા એમ લખ્યું છે (નિનવિજયજી સંપાદિત આ. પૃ. ૮૦) ચ. પ્રતુ કથન તો ખોટું છે. વિવિધતીર્થ કલ્પનું સંભવિત છે; પણ મારો મત એ ઉપર લખ્યો છે, ખરીરીતે તો સ. ૧૩૧૦ માં તથા ૧૩૧૩ માં લખાયેલાં પુસ્તકોમાં નાગડને મહામાત્ય કહેલ છે. (જુઓ વ. વિ. ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૨ ટિ-૧) હવે સ. ૧૩૦૮ ના અમદાવાદમાંથી મળેલા એક લેખમાં વીશલદેવના મહાપ્રધાનોના નામો શ્રીવર્દન તથા મૂળરાજ લખેલા છે. (જુઓ એ ઇ-ગ્ર-પ પૃ. ૧૬૨) પણ આ મહા પ્રધાનને મહામાત્યથી જૂદા સમજવા એમ માર્ ધારવું છે. (જુઓ પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૬૭)

ડભોઈની પ્રશસ્તિમાં^૧ તથા સંવત ૧૩૧૭ના વીશલદેવના પોતાના લેખમાં^૨ માળવાના રાજાને વીશલદેવે હરાવ્યાનું કથન મળે છે. વળી એ વિજયનો સં. ૧૩૨૮ની નાનાક પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે તથા એ પ્રશસ્તિ લખનાર ગણપતિ વ્યાસે ધારાધ્વસ નામનું નાટક વીશળદેવના માળવાના વિજયને ઉદ્દેશીને લખ્યું હોવાનું એ પ્રશસ્તિમાંજ કહ્યું છે.^૩ પણ માળવાના રાજાનું નામ કાંઈ લેખમાં આપ્યું નથી એથી માળવાના કયા રાજા ઉપર વીશલદેવે વિજય મેળવેલો તે કહી શકાતું નથી સંભવ શોધતા જ્યસિંહદેવ ખીજે અને જયવર્મા ખીજે વીશળદેવના સમકાલીન છે, પણ સં. ૧૩૧૧ના લેખમાં ઉલ્લેખ મળતો હોવાથી તે પહેલા એટલે જ્યસિંહદેવના સમયમાં આ બંન્નાવ બંન્ને હોવો જોઈએ એવું મારું માનવું છે. એ વખતે મુસલમાનોના ઉપરા ઉપરી હુમલાઓને પરિણામે માળવાનું રાજ્ય નબળું પડી ગયેલું^૪

સિંધણના સૈન્યને હરાવ્યું

સં. ૧૩૧૧ના લેખમા માળવાના વિજય પેઠેજ દક્ષિણેશ્વરના વિજયનો ઉલ્લેખ છે, અને ૧૩૧૭ના વીશલદેવના લેખમા વીશળદેવને “સિંધણ સૈન્ય સમુદ્ર શોપણવડવાનલ કહેલ” છે.^૫ હવે આ દક્ષિણનો વિજય પણ ૧૩૧૧ પહેલા મેળવેલો એટલું નક્કી પણ કયારે ?

૧ ડભોઈની ત્રુટિત પ્રશસ્તિમાં વીશલદેવ સબધી વર્ણન શ્લો. ૫૧ થી ૧૦૮ મા છે. એ. ઈ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૫.

૨. માલવાધીશમાનમર્દન એવું વિશેષણ વીશલદેવને સ. ૧૩૧૭ના લેખમા લગાડેલું છે. ઇ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૨૧૦-૨૧૨

૩. ૧૩૨૮ની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૪ તથા —

માર્તેન્દ્રપ્રતિમપ્રતાપવસતે. શ્રી. વીસલક્ષ્માપતે ।

ધારાધ્વસમહાપ્રવન્ધમશુરોન્મીલચશોવૈભવઃ ॥

શ્લો. ૧૮. ઇ. એ. ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૨૦૬-૦૭.

૪. ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. ૧૬૩.

૫. ઇ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૨૧૦-૧૨.

સિંધણનો સમય વિ. સં. ૧૨૬૭થી ૧૩૦૪ છે અને આંગેગામના વિ. સં. ૧૨૬૭ના ઉત્કર્ણ લેખ ઉપરથી વીશલદેવે સિંધણને હરાવ્યાનો ખનાવ વીરધવલના મરણ પછી વીશલદેવ હજી ધોળકાનો મહામંડળેશ્વર હતો ત્યારે સ. ૧૨૬૫થી ૧૨૬૭ વચ્ચે બન્યો હોવાનું અનુમાન વીરધવલના પ્રકરણમાં કર્યું છે.^૧

મેવાડ સાથે યુદ્ધ

૧૩૧૭ના વીશલદેવના લેખમાં ત્રીજું પરાક્રમસૂચક વિશેષણ મેવાડના વિજયનું ઉપલક્ષક છે. અને જો કે લેખના શબ્દો ઘણા ભારે છે પણ ચીરવાના લેખમાં “જૈત્રસિંહ નીમેલો ચીતોડનો કાટવાલ (તલારક્ષ) પ્રધાન ભીમસેન સાથે ચીતોડની તળેટીમાં કામ આવ્યો” એમ લખ્યું છે. એ જોતા આ લડાઈ તેજસિંહ (સ. ૧૩૦૬ થી ૧૩૩૦) અને વીશલદેવ વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ એવું શ્રી ગૌ. હી. જોડાનું અનુમાન છે^૨ તે યથાર્થ લાગે છે અને આ વિજયને ઉદ્દેશીને ઉપરનું વિશેષણ લખાયું હોવું જોઈએ આ ખનાવ પણ સં. ૧૩૦૬થી ૧૩૧૭ વચ્ચે બન્યો હશે

કર્ણાટકના રાજા સાથે યુદ્ધ

ચોથા વિશેષણમાં કર્ણાટકના રાજ્યની લક્ષ્મી જેને સ્વયવરથી ચરી છે તે પુરુષોત્તમ વીશલદેવ^૪ એવું કહેલું છે. આ શબ્દોનું તાત્પર્ય ન સમજવાથી કર્ણાટકના રાજાની દીકરીને વીશલદેવ સ્વયવરથી પરણ્યો હતો એવો પણ અર્થ કરવામાં

૧ ઉપર પૃ. ૩૭૮

૨ મેદપાટકદેશકલપરાજ્યવલીકન્દોચ્છેદનકુહાલકલ્પ (ધ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૨૧૦-૧૨)

૩. જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં. ૧. પૃ. ૪૭૨ તથા તે ઉપરની ટિપ્પણીઓ.

૪ કર્જાટરાજજલધિતનયાસ્વયવરપુરુષોત્તમ

સ. ૧૩૧૭નું તામ્રપત્ર. ઈ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૨૧૦-૧૨.

આવ્યો છે,^૧ પણ એ ભ્રમ છે. લેખના શબ્દો સ્પષ્ટ છે અને તેનો અર્થ રાજ્યલક્ષ્મીજ થાય છે. હવે કર્ણાટક શબ્દનો પ્રયોગ ગુજરાતના લેખકોએ શિથિલ રીતે કર્યો છે. એટલે ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ દ્વારા સમુદ્રના હોધ સલા બદલાલ રાજા વીર સોમેશ્વર (વિ. સ. ૧૨૯૨ થી ૧૩૧૨) અને તેનો પુત્ર નરસિંહ (વિ. સ. ૧૩૧૨) વીશલદેવના સમકાલીન હતા^૨ એજ રીતે ઉત્તર કોકણનો શીલાહાર રાજા સોમેશ્વર (વિ. સ. ૧૩૦૬ અને ૧૩૧૭ના જેના લેખો ઉરણુમાથી મળ્યા છે. ૩ તે) પણ સમકાલીન હતો, પણ આમાથી કોની સાથે વીશલદેવને યુદ્ધ થયું હતું અને રાજ્યલક્ષ્મી રૂપે વીશળદેવને શું મળ્યું તે જાણી શકવાનું ખીલકુલ સાધન નથી.

વીશળદેવને યાદવરાજા કૃષ્ણે હરાવ્યો છે.

ખીજી તરફથી સિંધણના લશ્કરને હરાવનાર આ વીશલદેવના સૈન્યે સિંધણના પૌત્ર કૃષ્ણ અથવા કન્હ (વિ. સં. ૧૩૦૪થી ૧૩૧૭) ને હાથે હાર ખાધેલી એમ વ્રતખંડની પ્રસ્તાવનાની પ્રશસ્તિમા આપેલા વર્ણનથી જણાય છે.^૪

વીશળદેવનાં ધાર્મિક કાર્યો તથા વૈદ્યનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર

વીશલદેવના વખતમાં થયેલા યુદ્ધો વિષે આથી વધારે કાંઈ માહિતી મળી નથી પણ એના ખીજા કાર્યોમાં ડોહોધમા વૈદ્યનાથ મહાદેવના મંદિરનો તેણે જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો તેની હકીકત સ. ૧૩૧૧માં

૧. જુઓ મુ. ગે. પૃ. ૨૦૩ તથા ડફની કોનોલોજી પૃ. ૧૮૯

૨. જુઓ ડફની કોનોલોજી પૃ. ૧૮૪ તથા પૃ. ૧૯૬

૩. મુ. ગે. ગ્ર. ૧૩ ભા. ૨ પૃ. ૪૨૭ ડફની કોનોલોજી પૃ. ૧૯૩ તથા પરિશિષ્ટ ૨.

૪. યેનાકારિ વિશાલવીસલચમૂસહારકાલાતલે

એ જીર્ણોદ્ધારની જે પ્રશસ્તિ સોમેશ્વરે લખી છે તેમાંથી મળે છે. આ પ્રશસ્તિ ૧૧૪ શ્લોકની છે અને જે સંપૂર્ણ મળી હોત તો એમાંથી વાઘેલા વંશના રાજાઓ વિષે અને ખાસ કરીને વીશલદેવ વિષે ઠીક માહિતી મળતર પણ લેખનો પત્થરો અત્યંત તુટેલો છે. અને જુદા જુદા શ્લોકોના થોડા થોડા શબ્દોજ વંચાય છે. જેમાંથી વીશલદેવના નીચેનાં ધાર્મિક કાર્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે. (૧) વીશલદેવે અનેક શિવમંદિરો બંધાવ્યાં હતાં (શ્લો. ૮૧થી ૯૧). મૂળસ્થાનના સૂર્યમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો (શ્લો. ૯૨) કૈલાસ જેવા કોઈ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. બ્રાહ્મણોને દાનો આપ્યાં. પ્રાગવાડ કુળના ચડસિહના પુત્રને વિશ્વાસથી વૈદનાથનો રક્ષક નીમ્યો. (શ્લો. ૧૦૯).

મૂળસ્થાન બાંધનાર વામદેવના પુત્ર મદને વૈદનાથનો ગઢ બાંધ્યો (શ્લો. ૧૧૧) આ જીર્ણોદ્ધારના કાર્યમાં આલ્હાદનનો દીકરો દેવાદિત્ય મોટો સૂત્રધાર (મુખ્ય એન્જનીયર) હતો (૧૧૨) અર્ધ પ્રહરમાં મહાપ્રબંધ લખનાર સોમેશ્વરે આ પ્રશસ્તિ રચી છે (શ્લો. ૧૧૪) અને નદીપુર ગોત્રના (નદવાણુ ?) બ્રાહ્મણ પ્રલ્હાદને લખી છે (શ્લો. ૧૧૫) અને શિલ્પી પદ્મસિંહે કોતરી છે (શ્લો. ૧૧૬).

વીશલદેવનું ૧૩૧૭નું તામ્રપત્ર

આ વૈદનાથની પ્રશસ્તિ ઉપરાંત વીશલદેવનો જે એક લેખ મળ્યો છે અને જેનો ઉલ્લેખ ઉપર વારંવાર આવી ગયો છે તે સં. ૧૩૧૭ (ઇ. સ. ૧૨૬૧) જ્યેષ્ઠ માસના કૃષ્ણચોથ અને શુક્રવારનું તામ્રપત્ર છે. આ તામ્રપત્રદ્વારા વીશલદેવના રાજ્યકાળમાં તેના વર્ધી પથકના સામત મહામંડળેશ્વર શ્રીસામતસિંહદેવે પોતાના પિતામહ રાણુક

૧ જુઓ. એ. ઇ. ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૫.

૨ વીરધવલ સ. ૫ થી ૨૭ શ્લોકો આ પ્રશસ્તિમાં છે પણ તેમાંથી એકજ ૨૫ મો ઉકેલે છે. અને વીશલદેવ વિષે ૫૬ શ્લોકો છે પણ પથરો તુટી જવાથી બહુ થોડા શબ્દો વંચાય છે અને જે વંચાય છે તેનો સાર ઉપર આપ્યો છે.

શ્રીલૂણપસાજી^૧ દેવના શ્રેય અર્થે આશાપદ્મી (આશાવળ)માં પૂર્વ સંકલ્પિત આઠ બ્રાહ્મણોને સત્રમાં હમેશાં ભોજન મળે એ માટે તથા બક્ષાલનારાયણ અને રૂપનારાયણ દેવનાં પરોપચાર પૂજા નૈવેદ્ય માટે, ચૌદ બ્રહ્મપુરીના બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા સાથે ભોજન મળે એ માટે, મૂલેશ્વરદેવના મઠપતિ મહામુનીન્દ્ર શ્રી વિશ્વામિત્રના નિર્વાહ માટે, પરબ ભરાવવા માટે તથા જીર્ણ ધર્મસ્થાનોના ઉદ્ધાર માટે આ દાન આપેલું છે દાનમાં રીણુસીહ ગામમાં તથા મડલી ગામમાં ભૂમિ હળજી, ખાર હાટ, રૂપાપુરમાં એક બગીચો તથા આશાપદ્મીની શુકલ મહાપિકામાંથી રાજ એક દ્રમ્મ એટલું લખી આપ્યું છે.

બ્રાહ્મણોને ભોજન કેવું આપવું એ બાબતમાં આ તામ્રપત્રમાં લખ્યું છે કે રાજાનંદપાન, સરસ શાક, તાંબુલ વગેરે સર્વ સામગ્રીવાળું ભોજન આપવું.

આ લેખના દ્વનક છે મહાસધિ વિગ્રહિક શ્રીશ્રીધર અને લેખક છે મહાક્ષપટલિક શ્રી ગોવિંદ; દાનપત્ર ઉપર અપરાર્ણુન મહારાજધિ રાજશ્રી વીશલદેવસ્ય એ રીતે સહી છે.

સામંતો તથા મંત્રીઓ

વીશલદેવના સામંતોમાં એક છે ઉપરના લેખવાળો સામંતસિહ દેવ જે વર્ધીપથક-વઢીઆરનો સામંત હતો. બીજા સામંતો વિષે એના રાજ્યકાળ દરમ્યાન ખાસ કંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી.

મંત્રીઓમાં તેજપાલ પછી નાગડનું નામ મળે છે. નાગડ મંત્રીને ચ. પ્ર. મા મહામાત્ય કહ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ તેનો મહામાત્ય

૧ સ. ૧૨૩૦ ના ૧૨૮૦ ના તથા ૧૨૯૫ ના લેખોમાં જે રાણા લૂણપસા કે લૂણપ્રસાદનું નામ આવે છે તે આ સામંતસિહનો દાદો હોવાનો સંભવ છે. અલગત એ રીતે દાદા અને પૌત્ર વચ્ચે ૮૮ વર્ષનો ગાળો પડે છે, પણ એ અસંભવિત નથી.

તરીકે સં. ૧૩૧૦ના તથા ૧૩૧૩ના બે પુસ્તકોની સમાપ્તિમાં^૧ ૧૩૧૫ના પોરબદરમાંથી મળેલા લેખમાં^૨ અને જેની હકીકત ઉપર ઉતારી છે તે ૧૩૧૭ના તામ્રપત્રમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળે છે એ બેતાં વીશલદેવના રાજ્યકાળમાં છેક ૧૩૦૩ કે ૧૨૯૪થી છેવટ સુધી આ નાગડ જ મહામાત્ય હોય એમ જણાય છે માત્ર સં. ૧૩૦૫ના ગિરનારના એક લેખમાં^૩ સલખણુસિહનો મહામાત્ય તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે એનો અર્થ એ વખતે સલખણુ મહામાત્ય હતો એમ કરી એતો એ સમયે. નાગડ મહામાત્ય નહિ હોય એમ માનવું પડે. પાછળથી તો વીશલદેવે આ સલખણુસિહને પહેલાં સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી તથા પછી લાટનો અધિકારી નીમ્યો હતો.^૪ આ સલખણુસિહ કુમારપાલના સમયના પ્રસિદ્ધ ઉદયન મત્રીનો વંશજ છે. ઉદયનનો પુત્ર આહડ તેનો પદ્મસિંહ, અને પદ્મસિંહના ત્રણ પુત્રોમાં વચેટ સલખણુસિહ. સલખણુસિંહ નર્મદાતીરે જ મરણ પામ્યો અને તેના ભાઈ સામતસિંહે એના નામથી સલક્ષનારાયણની મૂર્તિ સ્થાપી, એમ

૧ સ. ૧૩૧૦ માર્ગશીર્ષ પૂર્ણિમાએ વીશલદેવના રાજ્યમાં નાગડના મહા-માત્યપણા વખતે પ્રકરણ પુસ્તિકા લખાઈ છે. (જેસલમીર લાડાગારીય ગ્રંથસૂચી-પૃ. ૩૮) સ. ૧૩૧૩માં વીશલદેવના રાજ્યમાં તન્નિયુક્ત નાગડના મહામાત્ય ખણામાં જ્ઞાનપત્રમી કહાની લખાઈ છે. (પા. સૂચીન. ૪૦ સંઘવીલ ડાર જૈ. સા. ઇ. પૃ. ૪૦૮)

૨ આ. રિ. વોટસનમ્યુઝીયમ ૧૯૨૧-૨૨ પૃ. ૧૫.

૩ જ્યુઓ રીવાઇઝડલીસ્ટ ઓફ એન્ટી. રીમેઈન્સ ઈન ધી બોમ્બે પ્રેસીડેન્સી પૃ. ૩૫૮

૪. શ્રી વીસલમહીપાલઃ શ્રી સલક્ષકરામ્બુજમ્ ।

ચક્રે સૌરાષ્ટ્રકરણ સ્વર્ણમુંદ્રશુભાંસુરમ્ ॥

સ લાટદેશાધિકૃત. પ્રમોસ્તસ્યૈવ શાસનાત્ ।

સં. ૧૩૨૦ નો કાટિલાનો લેખ બુદ્ધિપ્રકાશ પુ. ૬૨ અ. ૧ શ્લો. ૭. ૮

એજ કાંટેલાના લેખમાં લખ્યું છે^૧

સલખણસિંહના ન્હાનાભાઈ સામંતસિંહને પણ વીશલદેવે સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો.^૨

વીશલદેવની સલાના વિદ્વાનો

વીશલદેવના વખતના વિદ્વાનો—વીરધવલના વખતના સોમેશ્વર-કવિ, અરિસિંહ, અમરચન્દ્રસૂરિ, વગેરે વીશલદેવના સમયમાં હજી વિદ્યમાન હતા અને વામનસ્થળીનો સોમાદિત્ય, કૃષ્ણનગરનો કમલાદિત્ય અને વીશલનગરીય નાનાક એટલા નવાં નામો ચ. પ્ર (પ્ર.૧૩)માં આપ્યા છે. ચ. પ્ર.માં લખ્યું છે કે વીશલદેવરાજાએ હકકુર વર્ષજલને મોકલી એક દિવસ સવારમાં અમરકવિને સભામાં બોલાવ્યા. અને તેણે આવીને રાજાની સ્તુતિના બે શ્લોકો સંભળાવ્યા. એથી રાજા અને સભા ખુશ થયાં. પછી સોમેશ્વરે સમસ્યા આપી તેની તરત પૂર્તિ કરી. પછી સોમાદિત્યે સમસ્યા આપી તેની પણ અમરે પૂર્તિ કરી, પછી કમલાદિત્યે આપી, પછી નાનાક કવિએ એ રીતે જુદા જુદા કવિઓએ થઇને ૧૦૮ સમસ્યાઓ આપી અને સર્વની અમરકવિએ પૂર્તિ કરી. એ રીતે સાંજ સુધી સભા ચાલી.

ચ. પ્ર.નું આ વર્ણન પૂરું યથાસ્થિત નહિ હોય પણ એ વખતની રાજસભાના વિદ્વાનોની સભા પ્રવૃત્તિનું નિર્દેશક તો છે જ.

નાનાક પ્રશસ્તિ

ચ. પ્ર.મા ગણાવેલા વિદ્વાનોમાં એક નાનાક કવિની બે સ.

૧ શ્રેયસે પ્રેયસસ્તસ્ય આતુ સામંતમન્ત્રિણા ।

સલક્ષનારાયણ ઇત્યસ્યાપિ પ્રતિમા હરે. ॥

એજન શ્લો. ૯

૨ યથા વીસલમૂપાલઃ સુરાષ્ટ્રાધિકૃતં વ્યગ્રાત્

સામંતસિંહસચિવ તથૈવાર્જુનમૂપતિઃ ॥

એજન શ્લો. ૧૧.

૧૩૨૦ તથા ૧૩૨૮ની પ્રશસ્તિઓ પથરા ઉપર કોતરાયેલી કાંડી-
નારમાથી મળી છે^૧ તે ઉપરથી નીચેની હકીકત જણાય છે. વડનગર
પાસે જવાપગોત્રના આહણોનું ગુંજ નામનું એક ગામ છે, જે
મત્રીના કામની કુશળતાથી ખુશ થઈને સોલંકી રાજ્યે તેઓને
આપલું; એ ગામમાં સોમેશ્વર નામનો ઉત્તમ આહણ થયો^૨ જે વેદ
પઠી ગામ અગ્રેસર હતો. એ સોમેશ્વરનો પુત્ર યાજ્ઞિક આમટ થયો.
તેને ગોવિન્દ, આ ગોવિન્દને બે સ્ત્રીઓ હતી. અને તેને ત્રણ પુત્રો
થયા જમ, સૌથી ન્હાનો નાનાક કવિ. ત્રણે વિદ્વાન હતા. વચલા
મહાબળ સાગરગ્રંથે કંઠસ્થ હતો. પણ નાનાક વ્યાકરણ, હન્દ,
નાટક, અલંકાર, રામાયણ, મહાભારત વગેરે સર્વ વિદ્યામાં કુશળ
થઈ કવિ હતો આ કવિ નાનાકે વીશલદેવની સભામાં જઈને
વેદ જ્ઞાનની પરીક્ષા આપી હતી^૩ વળી વીશલદેવે એક વખત સોમે-
શ્વરની યાત્રા કરી.^૪ ત્યારે સરસ્વતી અને સાગરના સંગમ
આગળ જ્ઞાન કરીને સોમેશ્વરને પૂછીને પ્રભાસક્ષેત્રમાં પોતે બંધાવેલ
ધ્વજપુરામાં આવેલું એક મહેલ જેવું ઘર આ કવિ પડિત નાનાકને,
૧૫૬૧ પાત્ર જાણીને તેના પગ ધોઈને આપ્યું^૫ પણ નાનાક કવિને

૧ જુઓ ઈ. એ. ગ્ર. ૧૧ પૃ ૧૦૨-૦૩ તથા પૃ. ૨૦૬-૦૭

૨ ચ. પ્ર.મા નાનાકને વીશલનગરીય કહ્યો છે તેનો અર્થ કદાચ
વીશલનગરો નાગર થાય, પણ પ્રશસ્તિ ઉપરથી તે વડનગરો નાગર હતો એમ
નિશ્ચય થાય છે.

૩ રાજ્યોસ્ય સમ્યાન્સુકૃતૈકસમ્યાનમ્થેત્ય નાનાક ઉદારબુદ્ધિઃ ।

ધૌર્થ્યકથુર્થાં વિબુધપ્રતીક્ષાં વેદાદિશાસ્ત્રેષુ દદૌ પરીક્ષામ્ ॥

સ. ૧૩૨૮ નાનાક પ્રશસ્તિ શ્લો. ૫.

૪ અથૈકદા વીસલચક્રવર્તી વીરાવલીમાનસમધ્યવર્તી ।

પવિત્રગોત્રો નિયમૈર્વિચિત્રૈશ્વકાર સોમેશ્વરદેવયાત્રામ્ ॥

એજન. શ્લો. ૬

૫ એજન શ્લો. ૭ ૮. તથા ૧૩૨૦ ની નાનાક પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩૧.

એક ધર આપ્યાથી વીશલદેવને સંતોષ ન થયો એટલે તેણે બગસરા ગામ આપ્યું અને નાનાક એ દાનના બદલામાં સોમેશ્વરને હમેશાં તીર્થજળ, કમળો અને શાળના ચોખા ધરાવતા. અને સોમેશ્વર ઉપરની તેની ભક્તિથી ખુશી થઈને સોમેશ્વરના મઠપતિ પાશુપતાચાર્ય ગડશ્રી વીરભદ્રે મગલગામ (માગરોળ)માં સાતમો ભાગ નાનાકને આપ્યો હતો.^૧

નાનાક કવિની જીવનચર્યા

આ નાનાક કવિની જીવનચર્યા એ વખતના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની જીવનચર્યાના નમુનારૂપ હોઈને એ સખધી આ પ્રશસ્તિઓના વચનોનો સાર નીચે આપ્યો છે. આ નાનાક હમેશા સરસ્વતીના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરતા પછી એ નદીને કાઠે આહ્નિક કરતા, સોમેશ્વરની પૂજા કરતા, મોટા યજ્ઞ કરતા, અનેક અતિથિઓને હમેશાં જમાડતા સાધુઓ, સ્નેહીઓ અને સગાઓને આર્થિક મદદ પણ કરતા^૨ વળી પહેલા જે નાનાક વીશલદેવને અમૃત ઝરતા સુભાષિતોથી રીઝવતા તે રાજના મરણ પછી અમાસે અમાસે તેનું શ્રાદ્ધ સરસ્વતીને કિનારે કરે છે^૩ પણ આ બધા ઉપરાંત લોકહિતનું મોટું કામ તો લણાવવાનું હતું જે એ કુળના ખીજા પુરૂષો પણ કરતા અને આ નાનાકે તો એ માટે સરસ્વતી ગૃહ (વિદ્યાલય) દરીઆ કિનારે બાંધ્યું હતું.^૪

નાનાકની આ પ્રશસ્તિઓમાંથી કુવલયાશ્વચરિત્ર નામના ગ્રંથના કર્તા રત્ન, તેના પુત્ર અને ૧૩૨૦ની પ્રશસ્તિ લખનાર કૃષ્ણ અને ધારાધ્વસ નામનો પ્રબધ લખનાર ગણપતિ વ્યાસ^૫ એટલા વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

૧ સોમેશમનુ દિનં ચ. પ્રમોદયન્શાલિતજ્વલાર્ચનયા ।

સફલયતિ વીસલોર્વીપતિદત્તવગસરાગ્રામમ્ ॥

સ. ૧૩૨૦ ની નાનાક પ્રશસ્તિ શ્લો. ૨૬. તથા શ્લો. ૨૮, ૨૯

૨ ૧૩૨૦ ની નાનાક પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩૦ અને ૧૩૨૮ની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૨

૩ ૧૩૨૦ ની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૨૭ અને ૧૩૨૮ ની શ્લો. ૧૩

૪ ૧૩૨૦ ની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૩૩.

૫ બન્ને પ્રશસ્તિના છેલ્લા શ્લોકો.

અને એ ત્રણેય વિદ્વાનો વીશલદેવના અનુયાયી અર્જુનદેવના સમયમાં જીવતા હતા એમ પણ એજ લેખો ઉપરથી જણાય છે.

વીશલદેવનાં ખિરદો

વીશલદેવનાં અભિનંદ સિદ્ધરાજ અને અપરાર્જુન એ બે ખિરદો દોનો ઉલ્લેખ તો મં. ૧૩૧૭ ના તામ્રપત્રથી મળે છે પણ રાજના-રાયણુ નામના એક ત્રીજા ખિરદોનો પત્તો ૧૩૪૩ ની પ્રશસ્તિમાંથી જ મળે છે.^૧

વીશલદેવની રાણીનું નામ નાગલ્લદેવી હતું એમ પણ એ ૧૩૪૩ ની પ્રશસ્તિ કહે છે. વળી વીશલદેવ એના કુળની રીત પ્રમાણે પરમ શિવ ભક્ત હતા એટલું તો ૧૩૧૭ ના લેખથી જણાય છે. પણ આ પ્રશસ્તિમાં તેને વૈદ્યનાથના ખાસ ભક્ત હોવાનું કહેલ છે.^૨ આ વૈદ્યનાથ તે ડભોઈના જે મદિરનો વીશલદેવે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાનું ૧૩૧૧ ની પ્રશસ્તિમાં કહેલું છે તે મદિરના દેવજ હોવાનો સંભવ છે.

ત્રણ વર્ષનો દુકાળ અને જગદૂશ

વીશલદેવના સમયમાં મં. ૧૩૧૫ થી ૧૩૧૮ સુધીનો એક ત્રણ

૧ સત્ત્વસ્ય ય કિમપિ ધામ જનેન રાજ—

નારાયણેતિ જગદે જગદેકનાથઃ ॥

પ્રા. લે. મા. લેખાક ૪૭ શ્લો.—૫

૨ નાગલ્લદેવીતિ વર્મૂવ યસ્ય

જાયા જયશ્રીરિવ દેહચદ્વા

એજન શ્લો. ૭

૩ યસ્મિન્નાત્મકલાં ન્યધતં સકલક્ષત્રાવતસે જગ—

સાંપવ્યાપદપાંકરિણુમદિમા શ્રીવૈદ્યનાથઃ પ્રમુઃ ॥

એજન શ્લો. ૬

વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો અને તેમા લદ્રેશ્વર (કચ્છ)ના જગદ્દશાએ લોકોને મદદ કરી હતી એમ જગદ્દશ્ચરિત્રથી, ભાંડારકરને મળેલા એક જૂના પાનાના લખાણ ઉપરથી અને ભાટ લોકોના કથનોથી જાણાય છે.^૪ વીશલદેવે વીશલનગર અને ડભોઇના કિલ્લાઓ બધાંબ્યા કે સમરાબ્યા એમ પણ ભાટ લોકો કહે છે.^૫

૪ ભાંડારકર રિપોર્ટ. ૧૮૮૩-૮૪ પૃ. ૧૫ અને ૩૨૩ તથા રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૩૭૭ આ જગદ્દશાહ એ વખતના મોટા વેપારી, અને મહાધના-ઢય પુરૂષ હતા. એમને વિષે ધનપ્રલસૂરિના શિષ્ય સર્વાનન્દ સૂરિએ જગદ્દશ્ચરિત નામનું એક કાવ્ય લખ્યું છે. તેમા ગુજરાતના રાજાએ જગદ્દશા પોતાના દરબારમા આવ્યા ત્યારે ધણું માન આપ્યું હોવાનું લખેલું છે.

જુઓ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૦૧ તથા ટિ. ૪૧૨.

૫. રાસમાળા પૃ. ૩૭૮

પ્રકરણ ૨૦ મું.

અર્જુનદેવ. સં. ૧૩૧૮ થી ૧૩૩૧.^૧

વીશલદેવે પોતાના ભાઈ પ્રતાપમલ્લના પુત્ર અર્જુનદેવને રાજ્યા-
ભિષેક કરી દેહ છોડ્યો એમ સં. ૧૩૪૩ ની ત્રિપુરાન્તક પ્રશસ્તિમાં
લખ્યું છે.^૨

૧૩૨૦ નો શિલાલેખ

અર્જુનદેવ વિષે પ્રળયોમાંથી કશું જ જાણવાનું મળતું નથી
અને એના સમયના જે ઉત્કર્ણ લેખો મળ્યા છે તેમાંથી પણ ઘણું
થોડું જાણવાનું મળે છે. વિ. ૧૩૨૦ ના એના ત્રણ લેખો મળ્યા છે.
એમાંથી બેનો ઉલ્લેખ ઉપર આધી ગયો છે. અને ત્રીજો લેખ સં.
૧૩૨૦ (ઇ. સ. ૧૨૬૪) નો વેરાવળના હરમુતા માતાના મદિરમાંથી
મળ્યો છે.^૩ આ લેખમાં વિક્રમ સં. ૧૩૨૦, હીજરી સં. ૬૬૨, સિં.
સં. ૧૫૧ અને વલ્લી સં. ૯૪૫ એ રીતે ચાર સવતો આપેલા છે.
આ લેખ પ્રમાણે સં. ૧૩૨૦ માં અર્જુનદેવનો મહામાત્ય રાણકશ્રી

૧ પ્રવચન પરીક્ષામા સ. ૧૩૦૨ થી ૧૩૧૮ વર્ષ સુધી વીશલદેવનું રાજ્ય
રહ્યું અને ૧૩૨૦ થી ૧૩૩૩ વર્ષ સુધી અર્જુનદેવનું રાજ્ય રહ્યું એમ લખ્યું
છે. ભાડારકરને મળેલી એક જૂની અર્ધ સંસ્કૃત પોથીમા પણ એજ પ્રમાણે
સાલ આપી છે (૧૮૮૩-૮૪નો રિપોર્ટ). પણ ૧૩૨૦નો તો અર્જુન દેવનો
લેખ મળ્યો છે વળી અર્જુન દેવનો રાજ્યકાળ ઉપરના અન્યોમા ૧૩ વર્ષનો
માન્યો છે. અને સ. ૧૩૩૨નો સારગદેવનો લેખ મળ્યો છે એટલે વિચાર-
શ્રેણીને અનુસરી સ. ૧૩૧૮ થી ૧૩૩૧ નો અર્જુન દેવનો રાજ્યકાળ માનવો
એજ યોગ્ય છે.

૨ શ્રી વિશ્વમલ્લઃ સ્વપદેભિષિચ્ય પ્રતાપમહાત્મજમર્જુન સ. ।

સાકં સુધાપાકમમુક્ત નાકનિત્ત્વિનીનામધરામૃતેન ।।

પ્રા. લે. મા. લેખાક ૪૭ શ્લો. ૯

ઢ ઈ. એ. ગ્ર. . ૧૧૫. ૨૪૧

માલદેવ હતો. આ લેખ દ્વારા સોમનાથના મઠના પાશુપતાચાર્ય ગડ શ્રીપગ્વીરભટ્ટ, તેના પારિપાશ્વિક મહંતશ્રી અભયમિંદ અને ત્યાના મહાજનના આગેવાન (ગૃહતપુરુષ) માણસો જેવા કે હક્કર શ્રી રામદેવ રાણુકશ્રી સોમેશ્વરદેવ, ઠ પદ્મગિદેવ, ઠ શ્રી ભીમમિહ તથા રાજશ્રી. છાડાની પાસેથી હરમુઝ (ઝોર્મઝ-ધરાની અખાતનુ ?) ના કાંઠા ઉપરના અમીર રૂકનુદ્દીનના રાજ્યના નાખુદા પીરોએ સોમનાથ દેવના નગરની ખહારના ભાગમા એક મસ્જિદ બાંધવા માટે જમીનનો કટકો બધા હક્કો સાથે ખરીદી લીધો અને તે ઉપર રાજશ્રી છાડાનામિત્ર અને ધર્મબાધવ પીરોજ નાખુદાએ મસ્જિદ બાંધી, એના પૂજા, દીપ, તેલ, કુરાન પાઠ વગેરે માટે તથા ચાલુ ચાંગડથીગડ માટે શ્રી સવધણેશ્વર દેવના સ્થાનપતિ શ્રી ત્રિપુરાતક તથા વિનાયક ભટ્ટારક અને રત્નેશ્વર વગેરે પાસેથી ધઉલેશ્વર દેવની માલિકીની બે માળના ધરવાળી એક મોટી વાંડી, બે હાટ એક ઘાણી વગેરે લઈ મસ્જિદને તેની ઉપજ વાપરવા માટે એ બધું આપ્યું.

વળી સોમનાથ પાટણના શીઆપંથી વહાણુવટીઓના અમુક ઉત્સવો માટે રકમ ઠરાવી આપી તેનો વહીવટ પાટણના મુસલમાનોની જમાત કરે તથા કાંઈ વધારો રહે તો મંજૂર અને મંદોના મોકલે એવો ઠરાવ નોંધેલો છે. આ લેખમા કેટલાંક અરબી, ગુજરાતી અને ફારસી શબ્દો પણ મળે છે.

મુસલમાન વેપારીઓ અને વહાણુવટીઓ સાથે ગુજરાતનાં રાજ્યો તથા લોકોએ કેવો મીઠો સંબંધ એ વખતે બાંધ્યો હતો એનું ઉપરનો લેખ સરસ દષ્ટાંત છે.^૧

સં. ૧૩૨૭ ના આશ્વિન વદી ૧૦ બુધવારે શ્રી અર્જુનદેવના

૧ આ લેખ ખરાબર સમજ્યા વગર ટોડે અર્જુનદેવનો નૌસેનાધ્યક્ષ મુસલમાન હતો એમ લખી દીધું છે અને જીલ્લાઓ ઉતાર્યું છે. (જુઓ ટોડસ ટ્રાવેલ્સઈનવેસ્ટર્ન ઈન્ડીઆ ઉપરથી વસ તરજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથના ગુજરાતનું વહાણુવટું નામના લેખમા પૃ. ૧૯૪નું કથન અને ટિ. ૩૮.)

રાજ્યમાં શ્રી વાસુ પૂજ્યચરિત નામનો એક ગ્રંથ લખાયો છે.^૧ પણ તેમાંથી અર્જુનદેવના રાજ્યકાળના સૂચન શિવાય કાંઈ મળતું નથી.

વિ. સં. ૧૩૨૮ ની નાનાક પ્રશસ્તિનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. એય નાનાક પ્રશસ્તિઓમાંથી ઝાઝી વાત વીશલદેવને લગતી જ મળે છે.

વિ. સ. ૧૩૨૮ નો જ એક લેખ કચ્છના રાવ ગામ (જે જુજની પૂર્વે સાઠ મૈલ ઉપર છે) માંથી મળ્યો છે. આ લેખ એક જૂના મન્દિરના આગણાના એક ખુણામાં પડેલા એક પાળીઆ ઉપર હોવાનું તથા મહારાજાધિરાજ અર્જુનદેવના રાજ્યમાં માલદેવ મહા-માત્ય હતા ત્યારે રાવમાં એક વાવ બધાવ્યાની નોંધ એ લેખમાં હોવાનું મુખર્ષિ ગેઝીટીઅરમાં લખ્યું છે.^૨

અર્જુનદેવના સમયનો છેલ્લો લેખ સ. ૧૩૩૦ વૈશાખ શુ ૧૫ નો ગિરનારમાંથી મળ્યો છે.^૩ એ વખતે સૌરાષ્ટ્રનો સુખો પાલ્હ હતો એમ એ લેખમાં કહેલું છે.

મંત્રીઓ

અર્જુનદેવ વિષે આથી વધારે લેખો મળ્યા નથી. એના મહામાત્યનું નામ માલદેવ હતું એમ સ. ૧૩૨૦ના ઉપર સવિસ્તર ઉતારેલા લેખથી જણાય છે, અને છેવટ સુધી માલદેવજ મહામાત્ય રહ્યા હતા એ ઉપર નોંધ્યું જ છે.

૧ જેસલમીર ભાડાગારીય ગ્રંથ સૂચી પૃ. ૨૪

૨ મું. ગે ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૨૦૪ એજ પૃષ્ઠ ઉપર ટિપ્પણીમાં પ્રસ્તુત લેખ માટે Bombay Government Selections CLith New Series 71 એ રીતે ઉલ્લેખ આપ્યો છે પણ શ્રી દે. રા. ભાડારકરનાનોંધર્ન સીસ્ટમાં આ લેખની નોંધ નથી.

૩ આ લેખ શ્રી ડીસ્કલરે મીથીક્લ સોસાયટીના ક્વોર્ટલી જર્નલ (ગ્રં. ૧૪ પૃ. ૨૪૩)માં છપાવ્યો છે.

૧૩૨૦નો કાંટેલાનો લેખ

ખીજા મત્રીઓમા ઉદયનના વશનો સામંતસિદ્ધ જેને વીશલદેવે સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો તેને અર્જુનદેવે પણ સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી નીમ્યો હતો.^૧ અને એ અધિકારી તરીકે પોતે હતો ત્યારે જ તેણે સમુદ્રકાંઠે દ્વારકા જવાના રસ્તામાં આવેલો રેવતીકુડ છર્ણુ થઈ ગયો છે એમ સાબળયુ એટલે પોતાની માતાના કલ્યાણુઅર્થે નવા પથ્થરના પગથીઆ બધાની દેવોની વાવ સમાન એ તીર્થને બનાવ્યું.^૨ અને ત્યાં ગણેશ, ક્ષેત્રપાલ, સૂર્ય તથા ચડિકાદિ (નવ) માતાઓ સાથે શંકરની તથા વિષ્ણુની મૂર્તિઓ કરાવી, વળી નવા મંદિરથી શોભાયમાન એવી રેવતી તથા બલદેવની બે મૂર્તિઓ કરાવી; વળી પાણીના રેટ (અરઘટ્ટ)થી મનોહર લાગતો કુવો પણ કરાવ્યો. જેના નિપાન (અવેડા) માથી અમૃતજેલુ પાણી ગાયો પીએ છે.^૩

વિક્રમના વર્ષ ૧૩૨૦ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૪, બુધવારે અહીં પ્રતિષ્ઠા થઈ.

૧ જુઓ પૃ. ૪૦૬ ટિ. ૨

૨ સ જાતુ જલધેસ્તીરે પથિ દ્વારવતીપતે ।

શુશ્રાવ રેવતીકુણ્ડમિદ કાલેન જર્જરમ્ ॥

અતસ્તુતન્મહાતીર્થ જનનીશ્રેયસેમુના ।

નવૈરુપલસોપાનૈ સુરવાપીસમ કૃતમ્ ॥

કાંટેલાનો સ. ૧૩૨૦નો લેખ ૨લો. ૧૨-૧૪

૩ ગણેશક્ષેત્રપાલાર્ક ચઢિકાતિસુમિ સમમ્ ।

કારિતૌ કૃતિના ચેહ મહેશજલશાયિનૌ ॥

કિચાત્ર સચ્ચરિત્રેણ રેવતિબલદેવયો. ॥

અસ્થાપિ મૂર્તિયુગલ નવાયતનપેશલમ્ ॥

અકારિ કૂપકોપ્યસ્મિન્નરઘટ્ટમનોહર ।

ધયન્તિ ધેનવો યસ્ય નિપાનેમ્વુ સુધાસલમ્ ॥

એજન ૨લો. ૧૫-૧૬

સામંત મત્રીના ગોત્રમાં પૂજાયેલા હરિહર કવિએ આ પ્રશસ્તિ રચી છે.^૧

સુરાષ્ટ્રનો અધિકાર આ સામંતસિંહે ક્યારે અને શા કારણથી છોડ્યો એ કહી શકાતું નથી, પણ સં ૧૩૩૦માં ત્યાંનો સુખો પાલક હોવાનું ગિરનારના લેખથી જણાય છે માટે તે પહેલાં છોડ્યો હશે.

અર્જુનદેવના વખતમાં પણ વીશલદેવના વખતના કવિ નાનાક, કુવલયાશ્વયરિતના કર્તા કૃષ્ણ, તેનો પુત્ર રત્ન અને ધારાધ્વસના લેખક ગણપતિ વ્યાસ વગેરે વિદ્વાનો વિદ્યમાન હતા એમ સં. ૧૩૨૮ની નાનાક પ્રશસ્તિથી જણાય છે.

અર્જુનદેવનો રાજ્યકાળ સં ૧૩૩૧માં પૂરો થયો.

૧ શુદ્ધિપ્રકાશ છ. સ ૧૯૧૫ અ. ૧માં સ્વ. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ લાખાતર અને વિવેચન સાથે કાટેલાના મહાકાળેશ્વરના મંદિરમાંથી મળેલો આ લેખ છપાવ્યો છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

સારંગદેવ વિ. સં. ૧૩૩૧થી ૧૩૫૩^૧

ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મં. ૧૩૫૨ના લેખમાં તથા મુર
લીધરના મદિરની પ્રશસ્તિમાં^૨ કહ્યા પ્રમાણે, અર્જુનદેવના મોટા
પુત્ર રામદેવે પિતાના જીવતાં જ કાન્ય થોડા વખત સુધી નાના
ભાઈ સાથે નાન્યનો ભાર ઉપાડ્યો હતો પણ અર્જુનદેવ પછી
તો એનો નાનો પુત્ર સારંગદેવ જ ગાદીએ બેઠો છે.^૩ સારંગદેવના

૧ વિચારત્રેણીમાં ઉપરનો સમય આપ્યો છે ગેઝીટીઅરમાં પણ એ
સ્વીકાર્યો છે અને ઉત્કીર્ણ લેખોનો પુગવો નોતા પણ એજ બરાબર લાગે છે.

૨ તન્નન્દનાંડનિન્દિતકીર્તિરસ્તિ

જ્યેષ્ઠોડપિ રામ કિમુકામદેવ ।

શ્લો. ૯

ઉમ્મો ધુર ધારયત પ્રજાના

પિતુ. પદસ્યાસ્ય ચ ધુર્યકલ્પો ।

શ્લો. ૧૦

ભાવનગર પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઈન્સ્ક્રીપ્શન્સ પૃ. ૨૨૭

આ શ્લોકમાં ઉમ્મો બેય એમ છે તેનો અર્થ શ્રી. ગમલાલ મોદી કહે
છે તેમ એ ભાઈઓ (પિતાપુત્ર નહિ) કરવો એજ મને યોગ્ય લાગે છે (નુઓ
૧૯૩૩નો શુભગતીનો દીપોત્સવી અક પૃ. ૧૫ ટિ. ૧).

તથા તસ્યાગજ સંપ્રતિ રાજતેસૌ

શ્રી રામનામા નૃપચક્રવર્તી ।

શ્લો. ૧૧

સારંગદેવ શુશુભે ધરાયા

રામાનુજો લક્ષ્મણસન્નિભશ્ચ ।

શ્લો. ૧૨

મુરલીધરના મદિરની પ્રશસ્તિ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ ૭૭.

૩ તસ્યાગમૂર્જયતિ ગૂર્જરાજ્યલક્ષ્મી-

સમોગકન્દલિતસૌંદર્યનિમગ્નચેતાઃ ।

ક્ષોણીસમુદ્રરણકૈલિરસોત્તરગ.

સારંગદેવ इति शार्ङ्गधरानुभाव. ॥

પ્રા. લે. મા. લેખાક ૪૭ શ્લો. ૧૨

સમયની ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રશસ્તિમાં જોકે એના મોટા ભાઈ રામદેવનું નામ નથી પણ ખલાતના ૧૩૫૨ના તથા ઈડરના મુરલીધરના મંદિરના ૧૩૫૪ના લેખમાં અર્જુનદેવને મોટો પુત્ર રામ અને નાનો સારંગદેવ હોવાનું સ્પષ્ટ કથન છે.^૧ મોટો ભાઈ રામ પિતાના જીવતા જ પરલોક-વાસી થયો હોય કે ગમે તેમ થયું હોય પણ અર્જુનદેવ પછી તો નાનો સારંગદેવ જ ગાદીએ બેઠો છે.

સારંગદેવ વિચારશ્રેણીના લખવા પ્રમાણે સ. ૧૩૩૧માં ગાદીએ બેઠો હોવાનો મંસવ છે કારણકે સં. ૧૩૩૦નો ઉપર જોયું તેમ અર્જુનદેવનો લેખ મળ્યો છે. અને મં ૧૩૩૨ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૧૧ (ઇ. સ. ૧૨૭૫)નો કથકોટ પાસે આવેલા કચ્છના ખોખરા ગામના ખેતરના એક પાળીઆ ઉપર સારંગદેવના વખતનો એક લેખ મળ્યો છે,^૨ પાળીઆનો આ પથરો મૂળ ભદ્રેશ્વરતીર્થમાં હતો. આ લેખમાં સારંગદેવને સમસ્ત ગાજવલી સમલકૃત, મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર પરમભદ્રાર્ક જેવા વિશેષણો લગાડ્યા છે અને તેના મહામાત્યનું નામ શ્રીકાન્હ લખ્યું છે.^૩

આ પછી વિ. સ ૧૩૩૩ જ્યેષ્ઠ સુદિ પાચમને રવિવારનો આ મરણ (કાઠીઆવાડ)માથી એક લેખ મળ્યો છે.^૪ આ લેખમાથી સારંગદેવના ઇતિહાસ ઉપર કેટલોક નવો પ્રકાશ પડે છે આ લેખમાં સુરાષ્ટ્રના અધિકારીનું નામ શ્રી પાલ્હ લખ્યું છે. આ પાલ્હ સં. ૧૩૩૦માં પણ સુરાષ્ટ્રનો અધિકારી હતો, એ આપણે ગિરનારના

૧ જુઓ દિ. ૨ મા ઉતારેલા વચનો.

૨ જુઓ ઇ એ ગ્ર ૨૧ પૃ. ૨૭૬

૩ રા. રા દલપતરામ ખખખર પાસે આ લેખની ન છપાયેલી નકલ હતી તે ઉપરથી મુ. ગે (પૃ. ૨૦૪)માં સારંગદેવના મહામાત્યનું નામ માલદેવ લખ્યું છે તે ભૂલ છે. બુલ્હરે પાછળથી ઈ. એ. ગ્ર. ૨૧માં એ લેખ છપાવ્યો છે તેમાં સ્પષ્ટ કાન્હ નામ છે.

૪ જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૧ અ. ૧ પૃ. ૩૭ ઉપર શ્રી ડીસ્કરલકરનો લેખ.

લેખથી જાણીએ છીએ. શ્રી પાલ્હ વગેરે પચકુલની સમતિથી આમરણુમા ચાપોતકટવશના, રાણકશ્રી ભોજદેવના પુત્ર રાજા^૧ એ શ્રી સુમતિસ્વામી દેવના પૂજન માટે દધિમતી (હાલની દેમઈ આમરણુથી એક ગાઉ છે) નદી પાસે એક વાડી આપી છે. આ લેખ ઉપરથી એ વખતે આમરણુમાં સોલકીરાજ સારંગદેવના ખડીઆ તરીકે ચાવડાવશના કોઈ રાણાનું રાજ્ય હતું એમ સિદ્ધ થાય છે

માળવાના ગોગને સારંગદેવે હરાવ્યો

આ લેખમા સારંગદેવના વિશેષણોમાં ચાર નવા છે^૨ (૧) ભુજ-ખલમલ્લ (૨) સપ્તમચક્રવર્તી (૩) માલવધરાનો ધૂમકેતુ અને (૪) ગૂર્જરભૂમિને ઉદ્ધારનાર વરાહરૂપ આ ચારમાથી ભુજખલમલ્લમા આસ કાઈ અર્થ નથી પછી સપ્તમચક્રવર્તી પોતાને કહેવરાવે છે તે આગળના પોતાના વશના છ ચક્રવર્તીઓને ગણીને, તેમા એ તો અર્જુનદેવ અને વીશલદેવ હશે અને બાકીના ચારમા (૧) સિદ્ધરાજ (૨) કુમારપાળ (૩) અજયપાળ અને મૂળરાજને ગણ્યા હોવાની શ્રી. ડીસ્કલકરની અટકળ છે.^૩ પહેલો ચક્રવર્તી સિદ્ધરાજ એમા તો સંદેહ નહિ પણ ભીમદેવને ન ગણવા માટે શ્રી ડીસ્કલકરે એ નમ્મળો હોવાનું આપેલું કારણ ગળે ઉતરતું નથી અને ભીમદેવને ગણવામા આવે તો સારંગદેવ આઠમો થાય એ ગમે તેમ હો સૌથી વધારે ઉપયોગી તો ત્રીજું વિશેષણ છે એ ઉપરથી માળવાના કોઈ રાજાએ ગુજરાત ઉપર કરેલો હુમલો સારંગદેવે પાછો વાળ્યો હોવાનું અનુમાન થાય છે. સં. ૧૩૩૩માં આ વિશેષણ વપરાયું છે એ ઉપરથી એ પહેલા સં. ૧૩૩૧મા કે ૧૩૩૨માં માળવા સાથેનું આ યુદ્ધ થયું હોવું જોઈએ આ લેખમાં

૧ દાન આપનાર રાજાનું નામ લેખમાથી ભુસાઇ ગયું છે.

૨ માલવધરાધૂમકેતુ ગૂર્જરધરણીસમુદ્ધરણ)વરાહ સપ્તમચક્રવર્તિ સુજવલમલ્લ મહારાજશ્રી સારંગદેવ

પુરાતત્વ પુ. ૧ અ. ૧ પૃ. ૩૭

૩ જુઓ એનન પૃ. ૩૯-૪૦.

માળવાના રાજનું નામ લખ્યું નથી. એજ રીતે ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રશસ્તિમાં પણ માળવાના રાજને યુદ્ધમાં પોતાના લશ્કરથી હરાવ્યો એટલુંજ કહ્યું છે.^૧ પણ વિ. સં. ૧૩૫૪ની ઈડરના મુરલીધરના મહિરવાળી પ્રશસ્તિમાં 'લડાઈમાં ગોગને નસાડ્યો, એમ લખ્યું છે^૨ આ લેખનુ વિવેચન કરતા સ્વ તનસુખરામ ત્રિપાડીએ લખ્યું છે તેમ આ નામ બીજેથી જાણવામાં આવ્યું નથી પણ પહેલાં માળવાના રાજના મિત્ર અને પાછળથી અર્ધા રાજ્યના ધણી થઈ બેઠેલા ગોગદેવને સારંગદેવે હરાવ્યો હતો એમ ફારસી તવારીખોમાંથી નીકળે છે.^૩ માળવાના આ ગોગને સં. ૧૩૩૧-૩૨માં હરાવ્યો હોવાનું આપણે અનુમાન કર્યું છે. એ વખતે માળવાની ગાદી ઉપર જ્યસિહ ત્રીજો હતો, જેને રણુચભોરના ચોહાણ રાજા જૈતસિંહે ધણી રીતે દબાવ્યો હતો.^૪

સારંગદેવ અને યાદવ રાજા રામચંદ્ર વચ્ચે યુદ્ધ

સારંગદેવનું એક પરાક્રમ તો માળવાના ગોગને પાછો કાઢ્યો એ અને બીજું ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રશસ્તિમાં યાદવ રાજાને હરાવ્યાનું કહ્યું છે.^૫ પણ આ યાદવ રાજા તે કયાનો રાજા? શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેડિએ દેવગિરિનો યાદવ રાજા રામચંદ્ર હોવાનું અનુમાન કર્યું છે.^૬ આ યાદવ રામચંદ્રનો સમય શક ૧૧૯૩ (વિ. સં. ૧૩૨૮)થી ૧૨૩૦

૧ યુધિ યાદવમાલવેશ્વરાવકૃત ક્ષીણવલૌ વલેન ચ ।

પ્રા. લે. મા. લેખાક ૪૭ શ્લો. ૧૩

૨ સારંગદેવ શુશ્રુભે ધરાયાં...

દુષ્ટસ્વભાવ સમરે ચ ગોગ વિદ્રાવયામાસ દિગન્તરેષુ ।

બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ. ૭૭ શ્લો. ૧૨

૩ જુઓ શ્રી. વિ રેડિનું રાજા ભોજ પૃ. ૩૩૪ ટિ.

૪ એજન પૃ. ૩૩૨ તથા ટિ. ૪.

૫ જુઓ ટિ. ૧.

૬ જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભાગ પૃ. ૧૬૭.

(વિ સં. ૧૩૬૫) મનાય છે, એટલે એ સંભવિત છે. વળી થાણા પાસેના એવળે ગામમાથી મળેલા શક સં. ૧૧૯૪ના દાનપત્રમાં રામચદ્રને ‘ગુર્જર દલન કઠીરવ’ જેવું ગિરિદ આપ્યું છે^૧ એ જોતા આ રામચદ્રે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાનોયે સભવ માનીએ પણ એ સાલમા ગુજરાતની ગાદી ઉપર સારંગદેવ નહિ પણ તેનો પિતા અર્જુનદેવ હતો. પછી યુવરાજ તરીકે સારંગદેવ રામચદ્ર સામે લડ્યો હોય અને તેને પોતાનું પરાક્રમ ગણ્યું હોય તો જીદી વાત. પણ આ યાદવ રાજાને હરાવ્યાના પરાક્રમને સારંગદેવે બહુમહત્ત્વ આપ્યું હોય એમ જણાતું નથી કારણ કે છેક સવત ૧૩૫૦ના આશુના લેખમા માલવેશ ઉપરના વિજયનું સૂચકગિરિદ મળે છે,^૨ જ્યારે યાદવવિજય સૂચક ગિરિદ નથી

સારંગદેવના પરાક્રમે વિષે ઉપર જે એ ઉલ્લેખો નોધ્યા છે તે સિવાય કશું મળતું નથી. એટલે હવે કાલાનુક્રમમા એના સમયના લેખોની ટુકી નોધ કરવા સાથે પ્રસંગોપાત્ત એના ધાર્મિક કાર્યોનું વર્ણન પણ કરી લઈશું.

વિ સં. ૧૩૩૫નો સારંગદેવના સમયનો એક લેખ ધ્રીટીશ મ્યુઝીઅમમા હોવાની નોધ મળે છે.^૩ સં ૧૩૩૯મા સારંગદેવના રાજ્યમા શ્રી કાન્હમહામાત્ય હતા ત્યારે એક જૈન ગ્રન્થ લખાયો છે.^૪

સોમનાથના મંદિરનો વિશાળ જીર્ણોદ્ધાર

પછી વિ સં ૧૩૪૩મા ઉપર જેનો વારવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે

૧ જીઓ હેમાદ્રિ (મરાઠી) પૃ. ૧૪૩

૨ માલવેશવરુચિનીગજચટાકુમસ્થલવિદારણૈકપચાનન.

(જીઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. લેખાક ૧૩૩)

૩ જીઓ. એ ઇ. ગ્ર પ પૃ. ૩૪ દે. રા. લાડાગરનું નોર્થર્ન લીસ્ટ - નં. ૫૯૮.

૪ જીઓ નેસલમીર લાડાગારીય ગ્રન્થસૂચી પૃ. ૪૨.

તે ત્રિપુરાન્તકેશ્વર પ્રશસ્તિ લખાઈ છે^૧ આ પ્રશસ્તિમા કુલ ૭૬ શ્લોકા છે; જેમાથી પહેલા ત્રણમાં શિવની સ્તુતિ છે, પછીના દશ શ્લોકામા વીશક્તદેવ જેને આ લેખમાં વિશ્વમલ્લ કહેલ છે તેનાથી આરભી સારંગદેવ સુધીના રાજગોત્રું વર્ણન છે, પછી ચાર શ્લોકામા લાકુલીશ પાશુપતના સ્થાપક ભદ્રારક લકુલીશ અને તેના શિષ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પછી શ્લો. ૧૯થી લકુલીશના શિષ્ય ગાર્ગ્યની શાખામા થયેલા કાર્તિક રાશીથી ત્રિપુરાન્તક સુધીની પરપરા આપી છે. આ ત્રિપુરાન્તકની તીર્થ યાત્રાનું વર્ણન ૨૩થી ૩૦ શ્લોક સધી કર્યો પછી કહ્યું છે કે ત્રિપુરાન્તક ફરતા ફરતા દેવપત્તન (સોમનાથ પાટણ) આવ્યા, અને ત્યાં સાક્ષાત્ શકર જેવા ગંડ બૃહસ્પતિએ આ ત્રિપુરાન્તકને સોમનાથના મંદના છઠ્ઠા મહન્ત કર્યા. (શ્લોક ૨૪) આ ગંડ બૃહસ્પતિની પહેલાના સોમનાથના પાચેય મહન્તોના નામ મળતાં નથી પણ વિ. સ. ૧૨૨૨મા ભાવ બૃહસ્પતિ મહન્ત હતા એમ ભદ્ર કાળીના મંદિરના શિલાલેખના પુરાવાથી આપણે કુમારપાલના પ્રકરણમા જોયું છે.

આ ત્રિપુરાન્તકની પ્રશંસા કરતાં એ લેખમા લખ્યું છે કે તેઓ વિદ્વાન હતા અને પૈસો ગરીબ માણસોના દુઃખો દૂર કરવા માટે વાપરતા. તેઓને રમા નામની સ્ત્રી હતી. આ ત્રિપુરાન્તકે કરેલા સોમનાથના વિશાળ જીર્ણોદ્ધારનું વર્ણન પ્રશસ્તિના આઠીના (૪૦થી આગળ) શ્લોકામાં છે એ જીર્ણોદ્ધારની થોડી વિગતો નીચે આપી છે. સોમેશ્વરના મંદિરના મંડપની ઉત્તરે જીર્ણોદ્ધારિકા ગૃહની પાસે શંકરનાં પાંચ મુખ જેવાં પાંચ મંદિરો કરાવ્યા, (૧) પોતાની માતા માલહણદેવીના નામથી માલહણેશ્વરનું મંદિર કરાવ્યું, (૨) પોતાના ગુરૂના નામથી ગંડબૃહસ્પતિનું મંદિર કરાવ્યું (૩) ગુરૂપત્ની ઉમાના નામથી ઉમેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું (૪) પોતાના નામથી ત્રિપુરાન્તકેશ્વર અને પોતાની સ્ત્રી રમાના નામથી રમેશ્વર એ રીતે પાંચ મંદિરો કરાવ્યાં

૧ પ્રાચીન લેખમાળા લેખીકે ૪૭ આ પ્રશસ્તિ *copied* પ્રશસ્તિ નામથી પુરાવિદોમા પ્રસિદ્ધ છે.

(શ્લો. ૪૧થી ૪૪) અને પાત્ર મદિરોના વચલા ભાગમાં ગોરક્ષક (ગોરખ)નું, લૈરવનું, હનુમાનનું, સસ્સ્વતીનું અને સિદ્ધિ વિનાયકનું એટલાના સ્થાનો કરાવ્યા (શ્લો. ૪૫), અને ઉત્તરના દ્વાર સામે સુંદર સ્તંભો ઉપર તોરણ કરાવ્યું. (૪૬) આ પછી એ સ્થાનના જુદા જુદા માણસોએ મદિરમાં શું કામ કરવું તેની વિગતો લખી છે.

પછી કોણે શું શું આપવું તેની વિગતો છે. દા. ત માળીઓની ઐશીએ હમેશા ખસસો કમળ, અને એ હજાર નવાં કણેરનાં ફૂલ આપવા વળી કોદારમાથી હમેશા શુ કેટલું લેવું તેની વિગતો આપતાં એ માણા ચોખા, એક માણું મગ, ચાર તોલા ઘી, તથા દીવા માટે તેલ તેટલું જ અને ધૂપ વખતે એ મણુ ગુગળ લેવો. વળી મેહરે (૧) નાગરવેલના પાન પચાસ હમેશા આપવાં. (શ્લો. ૫૫).

ત્રણ હાટ ખરીદીને આ મદિરના ચાલુ ખર્ચ માટે ત્રિપુરાન્તકે આપ્યા તથા ચૈત્રમા અને ભાદરવામા સાફસુધી તથા સમારકામ માટે મહાજને પણ હાટદીઠ એક દ્રમ્મનો લાગો નાખ્યો હતો. મહત ત્રિપુરાન્તકે સારગદેવ રાજના નામથી એક કુડ પણ બધાવ્યો હોય એમ જણાય છે. (શ્લો. ૭૨). આ પ્રશસ્તિ ધન્ધના પુત્ર ધરણીધરે રચી છે, પૂર્ણસિંહના પુત્ર મત્રી વિક્રમે લખી છે અને નાહડના પુત્ર પૂણસીહે કોતરી છે. છેવટ ગદ્યમાં લખ્યું છે કે સં. ૧૩૪૩ની માઘ સુદિ પાંચમને સોમવારે લિંગપ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ થયો.

સોમનાથનાં આ મદિરોનો વિનાશ થઈ ગયો છે

એ સમયના ધાર્મિક કાર્યનો ખ્યાલ આવે એ માટે આ પ્રશસ્તિનો સાર લખાણથી આપ્યો છે. બાકી ત્રિપુરાન્તકે ૧૩૪૩માં નવાં બંધાવેલા મદિરો નષ્ટ થઈ ગયાં છે. એ પાશુપત આચાર્યો, એના મઠો, એ લાગાઓ અને સોમનાથની એ અદ્ભુત જહોજલાલી કશાનું પણ નામનિશાન નથી રહ્યું. ફક્ત સોમનાથના મૂળ પથ્થરના મદિરનો લગ્નાવશેષ સમુદ્રકાંઠે આ કરણ ઇતિહાસના સાક્ષી જેવો ઉભો છે.

સં. ૧૩૪૩માં સારંગદેવના મહામાત્ય મધુસૂદન હતા, ત્યારે વીજપુરમાં એક જૈનધર્મ ગ્રન્થની પ્રત લખાઈ છે.^૧

વિ. સ. ૧૩૪૬ વૈશાખ વદિ છઠ્ઠો વનથલીનો એક લેખ મળ્યો છે.^૨ જેમાં સારંગદેવના રાજ્યમાં તેનો મહામંડલેશ્વર વિજ્યાનંદ (જેના પિતાનું નામ ક્ષેમાનંદ હતું) ભાનુ સામે લડવા ગયેલો ત્યારે તેના મહાસાધનિક મલ્લનો પુત્ર હરિપાલ કેદારપુત્રને ખચાવવા જતા મરણ પામ્યો અને એ હરિપાલના ભાઈએ તેની યાદગીરીમાં રણસ્તભ-પાળીઓ ઉભો કર્યાની નોંધ છે.

પછી વિ. સ. ૧૩૪૮ અષાઢ સુદિ ૧૩ રવિનો સારંગદેવના વખતનો અનાવડાનો લેખ મળ્યો છે^૩ જેમા પાલહણપુરના મુદ્રા-વ્યાપારમાં નિયુક્ત અધિકારી મહત્ત પેથડ વગેરે પચકુલે દેવશ્રી કૃષ્ણપાદના પૂજનનૈવેદ્ય વગેરે માટે અમુક દાનો આપ્યાની નોંધ છે. આ લેખના આરભમાં ગીતગોવિંદના વેદાનુદ્ધરત્તે^૦ વગેરે શ્લોકથી મગલાચરણ કરેલું છે આ લેખમાં મહામાત્યનું નામ મધુસૂદન આપ્યું છે અને તેને જ મહાસધિવિગ્રહિક કહેલ છે. આ લેખ દ્વારા દેવનાં પૂજા, નૈવેદ્ય, પ્રેક્ષણક નિમિત્ત જે લાગાઓ બાધી આપેલા તે પણ જોવા જોવા છે. મજા એક ધડીએ ૧ દ્રમ્મ વેચવા આવનારે આપે, હિણુદાણા એક ધડાએ એક દ્રમ્મ વેચનાર લેનાર ખેય આપે. અનાજના એક ગાડા દીઠ એક પાલી, અને ઘી તેલના એક ધડાએ એક પળી વેચનાર લેનાર ખેય આપે. આ લાગા કરી આપનારાઓમાં ઠ. (ઠકકુર), સા. (શાહ), પુરો, (પુરોહિત), શ્રે (શ્રેષ્ઠી), સોની, કસા. (કસારા)

૧ જુઓ પીટર્સન રિપોર્ટ ગ્ર. પ પૃ. ૫૦ જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૦૯.

૨ જુઓ એનલ્સ ઓફ ભાડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ ગ્ર. પ પૃ. ૧૭૪મા શ્રી ડીસ્કલકરની નોંધ અને શ્રી. દે. રા. ભાડારકરનું નોર્થર્ન લીસ્ટ નં. ૬૨૪.

૩ જુઓ ઈ. એ. ૧૯૯૨ પૃ. ૨૧.

વગેરે સમસ્ત મહાજન તથા સમસ્ત વાણિજ્યારક (વણુગર), અને સમસ્ત નૌવિત્તક (વહાણુવટીઓ) એટલાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

સવત ૧૩૫૦ માધ સુદિ ૧ ભૌમવાગ્નો આગુનો વિમલ વસહિકામાથી લેખ મળ્યો છે^૧ જેમા અણહિલપુર પાટણના રાજ સારંગદેવના ગિરદોમાં પહેલા કલા છે તે ઉપગત અભિનવ સિદ્ધરાજનું નવુ ગિરદ છે અને મહામાત્યનુ નામ શ્રીવાધૂય લખ્યુ છે અને સારંગદેવની કૃપાથી અઢારસો મડળનો ભોગવટો કરતા મહારાજકૂલશ્રી વીસલદેવે ચદ્રાવતીમા શાસન આપ્યુ છે જેમા આણુ ઉપરના વિમલવસહિ અને લૂણિગવસહિ નામના બે મદિરોના ખચ માટે તથા કલ્યાણક આદિ મહોત્સવો માટે જુદી જુદી વસ્તુઓના વેપારીઓ અને ધધાદારીઓ ઉપર અમુક રકમ (દ્રમ્મ)ના લાગા બાધી આપ્યા છે. અને પછી જણાવ્યુ છે કે આણુના ઠાકોરે અને ચદ્રાવતીના રાજકુલે તથા મહત વગેરેએ આ નિયમો પાળવા તથા આણુ કે ચદ્રાવતીના કોઈ પણ રાજપુરૂષે આ મદિરની યાત્રા માટે આવનાર યાત્રીઓ પાસેથી કોઈ પણ (કર કે મુડકાવેરો) ન લેવું વળી આણુ ઉપર ઉતરતા ચડતા યાત્રાળુઓની કોઈ પણ વસ્તુ જશે તો આણુના ઠાકોરોએ ભરી આપવી પડશે

આ મહામડળેશ્વર અર્જુનદેવ ક્યા વશનો હતો એ જણાતુ નથી. ચદ્રાવતીના પરમાર વશમાં તો એનું નામ નથી મળતુ

વિ. સ. ૧૩૫૦ જ્યેષ્ઠ વદિ ત્રીજ ગવિએ મહારાજાધિરાજ શ્રી. સારંગદેવના કલ્યાણવિજય રાજ્યમા આશાપદ્મી (આશાવલ-અમદાવાદ) મા વિજયકટક (લક્ષ્મી છાંવણી) પડ્યુ હતુ ત્યારે મહામાત્ય પુરોહિત શ્રીભારદ્વાજના પુત્ર અને જાતે પુરોહિત શ્રી જયતભટ્ટે કાવ્ય પ્રકાશની દીપિકા નામની ટીકા લખી છે.^૩

૧-જુઓ પ્રા. જૈ. લે. સં. સખ્યાક ૧૩૩.

૨ જુઓ ભારતકે પ્રાચીન-રાજવંશ પ્ર. ભા પૃ. ૮૨.

૩ જુઓ ભાડારકર રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪ પૃ. ૧૭-૧૮ તથા ૩૨૬.

૧વિ. સં. ૧૩૫૨નો ખંભાતના ચિતામણિ પાર્શ્વનાથમાંથી લેખ મળ્યો છે. એ લેખ સારંગદેવના રાજ્યકાળનો છે અને તેમા તે મંદિરના જીર્ણોદ્ધારની વિગતો આપી છે ૨

ઘોળકાના નાગર ધાહ્યાણ પડિત ચાણૂએ નૈષધકાવ્યની દીપિકા નામે ટીકા રચી છે તેની અંત પ્રશસ્તિના શ્લોકમાં ૧૩૫૩ ભાદરવા સુદિ ૧૩ને રવિ એ રીતે તિથિ, રાગ્નુ નામ શ્રી સારંગ અને મહા-માત્યનુ નામ માધવ લખેલ છે ૩ મહામાત્યના નામ માટે આ બહુ ઉપયોગી છે. આ લેખ પ્રમાણે સ ૧૩૫૩ સુધી સારંગદેવ ગાદી ઉપર હોવો જોઈએ પણ જ્યોતિષની ગણતરી પ્રમાણે સ ૧૩૫૩ નહિ પણ સં. ૧૩૫૨ હોવું જોઈએ એમ શ્રી. રામલાલ મોદીનું કહેવું છે ૪

ઉપર કાલાનુક્રમમા ઉતારેલા લેખોથી સારંગદેવની કાગ્કીર્દી

૧ પૃ. ૪૨૪ની છેલ્લી પંક્તિમા દીપિકા નામની ટીકા લખેલું છે તેને બદલે જયન્તી નામની ટીકા જોઈએ.

૨ જુઓ ભાવનગર પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ પૃ ૨૨૭.

૩ શ્રી વિક્રમઃક સમયાચ્છરદામથત્રિ—

પચાશતા સમધિકેષુ શતેષ્વિતેષુ

તેષુ ત્રયોદશસુ માદ્રપદે ચ શુક્લે શ્લો. ૫

પક્ષે ત્રયોદશતિથૌ રવિવાસરેચ

શ્રીમત્સારગનૃપે સાધવસજ્ઞે મહામાત્યે । શ્લો. ૬

સ્વ. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીનો 'કર્ણવાધેલાના સમયનો શિક્ષાલેખ' બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પૃ ૧૧૧.

૪ ચાણૂની દીપિકાના પ્રશસ્તિ શ્લોકમા જે તિથિવાર આપેલ છે તે મળતાં નથી, કારણ સ. ૧૩૫૩ ના ભાદરવા સુદિ ૧૩ ને દિવસે રવિવાર નહિ પણ રાનિવાર હતો. વળી સ. ૧૩૫૨ મા તે દિવસે રવિવાર હતો. માટે લેખક કે વાચકની ભૂલથી એ શ્લોકમા દિવે બદલે ત્રિ આવી ગયું છે એમ શ્રી રામલાલ ચુનીલાલ મોદી કહે છે. જુઓ ૧૯૩૩ નો ગુજરાતીનો દીપોત્સવી અ. પૃ. ૧૫.

વિષે જે કાંઈ જાણી શકાય છે તેથી વિશેષ જાણવાનું ખીન્નું કાંઈ સાધન નથી. પણ આ લેખોથી એટલી તો ચોક્કસ ખબર પડે છે કે સારંગદેવના રાજ્યનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં પાલહણપુર અને આણુ સુધી, પશ્ચિમમાં કાઠીઆવાડમાં સોમનાથપાટણ અને વનથલી સુધી હતો અને પૂર્વ તથા દક્ષિણમાં એની રાજ્યસત્તા સંકુચિત થઈ હશે એમ માનવાનું કારણ નથી.

મંત્રીઓ

સારંગદેવના શ્રીકાન્હ, મધુસૂદન, શ્રી વાધૂય તથા છેવટ માધવ એટલા મહાત્માત્યોના નામો પણ આ લેખમાંથી મળે છે.

પ્રકરણ ૨૨મું

કર્ણદેવ

સં. ૧૩૫૩થી ૧૩૫૬

કર્ણ ગાદીએ બેઠાનું વર્ષ વિચારણીમાં સં. ૧૩૫૩ લખ્યું છે.^૧ સારંગદેવનો ખંભાતનો ચિતામણિ પાર્શ્વનાથનો લેખ સં ૧૩૫૨નો મળ્યો હોવાનું ઉપર નોંધાયું ગયું છે. હવે નૈષધની દ્વીપિકા ટીકાની અંત પ્રશસ્તિમાં સારંગદેવનો રાજ્યકાળ સં. ૧૩૫૩ના બાદરવા સુદ ૧૩ સુધી કહેલ છે.^૨ જો એ સાલ બરાબર હોય તો કર્ણ સં. ૧૩૫૩ની આખરમાં ગાદીએ બેઠો હોવો જોઈએ પણ માંગરોળની ભુમામરિજની બહારના ચાલલા ઉપર એક લેખ મળ્યો છે, જેમાં અણહિલપાટકમાં કર્ણદેવનો રાજ્યસમય હોવાનું કહ્યું છે. આ લેખમાં ક્ષંવત પછી વિ. વર્ષસૂચક-૧૩૫ એ રીતે વળુ જ આકડા બન્યા છે અને ચોથો ઘસાઈ ગયો છે. પણ તિથિ વારના શબ્દો “ચૈત્ર શુદ્ધિ. ૭ (રવાવ)” “ચૈત્ર સુદિ સાતમ અને રવિવાર” બચેલ છે અને જ્યોતિષની ગણતરીથી ૧૩૫૩નું વર્ષ નીકળે છે એમ શ્રી ડીસ્કલકર તથા શ્રી. રામલાલ મોદી કહે છે. અને એ યથાર્થ હોય તો સારંગદેવનું દ્વીપિકામાં આપેલું વર્ષ ૧૩૫૨ જ હોવું જોઈએ. અને ૧૩૫૩ની ચૈત્ર સુદિ સાતમ પહેલા પણ એ જ વર્ષમાં કર્ણ ગાદીએ બેઠો હોવો જોઈએ.

૧ જૈન ઇતિહાસ સ્ત્રોત્રાલોક ૫-૨ અ. ૩.

૨ ભુજો ઉપર પૃ. ૪૨૫-ટિ. ૩

૩ ભુજો ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ, ૧૯૩૩નો ગુજરાતીનો દીપોત્સવી એક પૃ. ૧૫ તથા તે ઉપરની ટિ. ૪ અને પૂનાઓરીએન્ડીલીસ્ટ ભુલાઈ ૧૯૩૮ તથા તેમાંથી ગુજરાતી સપ્ટેમ્બર તા. ૧૮માં સાહિત્યવત્સલે કરેલો ઉતારો.

૪ જ્યોતિષની ગણતરી ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મુકી ઉપલબ્ધ લખાણમાં આ રીતે ફેર કરવાની પદ્ધતિ વિચારણીય તો છેજ. પરંતુ પ્રસ્તુત વિષયમાં નવું સાધન ન મળે ત્યાં સુધી ઉપરનો નિર્ણય ઠીક છે.

કર્ણદેવ, સં. ૧૩૫૪ના ઉપર કહેલા મુન્દીધરના મંદિરવાળા લેખમાં કહ્યા પ્રમાણે સારંગદેવના મોટા ભાઈ રામનો પુત્ર થાય^૧ અને સારંગદેવે બાવીશ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી તે પહેલા જન્મેલો તેનો ભત્રીજો ગાદીએ બેસે છે એ જોતા ગાદીએ બેસતી વખતે એ મોટી ઉમ્મરનો હોવો જોઈએ.

કર્ણના લેખો.

કર્ણના સમયના હજી સુધી તો એ જ લેખો મળ્યા છે. એક તો માંગરાળનો ઉપર નોંધેલો લેખ જેમાં કર્ણના નામ સિવાય બીજાં કંઈ નથી, અને બીજો ઈડર મંસ્થાનના ભીલોડા તાલુકામાં આવેલા મુરલીધર ભગવાનના જૂના મંદિરના મડપતી ભીતે કાળા પથ્થર ઉપર કાતરેલો છે પણ ખરી રીતે એ લેખ મૂળ આ મંદિરનો નથી પણ કાંઈ સૂર્યમંદિરનો હોવો જોઈએ એમ લેખના આરભના ચાર શ્લોકો સૂર્ય મુતિના છે તથા શ્લો. ૧૯-૨૧માં એક સુભટની સૂર્યલોક-પ્રાપ્તિ વર્ણવી છે તેથી જણાય છે એ લેખમાના ૧૬માંથી ૨૩ સુધીના શ્લોકોમાં એ મંદિર સ્થાપનારનાવશનું વર્ણન છે. છેલ્લો ભાગ તુટે છે અને છેવટ ગદ્યમાં સં. ૧૩૫૪ વર્ષે શાલનનામના મંવત્સરમાં સૂર્ય દક્ષિણાયનમાં હતો ત્યારે કાર્તિક સુદિ ૧૧ને રવિવારે આ લેખ કાનર્યો છે, એમ લખ્યું છે.^૨

આ લેખમાં કર્ણદેવ વિષે તે “વેદશાસ્ત્રથી અવિરૂદ્ધ વર્તીને પ્રજનનું પાલન કરતો હતો” એટલું જ લખ્યું છે.^૩

કર્ણદેવ ગૂજરાતનો છેલ્લો રાજપૂત રાજા હતો. એના મહામાત્યનું

૧ શ્રી રામાદૌરસો જાતઃ કર્ણનામેતિ વિશ્રુત. ॥

મુરલીધરના મંદિરવાળો લેખ શ્લો. ૧૩

૨ જુઓ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૦ પુ. ૫૭ માર્ચ એપ્રિલમાં પ્રગટ થયેલો ‘મુરલીધરના મંદિરમાં રક્ષિત લેખ’ સબધી સ્વ. તનસુખરામ મનસુખરામનો લેખ.

૩ શ્રુતિશાસ્ત્રાવિરોધેન સોય પાલયતિ પ્રજા. ॥

એનન શ્લો. ૧૩

નામ માધવ હતુ એમ નીચે આપેલા પુરાવાઓથી ચોક્કસ ઠરે છે. આ માધવ નાગર બ્રાહ્મણ હતો એ પણ મેરુતુગે તેને નાગરવિપ્ર કહ્યો છે એટલે નિઃસંદેહ છે. માધવ મૂળ કચ્છનો હતો એમ એક દૂધામાં કહેલું હોવાનું શ્રી. રામલાલ મોદીએ લખ્યું છે, વળી એ માધવે વઢવાણ પાસે માધાવાવ સં. ૧૩૫૦માં બધાવી હતી એમ એ વાવના લેખ ઉપરથી અનુમાન કરવામાં આવે છે પણ લેખમાં માધવ નામ નથી પણ સીધું નામ છે એવું શ્રી રામલાલ મોદી લેખનુ પ્રતિબિંબ બોધને લખે છે^૧ કર્ણના તો ત્રણ વર્ષના ટુંકા રાજ્યકાળના કોઈ બનાવની નોંધ મળતી નથી.

કર્ણના મહામાત્યપદે સારંગદેવના છેલ્લા વર્ષનો મહામાત્ય નાગર માધવ જ હતો અને તેજ મુસલમાનોને ગુજરાત ઉપર હુમલો કરવા તેડી લાવ્યો હતો, એમ જે દતકથાર ચાલે છે તેને નીચેના પુરાવાઓથી ટેકા મળે છે.

૧ વિ. સં. ના ૧૭મા શતકના અન્તમાં રચાયેલ અને રાજ-પૂતાનામાં અતિપ્રસિદ્ધ મુહલ્લોત નેણસીની ખ્યાતમાં લખ્યું છે કે —

“ સં ૧૩૪૦માં માધવ બ્રાહ્મણ પ્રધાન હુવા ઉસકી વાધેલોસે બિગડ ગર્ધ. વહ જાડર અલ્લાહીન બાદશાહકો લાયા. (પૃ. ૨૧૫).૩

૧ જુઓ ૧૯૩૩ નો ગુજરાતીનો દીપોત્સવી અક પૃ ૧૬ ટિ. ૧૨

૨ આ દંતકથા માનવા યોગ્ય નથી કારણ કે જે સમકાલીન ગ્રન્થોમાં એ મળે છે તે જૈનોના લખેલા છે અને જૈનો અને શૈવો વચ્ચે હમેશા વિરોધ હોવાથી બ્રાહ્મણોને ઉતારી પાડવા માટે એ લખાયેલ હોવાનું સંભવિત છે. આ દલીલથી એને ન સ્વીકારવાનો મત રા. રા. નર્મદાશાકર વલ્લભજી દ્વિવેદીએ “ગુજરાતનો ખૂઝાતો દીપક” નામની ‘ગુજરાતી’ ની ભેટના પ્રવેશક (પૃ. ૧૬) માં આપ્યો છે. પણ પદ્મનાભ જૈન નહતો, નાગર હતો, છતાં એણે પણ આ દંતકથા આપી છે. ખરી વાત તો એ છે કે સમાન બળવાળો વિરુદ્ધ પુરાવો નહોય ત્યાંસુધી માત્ર આવા તર્કથી કોઈ વાત અણગમતી હોય એટલાજ ખાતર એને સમકાલીન પુરાવાને અવગણીને ઉડાવી ન શકાય. અસંભવિત હોય તો જુદી વાત.

૩ મુહલ્લોત નેણસીએ સાલ ખોટી લખી છે, પણ તે ક્ષમ્ય છે.

૨ મંવત્ ૧૫૧૨માં રચાયેલ કાન્હડદે પ્રથમમા રાજ્યોપાધિકારી માધવને દૂલવ્યો અને તેથી એ મુખ્ય પ્રધાન રીસાણો અને તેણે “ જ્યારે મુસલમાનોને અહીં લઈ આવીશ ત્યારે જ અહીંનું ધાન ખાઈશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી ” અને તે પ્રમાણે એ ખરેખર મુસલમાનોને લઈ આવ્યો વગેરે વિસ્તારથી લખ્યું છે ?

૩ શ્રી રામલાલ ચુનીલાલ મોદીના સકારણ અનુમાન પ્રમાણે સં ૧૩૫૬થી ૧૫૦૦ સુધીમા રચાયેલા મોઢા પાત્રણોના જ્ઞાતિપુરાણ ધર્મારણ્યમા લખ્યું છે કે: “ પ્રતાપી મહારાજ કર્ણુ રાજ્યગાદી ઉપર હોતો ત્યારે તેના દુષ્ટ, નિર્ગુણી, દેશદ્રોહી, કુલાધમ અને પાપી અમાત્ય માધવે ક્ષત્રિય રાજ્યનો નાશ કર્યો અને મ્લેચ્છ રાજ્યની સ્થાપના કરી. ”

૪ ઉપરના ત્રણ કરતાં નીચેના બે સમકાલીન હોઈને દુકાં હોવા છતાં વધારે વજનદાર છે સ ચૌદમા શતકના જૈન સૂરિ મેરુગે વિચારશ્રેણીમા લખ્યું છે કે યવના માધવનાગરવિપ્રેણાનીતા ।

૧ તિણિ અવસરિ ગૂજરધરરાઈ સારગદે નામિ બોલાઈ
તિણિ અવગણિડ માધવ વમઃ તાંહિ લગઈ વિગ્રહ આરમ
રીસાવ્યુ મુલગુ પરધાન કરી પ્રતિજ્ઞા નીમ્યુ ધાન
ગૂજરાતીનુ મોજન કરુ જુ તરકાણુ આણુઅરુ

ખં. ૧-૧૩ થી ૧૫

આમા સારગદેને ગૂજરાતનો રાજા લખ્યો છે તે તો પદ્મનાભની ભૂલ છે એ વખતે કર્ણદેવજ રાજા હતો.

૨ રાજ્યાસને સ્થિતઃ કર્ણો મહારાજ, પ્રતાપવાન્ ।
જાતોઽમાત્યસ્તસ્ય દુષ્ટો નિર્ગુણો માધવાહ્વય ॥
દેશદ્રોહકર, પાપી દુષ્ટાત્મા, ચ કુલાધમઃ ।
ક્ષત્રરાજ્યસ્ય વિધ્વંસો મ્લેચ્છરાજ્યસ્ય સ્થાપક ॥

ધર્મારણ્ય-અ. ૬૭, ૭૯, ૮૮, ૯૮

૫ એ જ અરસામાં રચાયેલા જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમાં લખ્યું છે-કે વિ. ના ૧૩૫૬ના વર્ષમાં અલાઉદ્દીન સુલતાનનો ન્હાનો ભાઈ ઉલુખાન મંત્રી માધવની પ્રેરણાથી દીલ્હીથી ગુજરાતમાં મોકલવામાં આવ્યો.^૧

માધવ શા માટે મુસલમાનોને ગૂજરાતમાં તેડી લાવ્યો તે વિષે સમકાલીન ગ્રંથોમાં કાંઈ કશું નથી, પણ મુહલ્લોત નેણસીએ વાંધેલા સાથે માધવને ખગડવાનું કારણ લખ્યું છે. અને કાન્હડદે પ્રબધમાં તથા ભાટોની કથાઓમાં એક દતકથા ઉતરી આવી છે. અલખત એ દતકથાની વિગતોમાં થોડો ફેરફાર જોવામાં આવે છે પણ દતકથા માટે એ સ્વાભાવિક છે. આપણે કા. પ્ર. ના કવિ પદ્મનાભને આધારે એ દતકથા જોઈએ. પદ્મનાભના શબ્દોનો હાલની ગૂજરાતીમાં તેના જ જાતિભાઈ શ્રી ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરીનો અનુવાદ નીચે ઉતાર્યો છે:—

“કળકળને દિલ, દુખિયે સાદ, માધવ પ્રભ કરે ફરિયાદ;
ક્ષત્રિધર્મ એણે લોપિયો, રાયકરણદે ઘહેલો થયો.
એનું અંગ ભર્યું અનુરાગ, નિતનિત સેત્રે છે વજનાગ,
ફેરે ઉઘાડે ખાડેરાય, હમૂરી હરધડી નાસી જાય
મરણુ ભયે ભોજનની વાર, પીરસનાર પીરસે દઈ દાર,
રાયે પ્રથમ મને અવગણ્યો, મારો ખધવ કેશવ હણ્યો,
તેની ધણી રાખી ઘેર, સહ્યો જાય કયમ આકરે ફેર.”

ભાટોની કથામાં કેશવને ખદલે- માધવની સ્ત્રી^૨ હર્યાનું તથા નેણસીની ખ્યાતમાં માધવની પુત્રી હર્યાનું કહેલું છે આ વિગતનો

૧ અહીં તેરહસય છપ્પણ વિક્રમવરિસે અલ્લાવદીળ સુરતાળસ

કળિદ્વો માયા ઉલ્લરવાનનામાધિજ્ઞો દિલ્લીપુરાઓ મતિમાહવપેરિઓ
ગુજરધરં પટિઓ ।

તીર્થકલ્પ. બીજલોંથીકાઆ પૃ ૯૫-૯૬ અને જિનવિજયજીની સિધી
જૈન ગ્રંથમાળા આ પૃ. ૩૦)

૨ જુઓ રાસમાળા આ. ૩ પૃ-૩૮.

ફેર મને બહુ મહત્વનો લાગતો નથી અને એ ત્રણમાં કાનહડદે પ્રગંધ જ વધારે વિશ્વસનીય ગણાય વળી કર્ણને માથે જે આરોપો પકનાભ મુકે છે તે જૂના કે હાલના રાજાઓ માટે અમલવિત નથી.^૧

સમકાલીન મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકોએ આ પ્રસંગમાં માધવનું નામ લખ્યું જ નથી પણ ઉપર ઉતારેલા મેરુતુગ અને જિનપ્રભસૂરિના પુરાવા અસંદિગ્ધ હોવાથી ગૂજરાત ઉપર થયેલા મુસલમાનોના આક્રમણમાં કર્ણથી રીસાયેલા પ્રધાન માધવનો કાર્મક હાથ હોવામાં શકા રાખવાનું કારણ નથી.

ઝીયાઉદ્દીન બર્ની જેવા સમકાલીન મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકોએ “અલાઉદ્દીન ખીલજીના હુકમથી ઉલુઘખાન અને નસરતખાને ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરી, -તેઓએ ગૂજરાતને તથા અણહિલવાડને હુટયું, ગૂજરાતનો રાજા કરણ દેવગઢના દેવરાજ પાસે ભાગી ગયો અને તેના સ્ત્રીઓ, છોકરાઓ, ખજાનો બધું મુસલમાનોના હાથમાં આવ્યું.”^૨ એ રીતે ગૂજરાત ઉપરની ઉલુઘખાનની^૩ ચડાઇનું દુકામાં જ વર્ણન આવ્યું છે, પરંતુ પકનાભ કવિએ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે અને તેમાં

૧ પ્ર-ચિ ગુ ભા. પૃ. ૨૪૪ માં કોપકાલાનલ ખિત્તદારી પરમદીની દતકથા આપી છે રાજતરંગિણીમાં તે એથી વધારે લયંકર અનેક દાખલાઓ છે. અને નવા દાખલાઓ, વાચનાર વર્તમાનપત્રોમાંથી, શોધી શકશે.

મુરલીધરના મદિરના શિલાલેખમાં કર્ણ વિષે “શ્રુતિશાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ વર્તીને તે પ્રજાનું પાલન કરે છે.” જુઓ પૃ. ૪૨૮ ટિ. ૩ એમ લખ્યું છે પણ એના રાજ્યમાં રહેનાર એની સ્તુતિ જ કરે એ સ્વાભાવિક હોઈને એવા સામાન્ય સ્તુતિ વચનનો આધાર પકનાભના વિગતવાર કથનને ખોટું ઠરાવવા માટે પૂરતો ન ગણાય એમ મારો મત છે. શ્રી રામલાલભાઈનો મત એથી જુદો છે. જુઓ ૧૯૩૩નો ગુજરાતીનો દીપોત્સવી અક પૃ. ૧૬-૧૭

૨ જુઓ ઇલીઅટ ગ્રં. ૩ પૃ. ૭૪ તથા પૃ. ૧૬૩

૩ ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ કરનાર સરદારનું નામ ઉલુઘખાન જ હતું એમ મુસ્લીમ તથા દેશી પુરાવાઓથી સિદ્ધ થયું છે. જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૫૩ થી ૨૭૬

કાંઈ ઐતિહાસિક વિરોધ દેખાતો નથી એટલે એનો દુકા સાર અહીં ઉતારવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. પદ્મનાભ કહે છે કે: “ માધવની માગણીથી મુલતાને લશ્કરની તૈયારી કરી અને તેને પોતાના રાજ્યમાથી પસાર થવા દેવા માટે પશ્ચિમ મારવાડમા આવેલા ઝાલોરના સોનગિરા અહુઆણુ રાજા કાન્હડદેને પોષાક મોકલી પૂછાવ્યું. પરંતુ મુસલમાન લશ્કરની ગામ ભાગવા, ખાન ઝાલવાં, સ્ત્રીઓને રાખડવી, ગાયો મારવી, મદિરા તોડવાં વગેરે હમેશની સ્વધર્મ વિરોધી પ્રવૃત્તિ તરફ જોઈને કાન્હડદેએ રસ્તો આપવાની ના પાડી, પણ ચિતોડના સમરસી રાવજે મેવાડમાથી જવાનો રસ્તો આપ્યો.^૧ એટલે મુસલમાની લશ્કર ખનાસ કાઠે અને ત્યાંથી મોડાસે આવ્યું ખનાસ સુધી લશ્કર પહોંચતાં ગૂજરાતમાં તેના આવવાનો ખૂમાટો પહોંચી ગયો અને દેશમા ત્રાસ ફેલાઈ ગયો. એ વખતે મોડાસામા યત્તડ નામનો કોઈ ઠાકોર રહેતો હતો તે પોતાનાં થોડા માણસો સાથે મુસલમાનો ઉપર તુટી પડ્યો અને મુસલમાનોનો દાટ વાળીને જાને રણભૂમિ ઉપર પડ્યો પછી મુસલમાનોએ મોડાસા ભાગ્યું, ત્યાંથી ખાન ઝાલ્યાં, ગામોને આગ લગાડી અને ઠેકાણે ઠેકાણે લુટાલુટ કરી, ત્યાંથી ધાનઢાર અને ડાડાવ્યર લુટી મુસલમાની લશ્કર પાટણ આવ્યું. ત્યાં તો શહેરના દરવાજા બંધ થઈ ગયા એમ છતાં મુસલમાનોએ પાટણ લીધું તથા લુટયું અને ગઢને ઘેર્યો પછી માધવની સલાહથી કરણદે છીકું પાડી નાસી ગયો અને તેની સાથે રાણી પણ પગે ચાલતી નાહી કરણ નાહા પછી

૧ રસ્તામા આવતા ચિતોડના રાજા સમરસિંહે ૬૩ આપીને પોતાના મેવાડ દેશની જેમ તેમ રક્ષા કરી એમ સમકાલીન જૈન લેખક જિનપ્રભસૂરિ કહે છે (જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૬૬માનો તીર્થક્ષત્રનો ઉતારો) એ હકીકત પદ્મનાભના ઉપરના કથનને વિશ્વસનીય ઠરાવવા માટે પુરતી છે.

૨ ધાનઢાર તે મેસાણા અને પાલણપુરની વચ્ચેનો પ્રદેશ અને ડાગરવા તથા મેસાણાની વચ્ચેનો પ્રદેશ તે ડાડાવ્ય એમ શ્રી. ડાહ્યાભાઈ પીતાબરદાસ દેરાસરી કહે છે (ત્રીજી સા. ૫ નો રિપોર્ટ ઈ. વિ. જ્ઞ. ૫) હકીક્ત લેખોનુ દડાહિ તેજ આ દડાવ્ય હોય એમ જણાય છે.

મુસલમાનોએ ગઢ લીધો, તેના ભંગારો બદલા અને પાટણમાં જેવું કદિ થયું ન હતું અને ઘણે નદિ તેવું થયું. જ્યાં મંદિરો હતાં ત્યાં ગણદિગો ઇ.સ. પછી પાટણમાં અલાહિદીનની આજુ પર્તીવી લગ્નદેવ અશાવળ તરફ ગયું. અશાવળ યુદ્ધ, મોગલે ગયા ખીંચે પણ ખંચાન, સૂરત, રાંધેર વગેરે શહેરો^૧ યુદ્ધમાં, અને મુસ્લિમમાં ૩૦ વર્તીલો. આ રીતે સોનારૂપાં અને ધાન પણ યુદ્ધમાં, ટોરોને ગાળી લેના તથા ખાનો પકડતા મુસલમાનો મોટા તરફ ગયા ત્યાં કિના, મોગલપુર, દીવ વગેરે મોટા મોટા ગામો યુદ્ધ લગ્ન મામનાથ ઉપર ગયું. સોરઠમાં તો લોકોની આગે તરફ નાગભાગ થાય ને, દેવો દારી નય છે, જ્યાં ત્યાં કાજાવ અને ખૂમગણ થાય છે, અને આગોને લોધે ધુમાડા નીકળે છે. મોટા મોટા શહેરો ધોડાધા ભાગે છે પણ કાંઈ સામું થતું નથી આ રીતે મોરકામ લુટકાર કરતા મુસલમાનો સોમનાથપાટણ પહોંચ્યા ત્યાં મોન્ડના વાળા, વાળ, જેટલા વગેરે શુભ ગજપૂતો સામા થયા, પણ મુસ્લીમ લગ્નદેવ કાંઈ પાડી નાખ્યો, દરવાજા તોડી નાખ્યા અને દેવપાટણને ખાનના અસ્થારોએ યુદ્ધ. છેલ્લે સોમનાથના મંદિર આગળ હવમટોસટનું સુદ્ધ થયું, તેમાં આ અનર્થનું મૂળ માધવમહેનો હામ આવ્યો પણ છેવટ તો સોમનાથનું મંદિર પણ પડ્યું અને લુટાયું ”૨

પદ્મનાભના આ વર્ણનમાં ખાસ શંકા કરવાનું કારણ નથી એમ મને લાગે છે પણ શ્રી રામલાલ યુનીલાલ મોદી કહે છે કે મુસલમાન

૧ ધર્મદળમાં મોદિરાના ઘેરાનું, મોટા બ્રાહ્મણોએ મુસલમાનો સામે ઝીલેલી ટક્કરનું અને છેવટ મોટા બ્રાહ્મણોને મોદિરા છોડવા પડ્યાનું વિસ્તારથી વર્ણન છે. (હુઓ રાસમાળા આ. ૩ પ. ૩૮૨ ટિ. ૧)

મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકો પાટણના વિજય કરતા સોમનાથના વિનયને વધારે મહત્ત્વ આપે છે અને પદ્મનાભ પણ એમજ કરે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

લશ્કર ગૂજરાત ઉપર ચડી આવ્યું ત્યારે કર્ણ પાટણમાં નહિ પણ અસાવલમાં હતો અને એ કથનના ટેકામાં મુસલમાની લશ્કર મેવાડમાંથી મોડાસે-થઈને ગૂજરાતમાં આવ્યું, કર્ણનાશીને કચ્છ તરફ નહિ પણ દક્ષિણમાં ગયો, વગેરે દલીલો કરી છે. તથા “ કર્ણ અસાવલમાંથી નાહો હતો ” એવા તીર્થકલ્પના સ્પષ્ટ કથનનો પુરાવો આપ્યો છે.^૧ પણ ઉપરની દલીલોમાં કાંઈ જોર નથી. મારવાડમાંથી લશ્કરને પસાર થવા દેવાની કાન્હડદેએ ના પાડી અને મેવાડમાંથી પસાર થવા દેવાની મેવાડના રાણાએ હા પાડી; એ મેવાડ વાગડ અને મોડાસાને રસ્તે મુસલમાની લશ્કર આવવાનું સ્પષ્ટ કારણ જિનપ્રભસૂરિએ તથા પદ્મનાભે આપ્યું છે. અને કર્ણ અસાવલમાંથી નાહો હતો એમ જિનપ્રભસૂરિએ કહ્યું જ નથી. તેણે તો એટલું જ કહ્યું જ છે કે. “ પછી મુસ્લીમ સુવરાજ (ઉલૂખાન) વાગડદેશ અને મોડાસા વગેરે શહેરો ભાગીને અસાવલ પહોંચ્યો. કર્ણદેવ રાજા નાહો, સોમનાથને ઘણુંના ધા મારી ભાગી નાખી દિલ્હી મોકલ્યું ”^૨

આ વાક્યોમાં “ કર્ણ નાશી છુટ્યો હતો તે પાટણથી કે અસાવલથી તેનો કશો ઉલ્લેખ નથી. ” એમ જે જિનપ્રભસૂરિના ઉપરના કથનનું વિવેચન કરતા શ્રી. જિનવિજયજી કહે છે તે બરાબર છે કે વળી તેઓ જ ઉમેરે છે કે: “ ઉલુગખાન પાટણ ગયો હતો કે નહિ તેનો પણ આમાં કાંઈ ખુલાસો નથી; પરંતુ મુસલમાની

૧ જુઓ ગુજરાતી ૧૯૩૩નો દીપોત્સવી અંક પૃ. ૧૬.

૨ ચિત્તકૂડાહિવદ્ સમરસીહેણ દહ દાઉ મેવાડદેસો (જથા) તથા રવિલ્લખો । તઓ હમ્મીરજુવરાઓ વગહદેશ મુહઢાસયોઈ નવરાણિય મજિઅ બાસાવલ્લિય પત્તો । કણ્ણદેવ રાઓ અનદ્રો । સોમનાહં ચ ઘણઘાણ મજિત્તા મહુણ રોવિઝ્ઞ દિલ્લીય પેસેઈ । તીર્થકલ્પ બીઃ ઈ. પૃ. ૯૫-૯૬ અને સિ. જૈ. ગ્રં. મા. આ. પૃ. ૩૦

૩ જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૬૭ તેમજ પૃ. ૨૫૫ માં તારિખે અફઝલવાલામાંથી કરેલા ઉતારા પણ જુઓ.

તવારિખોમાં ઉલુગખાને પાટણમાં જ કર્ણ સાથે લડાઈ કરી હતી અને તેમાં કર્ણ હારી જઈ નાશી છૂટ્યો હતો અને તે પછી મુમલમાનોએ પાટણનો નાશ કર્યો હતો ઇત્યાદિ હકીકત વિગતથી આપેલી હોવાથી જિનપ્રભના ઉલ્લેખને અપૂર્ણ જ માનવો પડશે. ”^૧ જિનપ્રભસૂરિએ પાટણનું નામ જ નથી લખ્યું એ તેના કથનની અપૂર્ણતાનું નિદર્શક છે એટલે એમાંથી કર્ણ અસાવલ હતો એમ સાબીત ન થઈ શકે એ દેખીતું છે. પાટણ પડ્યા પછી પાટણથી જ કર્ણ નાઠો છે એમ કીઆઉદ્દીન યર્નો જેવો સમકાલીન ઇતિહાસ લેખક સ્પષ્ટ કહે છે, અને તેને ઝફરવાલા ટેકા આપે છે.^૨ જિનપ્રભસૂરિ એની વિરૂદ્ધ કથન નથી કહેતા, અને પદ્મનાભ જેવા પાછળના પ્લાલણ લેખકો મુસ્લીમ ઇતિહાસોના કથનને ટેકા આપે છે એ જોતા એમાં શંકા કરવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. કર્ણ દક્ષિણમાં નાઠો એનું કારણ એટલું જ છે કે પશ્ચિમમાં તો મુમલમાની લશ્કર સોમનાથ ભાગવા જતું હતું અને દેવગઢ મુસ્લીમ પાયતખ્તથી દૂર હોવાના કારણે કર્ણ એ માર્ગને સલામત માન્યો હશે.

મુમલમાનોએ ક્યારે પાટણ લીધું એ હવે જોઈએ. પ્રવચન પરીક્ષામાં અને વિચારશ્રેણીમાં સં ૧૩૬૦ની સાલ આપી છે. એથી ઉલટું મિરાતે અહમદીમાં હીજરી સં ૬૯૬ એટલે વિ. સં. ૧૩૫૩-૫૪ની સાલ આપી છે, અને મુ ગે (પૃ. ૨૦૫)માં તથા કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા (અ ૩ પૃ ૧૦૦)માં એ જ એટલે ઈ. સ. ૧૨૯૭ સ્વીકારી છે પણ તારિખ-ફિરિસ્તામાં હી. સં ૬૯૭ એટલે વિ. સં ૧૩૫૪-૫૫ની અને તઝીય-તુલ-અમસીરમાં, તારિખ-ઈ-અલાઈમાં અને તારિખ-ઈ-ફિરૂજશાહીમાં હી. સં. ૬૯૮ એટલે વિ સં. ૧૩૫૫-૫૬ની સાલ આપી છે^૩ હી સં ૬૯૮ની સાલ આપનારા

૧-૨ એનન.

૩ નુઓ જૈન ઇતિહાસ સંશોધક ખ. ૨ અ. ૩-૪, ગુજરાતી ૧૯૩૩નો દીપોત્સવી અક પૃ. ૧૫, ૩૬ની કોનોગ્રોજ ઓફ ઈન્ડિયા પૃ. ૨૦૯ વગેરે.

મુસ્લીમ લેખકો સમકાલીન હતા અને તેજ સમયના જૈન લેખક જિનપ્રભસૂરિ પણ સં. ૧૩૫૬ની સાલ આપે છે માટે સં. ૧૩૫૬માં ઘણું કરી વર્ષના આરભમાં પાટણ પડ્યું એમ માનવું એ જ યોગ્ય છે.

પાટણ પડ્યા પછી તેનું શું થયું ? અલ્લાઉદ્દીને ગૂજરાતની કેવી વ્યવસ્થા કરી વગેરે ચર્ચાને આ ઇતિહાસમાં સ્થાન નથી પણ કર્ણુનું શું થયું તે ટુકામાં જોઈ લઈએ.

કર્ણુ નાશી ગયો પણ તેની રાણી પકડાઈ ગઈ અને મુસલમાનો તેને દીલ્હી લઈ ગયા એમ ઝીઆઉદ્દીન ખર્ની કહે છે ^૧ અને ખીજા મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકો પણ કહે છે ^૨ એટલે એ વાત માનવી પડશે. ખીજી તરફથી કર્ણુ દેવગઢ રામદેવરાજા પાસે ગયો એમ તેઓ જ કહે છે. દેવગઢમાં એ વખતે યાદવવંશનો રામચંદ્ર (વિ સં. ૧૩૨૭ થી ૧૩૬૪) ગાદી ઉપર હતો એ ચોક્કસ છે ^૩ કર્ણુનું દેવગઢમાં શું થયું તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. પણ મુસ્લીમ ઇતિહાસોને આધારે કેમ્પ્બીજ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડીઆ (ગ્ર. ૩ પૃ ૧૧૨) માં લખ્યું છે કે રામચંદ્રના સામન્ત તરીકે નન્દુરખારમાં કીલ્લો બાંધી રહીને કર્ણુ એક નાની ઠકરાત ઉપર રાજ્ય કરતો હતો પણ ત્યાં ગુજરાતના સુલતાન અલપખાને એના ઉપર ઇ. સ ૧૯૦૬-૭માં હુમલો કર્યો, ત્યારે કર્ણુ બે મહીના સુધી ટકાવ કર્યો ખીજી તરફથી સં. ૧૩૯૩માં રચાયેલા નાલિનદત્તોદ્ધાર પ્રબંધમાં કહ્યું છે કે “અલ્લાઉદ્દીનના પ્રતાપથી કર્ણુરાજા હારીને પરદેશમાં ગયો અને ત્યાં રખડી રઝળીને રાક માણસ પેઠે મરણ પામ્યો.”^૪ ઉપલી વાત સાથે આને

૧ ઈલીઅટ ગ્ર. ૩ પૃ-૧૬૩

૨ જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૫૫

૩ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૯૨ થી ૧૯૬

૪ મૂર્જરત્રાધિપઃ કર્ણસ્તૂર્ણ ચસ્ય પ્રતાપતઃ ।

નદ્વા ગતો વિદેશેષુ બ્રાન્ત્વાયો રકવન્મૃતઃ ॥

જુઓ પુરાતત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૭૨માં આપેલો ઉતારો

મારા ધારવા પ્રમાણે વિરોધ નથી. કારણ કે જેવટ તો કર્ણની એજ સ્થિતિ થઈ. પણ તેના કુટુંબનું શુ થયું ? કર્ણની રાણી મુસલમાનોના હાથમા પકડાઈ ગઈ હતી એટલું તો ઝીઆઉદ્દીન બર્નો કહે છે પણ રાણીનું નામ તેણે લખ્યું નથી. પણ તેનું નામ કૌલાદેવી હતું તેને અલાઉદ્દીને પોતાની બેગમ બનાવી અને કર્ણની પુત્રી દેવલદેવીને દેવગઢથી પકડી મગાવી શાહબંદા ખીજરખાન બેડે પરણાવી હતી એવી વાત પાછળના દિરિસ્તા, બદાઉની વગેરે મુસ્લીમ ઇતિહાસ લેખકોએ લખી છે અને તેઓનો આધાર અમીર ખુશરૂં 'દવલરાની ખિજૂ ખાન' નામનું ફારસી કાવ્ય છે, એમ બાબુ જગનલાલ ગુપ્તે કહે છે તે ખરૂં લાગે છે.^૧ હવે અમીર ખુશરૂં અલાઉદ્દીનનો સમકાલીન હતો પણ તેણે લખ્યું છે તે કલ્પિત વૃત્તાન્તવાળું કાવ્ય છે, ઇતિહાસ નથી. એ વખતનો ઇતિહાસ તારિખે ફિરૂજશાહીમાં ઈ. સ. ૧૩૫૬ માં ૭૪ વર્ષની ઉંમરે વિસ્તારથી આલેખનાર ઝીઆઉદ્દીન બર્નોએ કૌલાદેવીને બેગમ બનાવ્યાની કે દેવલદેવીને શાહબંદા સાથે પરણાવ્યાની કાંઈ વાત લખી નથી.^૨ વળી નાલિનદનો-દ્વાર પ્રબંધ કે કાન્હડે પ્રબંધ જેવા પ્રબંધોમા પણ એવું કાંઈ સૂચન નથી એ બેતાં મુસ્લીમ કવિની આ કલ્પના જ છે અને તેમા કશું ઐતિહાસિક તત્ત્વ નથી એમ શ્રી. બાબુ જગનલાલ ગુપ્તે અને શ્રી રામલાલ સુનીલાલ મોદી પેઠે મારૂં પણ માનવું છે.^૩

કર્ણને કૌલાદેવી કે કમળાદેવી શિવાય ખીજ બે રાણીઓ હતી (૧) કેરાકોટના બડેબ-દેશજીની દીકરી અને (૨) ભટ્ટી ગજસંઘજીની દીકરી સાજ કુંવરાજી બા, એમ ભાટ લોકો કહે છે.^૪ વળી તેઓ ઉમેરે છે

૧ બુઓ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૧૧ અ. ૪

૨ બુઓ હલીઅટ ગ્ર. ૩

૩ નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા-ભા. ૧૧ અ. -૪ તથા ગુજરાતીનો દીપોન્તસવી અક ૧૯૩૩ પૃ. ૧૫-થી ૧૭.

૪ બુઓ ગુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક-પ્રસંગો અને વાર્તાઓ પૃ. ૨૭૧

કે પહેલી રાણીને વરસંગદેજ નામનો કુવર થયો હતો અને બીજીને સારંગદેવજ નામનો કુવર થયો હતો; એ બેય કુવરો કર્ણના જીવતાં જ સરધાર જીલ્લાની તથા ભીલડી જીલ્લાની જગીરો ભોગવતા હતા. આ કુવરોએ કર્ણના મરણ પછી કડી પરગણું હાથ કરી કેટલીએક બેગમોને કેદ કરી અને બાહેધરી લઈ અલાહિદ્દીનને મળ્યા. અને બાદશાહે તેઓને પાત્રસો ગામો આપ્યાં તેમાં ૨૫૦ ગામો સાથે કલોલ જીલ્લો સારંગદેને મળ્યો અને ૨૫૦ ગામો સાથે સાણુંદ જીલ્લો વરસંગદેને મળ્યો. આમાંથી કલોલના વશમાં અહમદશાહના વખતમાં બારવટુ ખેડનાર વરહોજ જોતાજ થયા.^૧

પાછળથી વાઘેલા ગરાશીઆને કર્ણના વશના ઠરાવવાનો ભાટોનો પ્રયત્ન આજંતકથામાં દેખાય છે. કર્ણની આ બે રાણીઓ વિષે કે તેના આ પુત્રો વિષે આ વહીવટી બારોડતા કથન શિવાય કાઈજ પુરાવો મળતો નથી અને બેગમોને કેદ કર્યા વિગેરેની વાત તો જોતાજ વરહોજની વાતનુર પ્રતિબિંબજ છે. હુંકામાં આ ઉપરની તત્કથાને કશો આધાર નથી વળી એજ બારોડે અર્જુનદેવ, અને સારંગદેવના રાજ્યકાળનાં જે વર્ષો લખાવ્યા છે તે ખોટા છે અને ઘેલો કુરણ લડીને મૂવો એમ એ બારોડે લખાવ્યું છે એ પણ પદ્મનાભ, નિનપ્રલસૂરિ અને મુસલમાન ઇતિહાસ લેખકોના કથનથી વિરુદ્ધ હોઈને ખોટું છે એ જોતાં ઉપરનો વૃત્તાન્ત તદ્દન કલ્પિત ઠરે છે.

ઉપસંહાર

છેલ્લા પ્રકરણમાં જોયું તેમ ઉલુઘખાને-જુજરાતના રાજા ઉપર એતિ સંહેલાઈથી વિજય મેળવ્યો. એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે

૧. જુજરાતના કેટલાક ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વાર્તાઓ પૃ. ૨૭૨

૨. જોતાજ વરહોજની વાર્તા માટે જુઓ એજન પૃ. ૩૫૫ થી આગળ તથા રાસમાળા આ. ૩ પૃ. ૪૩૯ થી આગળ.

અલાઉદ્દીનનું લશ્કરી જળ કાર્યના લશ્કરી જળ કરતાં નરખામણી જ ન થઈ શકે એટલું સ્વીકારીને દનું વળી મુઘલમંત્રાને રાધે એકલા ગુજરાતના રાજાએ દાર ખાખી એવું નથી. ખરી રીતે એક પછી એક હિંદુ રાજ્યો પડતા ગયા છે અને ગુજરાતના રાજાની દાર મર્મ તે કાળે તો આખો ઉત્તરદિગ્ મુસ્લીમ સત્તા નીચે પાતરી ગયો હતો. અને દક્ષિણમાં પણ મલિક કાકુરે ત્રિગિરજન કર્યો હતો.

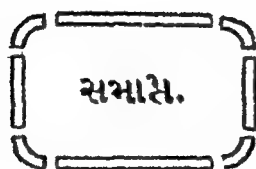
મુસ્લીમોને આ વિજય કાષ્ટ એકદમ નવે સહેવાઈથી મળ્યો નથી. દિલ્લી મુઘલ ઉપર ખેડેલા હુમલો ક્યાં પછી હમ્મે કરતાં વધારે વર્ષે અને કાણુલના હિંદુ રાજાના નાશ પછી ત્રણમાં રવે ઉત્તર દિલ્લે મુસ્લીમો વસ કરી શક્યા છે. વચ્ચે મુસ્લીમો ડેટલીકનાર હારી ગયાના દાખલા આ ઇતિહાસમાં ખચુ મોખ્યા જ છે. વળી જે કારણોથી ગુજરાતના રાજાની દાર મર્મ તે કાળે, દીલ્લી, કોનાજ, માળવા, મેવાડ વગેરે ઉત્તરદિલ્લીય રાજાને સમાન રીતે લાશ પડે છે. અને જે કારણથી આ ત્રથમા જે કારણોનો વિચાર કરવાની જરૂર મानी નથી. આથી અંદર અંદર લડીને આ રાજપૂત રાજ્યો નખળા પડી ગયા હતા.^૧ અને યુદ્ધકુશળ મનુષ્ય જળ મરી ગયું હતું, વ્યક્તિસઃ રજપૂતો શૌર્યમાં, હિમતમાં અને ધર્મ કે રાજા માટે મરી કીટવામાં મુસ્લીમો કરતા ઉતરતા નહોવા છતાં લશ્કરી જળમાં-સંખ્યામાં અને હથીઆરો વગેરેમાં મુસ્લીમ કરતાં હિંદુ રાજ્યો ઘણા નખળાં અને લશ્કરી વ્યવસ્થા ઉતરતી કક્ષાની વગેરે કાળે મધ્યકાલીન દિલ્લા ઇતિહાસના અભ્યાસીને વિદિત જ છે.

ઉપર પ્રમાણે સુલતાન અલાઉદ્દીનના મરદાર ઉતુઘખાનને હાથે ઠર્ણ વાધેલાની દાર થઈને ગુજરાતના રાજપૂત સામ્રાજ્યનો વિ. સં. ૧૩૫૬માં એવો નાશ થયો કે પછી ગુજરાતમાં હિન્દુ સામ્રાજ્ય

૧ આ પરસ્પર કલહના દાખલાઓ આ ઇતિહાસમાં મોધાયાજ છે.

લીમદેવના રાજ્યકાળમાં જ સ. ૧૨૮૦ માં સોલંકી જયન્તસિંહ પાટણનો રાજા હતો.

ઉભું જ ન થઈ શક્યું. ગૂજરાતના દૂરના ભાગોમાં તથા કાઠીઆવાડમાં અનેક નાના મોટા રાજપૂત રાજ્યો પાટણ પડ્યા પછી પણ સ્થપાયાં છે પણ રાજપૂત સામ્રાજ્ય નથી ઉભું થઈ શક્યું. આણહિલપુર પાટણની વિ. સં. ૮૦૨માં સ્થાપના થઈને ધીમે ધીમે ખાસ કરીને સોલકી સમયમાં મૂળરાજદેવ, ભીમદેવ, કર્ણદેવ પહેલો, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ જેવા પરાક્રમી રાજાઓના રાજ્યકાળમાં સામ્રાજ્યનો ઘણો વિકાસ થયો અને ગૂજરાતનાં શહેરોએ સમૃદ્ધિની ટોચ જોઈ. પછી હિંદુ સામ્રાજ્યના નાશ સાથે હિંદુ સંસ્કૃતિ-સમૃદ્ધિ વગેરેનો ફટલો નાશ થયો, શુ ખચ્ચું પછીના સમયમાં ખોલેલી મુસ્લીમ સલ્તનત નીચે ગૂજરાતનું કેવું રૂપાન્તર થયું વગેરે ઇતિહાસ આ પુસ્તકનો વિષય નથી.

પરિશિષ્ટ ૧

સોલંકી સમયનાં ગુજરાત અને પાટણ

વિ. સં. ૮૦૨ માં જૂના અણહિલપુર પાટણની સ્થાપના થઈ તે પહેલાં ગુજરાતની રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજિક વગેરે સ્થિતિ કેવી હતી તે આ પુસ્તકના પૂર્વ સ્થિતિ નામના પહેલા પ્રકરણમાં સવિસ્તર દર્શાવ્યું છે. વિ. સં. ૯૯૮ માં મૂળરાજે સોલંકી વંશની સત્તા સ્થાપી ત્યારે પૂર્વ સ્થિતિમાં કેવો ફેરફાર થયો હતો તે પણ હુંકમાં પ્રકરણ પાંચમામાં નોંધ્યું છે અને પછી તો સોલંકી વંશના જુદા જુદા રાજાઓના વર્ણન પ્રમંગમાં ઉપલબ્ધ માહિતી આપી છે એટલે વાચનાર પોતાની મેળે તત્ત્કાલીન પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ બાધી શકશે. છતાં અહીં સોલંકી સમયના ગુજરાત તથા પાટણનું સામાન્ય વર્ણન કરવું યોગ્ય છે.

ગુજરાતનો મોટો ભાગ અણહિલપુર પાટણ સ્થપાયા પહેલાં જ વસેલો હતો કેટલાક ખાસ કરીને સુરત ભરૂચનાં કાંકાનાં અને કાઠીઆવાડના ગામેને વસ્યે તો એ વખતે સેંકડો વર્ષો થઈ ગયાં હતાં અને સોલંકી સમયમાં ગુજરાતનો મધ્ય ભાગ પણ ખૂબ વસી ગયો. આ રીતે ખૂબ વસેલા અને બહોળા વેપારવાળા તથા પૈસે ટકે સુખી ગુજરાત વિષે વિ. સં. ૧૩૯૩માં કક્કસૂરિએ લખેલા નાલિનદનોદ્ધાર પ્રગંધમાં એક વેપારી પાસે બીજા વેપારીને મોઢે ગુજરાતનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરાવ્યું છે. “ગુજરાતના ગુણનું વર્ણન તો હજાર જીભવાળો પણ ન કરી શકે છતાં વર્ણન કરવું હોય તો કહેવાય કે એ દેશની ભૂમિ સર્વ પ્રકારનાં ધાન્યો, ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ છે. ત્યાંના કુવાઓમાં જમીનની નજીક પુષ્કળ પાણી હોય છે. ત્યાં નારંગી, લીંચુ, જાંબુ, લીમડા, કદબ, કેળ, સરગવો, કોઠાં, કરમદા, ચારોળી, પીલુ, આંબા, બહેડાં, સીતાફળ, બીજેરાં, અજુર, દ્રાખ, શેરડી, ફણસ, તથા બોલસરી, કેવડો, જાંઘ, ચપે

શેવતી, માલતી, જસુદ, જુષ્ઠ, વાળો વગેરે અનેક જાતના ઝાડો તથા વેલાઓ થાય છે, પણ કેટલાકના નામ કહું ? પૃથ્વીમાં જેટલાં કુલ્લકળના ઝાડો થાય છે તે બધા ગુજરાતમાં થાય ” છે (અલખન છેલ્લા કથનમા દેશાભિમાન પ્રેરિત અત્યુક્તિ છે).

“વળી એ ભૂમિના ગુણને લીધે મગ, તુવેર, અડદ, ધઉ, ડાગર, જુવાર વગેરે બધી જાતનાં અનાજ ત્યાં થાય છે.

ગુજરાતના વતનીઓ ધણાં બદરોમા પોતાનો વેપાર ખેડે છે અને થોડા વેપારથી અઢળક ધન મેળવે છે, જ્યાં સોપારીના કટકાઓ અને નાગરવેલના પાન લોકાનાં મુખને રંગે છે; જ્યાં મુસાફરોને પોતાની સાથે રસ્તામા ભાતુ કે પાણી રાખવા પડતા નથી કારણ કે ઠેકઠેકાણે પરબો, કુવાઓ, સરોવરો છે, અને ગામેગામ અન્નસત્રો છે. જ્યાં મુસાફરોને વૃક્ષોની ઘીચઘટા નીચે ચાલવાનું હોવાથી તડકાનું દુઃખ સહન કરવું પડતું નથી જ્યાં શત્રુજય, ગિરનાર, સોમનાથ, બ્રહ્મસ્થાન (ખેડ બ્રહ્મા ?) મૂલસ્થાન (કચ્છના મહલી ગામના મૂલેશ્વરનું સ્થાન હશે ?) અને સૂર્યનું સ્થાન (મોઢેરા) વગેરે તીર્થો છે. એ દેશના લોકો હમેશા કસુખાના અને મજાકના રંગથી રંગેલા અને ઉંચી જાતના વણાટવાળા ભાતભાતનાં કપડાં પહેરે છે. એ દેશના લોકોના ઉપકારો, મીઠા ખોલો અને સદાચારોથી ખુશ થયેલા પડિતો તેને વિવેક બૃહસ્પતિ કહે છે. પૃથ્વીમા જેટલા દેશો છે તેમાથી તો કાંઈ આના જેવો નથી બાકી સ્વર્ગ તો જોયું નથી એટલે એની સાથે તો કેમ સરખાવી શકું ?

જે દેશના ગામડાઓ પણ અપાર વૈભવવાળા અને શહેરો જેવા છે ત્યાં શહેરોની સંખ્યા તો શી રીતે ગણાવું ? અને અણહિલપુર, ખભાત વગેરે અસંખ્ય સ્વર્ગનાં શહેરો જેવા શહેરો છે.”

આ સમૃદ્ધિથી ભરપૂર દેશના લોકો વિલાસ પ્રિય હોય

સોલંકીવંશની વંશાવળી

રાજિ

૧ મૂળરાજ (વિ સં ૯૯૮થી ૧૦૫૩)

૨ ચામુડરાજ (સં ૧૦૫૩થી ૧૦૬૬)

૩ વલ્લભરાજ ૪ દુર્લભરાજ નાગરાજ
(સ. ૧૦૬૬) (સં ૧૦૬૬થી ૧૦૭૮)

૫ ભીમદેવ (સ ૧૦૭૮થી ૧૧૨૦)

ક્ષેમરાજ

૬ કર્ણુ પહેલો
(સ. ૧૧૨૦થી ૧૧૫૦)

દેવપ્રસાદ

૭ સિદ્ધરાજ જયસિંહ
(સ ૧૧૫૦થી ૧૧૯૯)

ત્રિભુવનપાલ

૮ કુમારપાલ

મહીપાલ

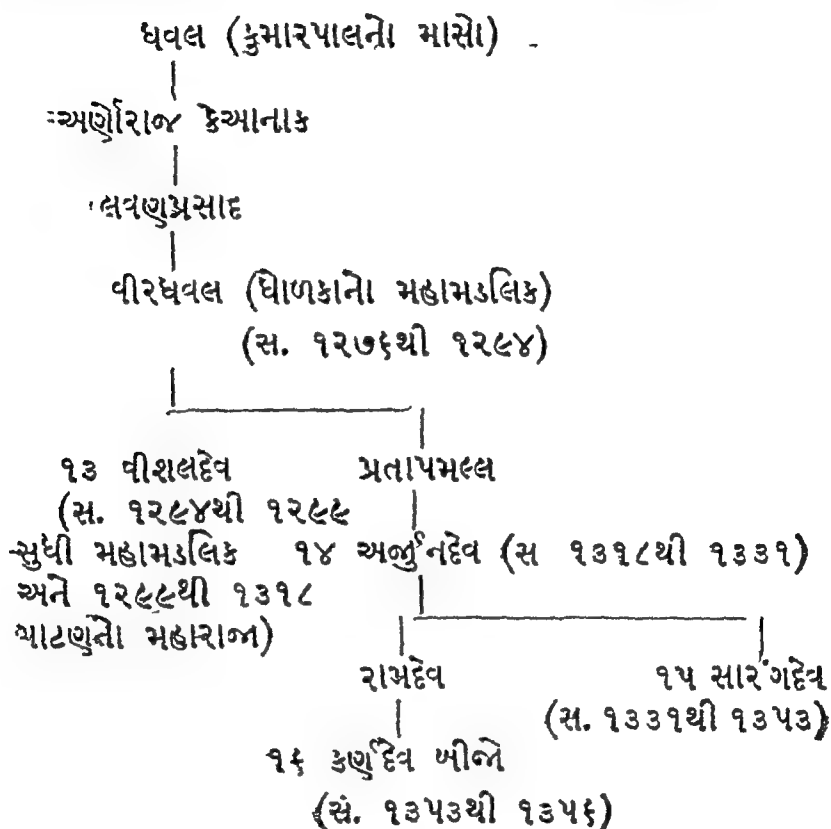
૯ અજયપાલ
(સ. ૧૨૨૯થી ૧૨૩૨)

૧૦ મૂળરાજ (સ. ૧૨૩૨થી ૧૨૩૪) ૧૧ ભીમદેવ ખીન્ને* (સં. ૧૨૩૪થી ૧૨૯૮)

૧૨ ત્રિભુવનપાલ
(સં. ૧૨૯૯)

* ભીમદેવના રાજ્યકાળમાં જ સં. ૧૨૮૦માં સોલંકી જયન્તસિંહ ચાટણનો રાજા હતો,

સોલંકીવંશની વાઘેલા શાખાની વંશાવળી

એ સહજ છે. ખેડુઓ અને તેની સ્ત્રીઓ એક જાતનો દારૂ પીતાં^૧; ગળદની ગાડીઓની હોડથી ગામડાના લોકો રમતા અને ક્ષત્રિયો થોડેસ્વારીની શરત રમતા^૨, છૂત, દારૂ અને વેશ્યાઓની ખોટ નહોતી^૩ વગેરે વિલાસમયતાનાં પુષ્કળ ચિહ્નો પ્રત્યંધોમા મળે છે. ગુજરાત જેવું ઉત્સવ પ્રિય આજે છે તેવું પહેલાંયે હતું અને દીવાળી તથા નવરાત્રિ જેવા ગુજરાતના મોટા તહેવારોનો ઉલ્લેખ દ્વા-
અયમા મળે છે^૪

રાજકીય સ્થિતિ—એ વખતની રાજકીય વ્યવસ્થામા સૌથી અગત્યનું અંગ એટલે રાજા. છેક કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રના વખતથી એ સ્થિતિ હતી પ્રજામતને અનુસરતી રાજ્ય વ્યવસ્થા વાળા ગણુ રાજ્યો જૂનાકાળમાં આ દેશમાં હતા ખરા પણ ગુપ્ત સમય પછી એ પ્રકારની રાજ્ય પદ્ધતિ તદ્દન લુપ્ત થઇ ગઇ. અને ગુજરાતમા સોલકી સમયમાં તો ગ્રામપચાયત તથા મહાજન વ્યવસ્થાને આદ કરતા પ્રજામતનું રાજ્ય વ્યવસ્થામા કશું પણ સ્થાન હોય એમ દેખાતું નથી. રાજાજ સર્વ સત્તાધીશ અને તેના અધિકારીઓ મારફત એ બધી રાજ્ય વ્યવસ્થા જાતે કરે એ સ્થિતિ હતી. રાજાઓ અને મંત્રીઓ વિષે મૂળમા કહેવા જેવું બધું કહેલું છે

મહેસૂલી વ્યવસ્થા માટે સોલકી સમયમા દેશના મડળ, વિષય, આહાર વગેરે વિભાગો જૂના વખત પેઠેજ ચાલુ રહ્યા છે. અલગત આહાર (જલ્લા) વગેરેની વ્યવસ્થામા ફેરફારો થયા હોવાનો સંભવ છે. પણ આ જાળતની વિગતો ક્યાય નોંધાયેલી નથી એજ રીતે રાજકીય વ્યવસ્થા માટેના અધિકારીઓની જે નોંધ વલખી તામ્રપત્રો ઉપરથી પૂર્વ સ્થિતિમા કરી છે તેમાં પણ વિશેષ ઉમેરવા જેવું કાંઈ

૧ જુઓ દ્વાઅય સર્ગ ૧૭ શ્લો. ૧૧૯

૨ દ્વાઅય સ. ૧ શ્લો ૯૧ તથા પ્ર. ચિં પૃ. ૪૩

૩ આજ અન્યમા પૃ. ૩૦૪ થી ૩૦૬

૪ દ્વાઅય સ. ૨ શ્લો. ૧૦૬, સ. ૩ શ્લો. ૬

નથી. રાજ્ય વિસ્તાર વધતાં અધિકાર શ્રેણી એની એ રહ્યા છતાં અધિકારોની તથા અધિકારીઓની સંખ્યા વધી હોવાનો સંભવ છે પણ તેની વિગત મળતી નથી.

સામાજિક સ્થિતિ—પાટણની સ્થાપના પહેલાં ગુજરાતનો સમાજની જે સ્થિતિ હતી તે ઘણી ખાખતમા સોલંકી સમયમાં પણ ચાલુ રહી છે પણ એક ખાખતમા મોટો ફેરફાર થયો છે. પ્રાચીન ચાર વર્ણુની વ્યવસ્થા નામમાં ચાલુ રહેવા છતાં નવી જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા જોરમાં આવી છે આજ્ઞાણો ઇતર વર્ણુની પણ કન્યા પરણી શકતાં એ સ્થિતિ બદલાઇને બ્રહ્મણોમાં અંદર અંદર પણ એટી વ્યવહારની ખાખતમા દિવાલો ઉભી થઇ છે આજ્ઞાણ વાણીયાની અનેક જ્ઞાતિઓના નામો આ સમયના ઉત્ક્રીણ લેખોમા તથા પ્રબંધોમા મળે છે ?

ધાર્મિક સ્થિતિ—ધાર્મિક સ્થિતિમાં સોલંકી સમય દરમીયાન બે મોટા ફેરફારો થયા છે. (૧) બૌદ્ધધર્મનો તદ્દન લોપ અને જૈન ધર્મનો ખડોખોડો પ્રચાર, ગુજરાતમા જૈન ધર્મનું જે જોર અત્યારે દેખાય છે તે સોલંકી સમય દરમીયાન ઉત્પન્ન થયું છે અને (૨) આજ્ઞાણ ધર્મમાંથી યજ્ઞમાર્ગ લગભગ લુપ્ત થઈ જઈને—અથવા અમુક આજ્ઞાણ કુળોમાજ મર્યાદિત રહીને તેને સ્થાને વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય અને દેવીની ભકિતના પ્રાધાન્ય વાળો મંદિર, વાવ, કુવા, તળાવ ધર્મશાળા અન્નસત્ર વગેરે પૂર્વધર્મબહુલતા વાળો તથા આજ્ઞાણો તરવણીના લોકોને પુષ્કળ સમાસ આપતો પૌરાણિક ધર્મ ગુજરાતમા વ્યાપક થઈ ગયો છે ૩

૧ જુઓ આજ્ઞપુસ્તકમા પ્ર. ૧૧ સુ તથા પૃ. ૧૪૩, પૃ. ૨૦૨ આદિ

૨ જુઓ કુમારપાલ અને વસ્તુપાલ તેજપાલના ચરિત્રો પ્ર. ૧૩ અને ૧૭

૩ આજ્ઞાણોને બલિચર વૈશ્વદેવ માટે વલ્લભી અને રાષ્ટ્રકૂટદાનો અપાયો છે. ત્યારે સોલંકી દામોદો મોટો ભાગ મંદિરોને તથા તેના પાશુપત આચાર્યોને અપાયો છે. દાખલાઓ માટે જુઓ પૃ. ૧૬૨

વિદ્યા અને અક્ષર જ્ઞાન

આહ્વાણોનું હિંદુ સમાજમાં જે ઉચ્ચ સ્થાન પહેલા હતું અને જેનો ઉલ્લેખ મુસ્લીમ લેખકોએ પણ કર્યો છે ^૧ તે સોલકી સમયમાં પણ ચાલુ રહ્યું છે રાજદરબારમાં પુરોહિત, મંત્રી વિદ્વાન કે કવિ તરીકે આહ્વાણોનું સન્માન થતું હોવાના દાખલા પ્રગ્વધોમાંથી મૂળમાં ઉતાર્યાજ છે. કેટલાક આહ્વાણો અધ્યયન અધ્યાપનનું સ્મૃત્યુક્ત કર્મ કરતા રહ્યાના દાખલા પણ નોધાયા છે. છતાં સાહિત્યની યાગ્યતામાં જોઈએ છીએ તો છેલ્લાં સો વર્ષને બાદ કરતા બાકીના વખતમાં જૈનોની જ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. આહ્વાણોના અન્ય દેશકાળમાં રચાયેલા ગ્રંથોની ગુજરાતમાં હાથપ્રતો લખાઈ છે અને ભડારોમાં સચવાઈ છે. એટલે લહીઆનો ઘઘો ઘણો ચાલનો હશે. પણ આહ્વાણોની ગ્રંથરચના પ્રવૃત્તિ તો વિ. સં. ૧૨૭૫ પછી જોવામાં આવે છે. પણ આહ્વાણો, જૈનો અને કાયસ્થોમાં અક્ષર જ્ઞાનનો પ્રચાર જરૂર હતો. ક્ષત્રિયોમાંથી માળવાના અને બીજા પણ કેટલાક રાજાઓ સારા સંસ્કૃત વિદ્વાન અને ગ્રંથકાર તરીકે પણ પ્રખ્યાત થયા છે પરંતુ ગુજરાતના સોલકી રાજાઓમાંથી કોઈ વિદ્વાન હોવાનો પુરાવો નથી

કળાને ઉત્તેજન—સોલકીકાળની ચિત્રકળાના દાખલા મળતા નથી, જોકે ચિત્રકળા પ્રચલિત હોવાના ઉલ્લેખો છે. સંગીત વિષે એથી પણ ઓછું જાણવામાં આવ્યું છે. પરંતુ શિલ્પ અને સ્થાપત્યને ગુજરાતના રાજાઓ, મંત્રીઓ અને શ્રીમત વેપારીઓએ ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું અને શિલ્પના નહિ પણ સ્થાપત્યકળાના તો ઉત્તમ નમુનાઓ એ કાળે સર્જાયા છે.^૨

૧. જુઓ પૃ. ૧૧૨

૨ જુઓ આબુના મદિરા, ગિરનારના મદિરા, સોમનાથ, મોઢેરા, સહસ્રલિંગ સરોવર વગેરના આ ગ્રંથમાં આપેલા વર્ણનો.

ન્યાયનું ધોરણ—ન્યાયની તત્કાલીન પ્રથા વિષે પ્રબંધોમાં કશી વિગતો મળતી નથી અને જે દાખલા મળે છે તેમાં રાજાનો હુકમ એ જ ન્યાય એ સ્થિતિ દેખાય છે.^૧ છતાં વિગતો તપાસવી પડે તથા કાયદાના જ્ઞાનની જરૂર પડે એવા વારસા હક્કના, લેવડદેવડના કે મારામારીના ઝઘડાઓના ચુકાદા તો ધર્મશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના અન્યો કહે છે તેમ એક કે વધારે તદ્વિદ પડિત અધિકારીઓ જેને વલભી સમયમા અધિકરણિક^૩ કહેલ છે તેઓની સલાહથી જ લેખિત પુરાવાઓ તથા સાક્ષીઓ તપાસીને અને એ કશું ન હોય ત્યાં દિવ્ય દ્વારા અપાતા હશે. વ્યવહારમાં તો ધર્માધિકરણ (ન્યાયમન્દિર) ના પડિતો જ સાધારણ રીતે ન્યાય આપવાનું કામ કરતા હશે.^૪ ગામડાઓના નાના ઝઘડાઓ તો ગ્રામ્યપચોથી પતાવાતા હશે; આવાં પંચોમાં સરપચ રાજ્ય તરફથી નીમાતા હોવાના પુરાવા અન્યત્ર મળે છે.

વર્ણવ્યવસ્થા—જ્ઞાતિઓના વાડાઓથી બ્રાહ્મણાદિવર્ણની લગ્ન વ્યવહારમા વર્ણુકતા તુટયા છતાં કેટલીક બાબતમા વર્ણવ્યવસ્થા સોલંકી સમયમા અનુટિન રહી હતી (૧) બ્રાહ્મણો મોટેભાગે સ્મૃત્યુક્ત યજ્ઞન અધ્યયનાદિ બ્રહ્મકર્મ કર્યા કરતા અને રાજાઓ, મંત્રીઓ અને શ્રીમતો પાસેથી મળતા દાનો વડે નિર્વાહ કરતા એ રીતે પૂરું ન થાય તેઓ સુદ્ધ, ખેતી કે વ્યાપાર પણ કરતા હશે. (૨) ક્ષત્રિયો એટલે હાલના રજપૂતોના પૂર્વજોને એ કાળે તો યુદ્ધાદિની ચાલુ કામગીરી મળ્યા કરે એટલા નાના મોટા બખેડા થયા કરતા. વૈશ્યો અને શૂદ્રોમાંથી સુતાર, લુહાર, કડીઆ, સોની વગેરે કારીગરો તથા ખેડુઓ પોતપોતાના ધંધાઓ આપદાદાને પગલે ચાલી પોતપોતાના ગામમા કર્યા કરતા. વણકર, ધોખી, ચમાર વગેરે અન્યજાતે સમાજનાં આજની પેઢે જ

૧ ભુઓ પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૯૨ ચૂકાવિહાર પ્રબંધ

૨ ભુઓ પૃ. ૧૯

૩ ભુઓ પૃ. ૨૭ ટિ. ૧

૪ ભુઓ લેખ પદ્ધતિ (ગા. ઓ. સી.)મા પૃ ૧૫માં ન્યાયવાદ.

કેટલાક ઉપયોગી કામો કરતા અને ચંડાલો ગામખહાર રહેતા અને રાજગાથી મોટા ગુન્હેગારોને મારી નાખવાનું કામ કરતા. દાસો, અને દાસીઓ ખજરમા વેચાતા, અને તેઓની સ્થિતિ લગભગ થશુ જેવી જ હતી.^૧

વેપાર અને નાણું—સોલકી સમયની સામાજિક સ્થિતિમાં જે વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે ગુજરાતના વેપારની વૃદ્ધિ અને તે દ્વારા વધેલી ગુજરાતની સમૃદ્ધિ. ભરૂચ અને ખભાતના બદરૌના બહોળા વેપારની ખ્યાતિ આ પહેલાંના કાળમાયે હતી પણ સોલકી સમયમા જળમાર્ગે તથા સ્થળમાર્ગે ગુજરાતના સાહસિક વેપારીઓએ વેપાર કરીને ગુજરાતમા ધનની જાણે નદીઓ ચલાવી^૨ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જે વધારે મહત્ત્વનું છે તે એ કે ગુજરાતમાં વેપારી શુદ્ધિ તે કાળે ખીલી તે આજ સુધી જીવતી છે

ન્યા બહોળો વેપાર હોય ત્યા નાણાંની લેવડદેવડ પણ પુષ્કળ થાય, એટલે કોઈક જાતનું નાણું ચાલતું હોવું જોઈએ. દ્રમ્મ, રૂપક તથા સુવર્ણના ઉલ્લેખો મળે છે. છતાં એકાદ અપવાદ શિવાય ગુજરાતના કોઈ સોલકી રાજના નામનો સીકો મળ્યો નથી જોકે એ જ સમયના કનોજના ગહડવાલ રાજા ગોવિન્દચન્દ્રના સોનાના તથા ત્રાખાના સીકા મળ્યા છે^૩ એટલે ગઈયા સીકા જ ચાલતા હશે એવું અનુમાન છે. વળી વ્યાજનો દર ચોવીસ ટકા જેટલો ભારે હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે.^૪

વિશિષ્ટ લક્ષણો—વેપારથી પૈસો મેળવવાની આવડત અને એ પૈસાના ભેરથી વ્યવહારના ઘણાખરા ક્ષેત્રોમા રસ્તો કાઢવાની જે કુશળતા ગુજરાતીઓમા આજે જોવામા આવે છે, જે લક્ષણથી

૧ જુઓ લેખપદ્ધતિ પૃ. ૪૪મા દાસીપત્રવિધિ.

૨ જુઓ આજ ગ્રન્થમા પૃ. ૩૨૫

૩ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૩, પૃ. ૧૦૫

૪ લેખ પદ્ધતિ પૃ. ૩૩ વ્યવહારપત્રમ્.

ગુજરાતી ભારતભરમાં ઓળખાય છે તે લક્ષણ સોલંકી સમયમાં પહેલીવાર નજરે પડે છે. અહીં એક જ દાખલો બસ છે. વિ. સં. ૧૩૬૯માં શત્રુંજય પરનાં તથા આબુનાં મદિરોને મુસલમાનોએ તોડ્યાં હતા. અને સમરારાસોમાં કહ્યું છે તેમ “ક્ષત્રિયોની તરવારથી કે સાહસિકોના સાહસથી કાંઈ વળે એવું નહોતું.” એ વખતે પાટણના જૈન વેપારી સમરાસિહે ગુજરાતના સુખા અલપખાનને રીઝવી તેની પાસેથી એ મદિરોના જીર્ણોદ્ધાર માટે પરવાનગી મેળવી, સ. ૧૩૭૧માં શત્રુંજ્યનો અને ૧૩૭૮માં આબુના મદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો^૧ આ દાખલો પૂરતો સૂચક છે.

બાકી નોંધવાયોગ્ય લક્ષણોમાં ગુજરાતની એ વખતની પ્રજા અતિશય વહેમી-નજર લાગવામાં, શકુનમાં, તથા ચમત્કારોમાં ખૂબ અદ્વાવાળી હતી.^૨ વળી ગુજરાતના લોકોને વિદ્યાનું નહિ પણ બુદ્ધિનું અને ધૂર્તકળાનું પણ અભિમાન હતું.^૩ આ વારસો પણ હજી ગુજરાતીઓએ જાળવી રાખ્યો છે અને બુદ્ધિનું અભિમાન હોવા છતાં ગુતકાળ કરતાં સોલંકી સમયની બુદ્ધિ ઘણી ઉતરતી કક્ષાની દેખાય છે. તત્કાલીન પ્રજાધોમાંથી જે લોકમાનસ દેખાય છે તે ગુપ્તયુગ કરતાં ઘણા ઓછા સંસ્કારવાળું, અલ્પબુદ્ધિવાળું અને મોટી યોજના કે વ્યવસ્થા કરવાની શક્તિ વગરનું, ધધા તથા ધર્મ શિવાયની બાબતમાં ઉંડી સમજણ વગરનું અને કથાવાર્તામાં બાલોચિત રસ લેનાર દેખાય છે.

પાટણ શહેર

સોલંકી સમયમાં અણહિલપુર પાટણ, ખભાત, ભરૂચ, ધોળકા વગેરે ગુજરાતમાં મોટા શહેરો હોવાના પુરાવા પ્રજાધોમાંથી મળે છે, પણ અહીં

૧ જુઓ સમરારાસો. જિનપ્રભસૂરિકૃત તીર્થકલ્પમાં શત્રુંજયકલ્પ, કક્ક-સૂરિકૃત નાલિનદનોદ્ધાર પ્રબંધ. જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૪૨૪થી ૪૨૭ અને તેની જ ટિ. ૪૧૬ તથા ૪૨૯

૨ જુઓ પ્રજાધ ચિંતામણિ પૃ ૫૫, ૭૬, ૯૨, ૯૫, ૧૩૩, ૧૮૧, ૧૮૬, ૨૦૧ વગેરે.

૩ જુઓ. પ્ર. ચિ. પૃ. ૯૭ તથા પૃ. ૧૩૧

તો ગુજરાતના રાજપૂત રાજાઓની સાડાપાંચસો વર્ષ સુધી રાજધાની રહેલા અણહિલપુર પાટણનું જ ટુકામાં વર્ણન કરવાની જરૂર લાગે છે. કારણકે રાજધાનીનું આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર વર્ણન કર્યું નથી.

હાલનું પાટણ ધણુ કરી પદરમાં શતકમાં^૧ અથવા જૂનાનો નાશ થયા પછી તરતમાં નવું વસેલું છે અને તેનો કિલ્લો ધણુ કરી વિ. સ. ૧૭૯૨માં બધાયે હશે એવું જૂના ગુટકામાંથી શ્રી. ભોગીલાલજી. સાહેસરાને મળી આવેલ એક કુડલી ઉપરથી અનુમાન થાય છે રાજપૂત સમયના પાટણનો તો કણની હાર સાથે નાશ થઈ ગયો હતો.^૨ જૂનું પાટણ હાલના પાટણની જગ્યાએ પણ ન હતું પણ તેની પશ્ચિમમાં હતું^૩ એ જૂના પાટણના માત્ર બે અવશેષો રહ્યા છે એક રાણીની વાવનો ખાડો અને બીજો સહસ્રલિંગ સરોવરની જગ્યા.^૪ વડોદરા રાજ્યનાં જૂની શોધખોળના ખાતા તરફથી ત્રણ વર્ષથી ખોદકામ થઈને આ સરોવરના ઓવારા ખોદી કાઢવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત મૂર્તિઓ અને કોતરેલા કવચિત્ અક્ષરોવાળા જૂના પાટણના મકાનોના પથરાઓ હાલના પાટણના મકાનોમાં મળી આવે તે જુદી વાત. વિવિધ તીર્થ કલ્પ (૨૬મો કલ્પ સિધી જૈ ગ્ર. મા. આ. પૃ ૫૧)માં આપેલી દંતકથા પ્રમાણે લાખખારામ કહેવાતી જગ્યાએ સરસ્વતીને કાઠે વિ. સ ૮૦૨માં જૂના પાટણની સ્થાપના થઈ છે એ નિઃસંદેહ છે, પણ સ્થાપના વખતે તો એ એક નાનું ગામ હશે અને ધીમે ધીમે વધતું ગયું હશે. આ વિકાસનો, જોકે ઇતિહાસ

૧ જુઓ શ્રી રામલાલ યુ. મોદીનું લખેલું પાટણ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ (સયાળખાલ જ્ઞાનમાળા) પૃ. ૨૬ તથા 'ગુજરાતી'ના ૧૯૯૨ના દીપોત્સર્વી અંકમાં 'જૂના અને નવા પાટણની સ્થાપના' એ લેખ પૃ. ૧૧૮

૨ જુઓ મુ. ગે. ગ્ર. ૭, પૃ. ૬૦૨માંથી ગુજરાતી ૧૯૯૨ના દીવાળી અંકમાં પૃ. ૧૧૮માં કરેલો ઉતારો ટિ. ૨

૩ પાટણ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ પૃ. ૨૫

૪ એજન પૃ ૨૬

મળવાનો સંભવ નથી પણ સિદ્ધરાજ કુમારપાળના વખતમાં એટલે સોલંકી સામ્રાજ્યની પરમ ઉન્નતિ વખતે, પાટણ શહેરે પણ ઉન્નતિની ટોચ જોઈ હશે એ સોલંકીઓની ચડતી વખતના પાટણનો કાષ્ઠક ખ્યાલ આવે એ માટે પ્રયત્નોના પાટણના વર્ણનોનો સાર નીચે ઉતાર્યો છે. ઈર્નલ ટોડે વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆમાં કોઈ પ્રયત્નમાંથી પાટણનું વર્ણન ઉતાર્યું છે. જેમા “અણહિલપુરનો ઘેરાવો ખાર ગાઉમા છે, તેમા ૮૪ ચોક અને ૮૪ ખજાર છે, સોના અને રૂપાના સીકા પાડવાની ટકશાળો છે, દરેક નાતનો જુદો મહોલ્લો છે, તેમજ હાથીદાત, રેશમ, હીરા, મોતી ઇત્યાદિ માટે જુદા ખજારો છે એક શરાફોનું ચૌકુ છે, એક સુવાસિત તેલો અને લેપોનું ચૌકુ છે, એક વૈદ્યોનું, એક કારીગરોનું, એક સોનીઓનું, એક રૂપાના ઘાટ ધડનારનું ખજાર છે.” વગેરે વર્ણન છે.^૧

આ ‘ચોરાશી ચોક ચોરાશી ચાટા’ વગેરે વર્ણન યથાસ્થિત કરતાં રૂઠિ અનુસાર છે, છતાં પાટણનો વિસ્તાર ઘણો હશે એમા સંદેહ નથી. એગમે તેમ હો પણ હેમચન્દ્ર, સોમેશ્વર વગેરે સમકાલીન લેખકોએ કરેલા વર્ણનોમાંથી આલંકારિક અંશ બાદ કરીને નીચે પાટણનું જે વર્ણન ઉતાર્યું છે તેને યથાસ્થિત માનવામાં વાંધો નથી.^૨

૧ ટોડનું આ વર્ણન ઘણાઓએ ઉતાર્યું છે જુઓ રાસમાળા આ, ૩ પૃ. ૩૪૮, ૩૪૯ ન્હૂના ગુજરાતમા ‘ગુજરાતનું ન્હૂનું પાટનગર’ નામનો મારો લેખ તથા શ્રી. રા. સુ. મોદીનું પાટણ સિદ્ધપુર પૃ. ૨૮ ટોડે આ વર્ણન માટે કુમારપાલ ચરિતનો હવાલો આપ્યો છે. પણ જયસિંહસૂરિના, જિનમડન ગણિના કે ચારિત્ર સુંદરગણિના કુમારપાલ ચરિતમા તો આ નથી પણ કવિ ઋષભદાસ (વિ. સ. ૧૬૭૦)ના કુમારપાલ રાસામાં પાટણનું જે વર્ણન છે (જુઓ પૃ. ૧૦ આ. કા. મ મૌ. ૮) તેના આરભના કેટલોક ભાગને ટોડના વર્ણનનો ઘણો ભાગ સમ્પ્રદાય મળતો આવે છે.

૨ જુઓ મોહપરાજય સ. ૪ શ્લો. ૫૮, તથા દ્વયાગ્રય, કીર્તિદ્વૈમુદી સુકૃતસંકીર્તન, હમ્મીરમદ મદન વગેરે ગ્રંથોમાંથી ‘ગૂર્જર રાજધાની’ વિષે પુરાતત્વ પુ. ૪ પૃ. ૨૦૫ થી ૨૨૬મા કરેલા ઉતારાઓ.

શહેરની બાજુમાં સરસ્વતી નદી, તેથી થોડે દૂર રાણીની વાવ, તેની વાયવ્યે અને શહેરથી ઉત્તર દિશાએ સહસ્રલિંગ સરોવર, સરોવરની પશ્ચિમે નદીમાથી વાળેલી નહેર, દક્ષિણમાં સિદ્ધરાજે બધાવેલો ઉચો કીર્તિસ્તંભ, અને શહેરને ફરતો ઘોળો કાગરાઓવાળો ઉચો કોટ અને તેને ફરતી ખાઈ (પરિખા) એટલું સામાન્ય વર્ણન મળે છે. પછી સહસ્રલિંગ સરોવરને કાઠે દશાવતાર વગેરે વિષ્ણુના અને બીજાં દેવદેવીઓનાં મંદિરો હતા અને જે જે દેવના મંદિર આગળ સરોવરના જે ઓવારા હતા તે તે દેવના તીર્થ નામથી ઓળખાતા હતા એમ સરસ્વતી પુરાણમાં ક્ષપ્યું છે અને એજ પુરાણમાં એવા તીર્થોનું વર્ણન પણ કરેલું છે. આ ઉપરાંત શિવનાં હજાર કે ધણું કરી ૧૦૦૮ લિંગો સરોવરના કાંઠા ઉપર કે પગથાળ ઉપર નાની દેરીઓમાં ખેસારેલાં હશે.^૧ અને એ ઉપરથી જ સરોવરનું નામ સહસ્રલિંગ પડેલું છે ધણું કરી સરોવર વચ્ચે મંદિરયુક્ત એટલે, સરોવરથી આગળ જતા મહાવન હતું, એમ સરસ્વતી પુરાણમાં કહ્યું છે અને શહેરની બહાર અનેક વાડીઓ હોવાનું બીજા પ્રબધકારોએ કહ્યું છે.^૨ શહેરની બહારજ ધણું કરી જલાશય પાસે ધર્મશાળાઓ પાઠશાળાઓ અને અન્નસત્રો પણ હતાં.^૩

આ શહેરનો બહારનો ભાગ થયો. હવે શહેરની અંદર વચ્ચે રાજમહેલ હોવો જોઈએ, પ્રબધકારો એને ધવલગૃહ કહે છે પણ તેનું વર્ણન કરતા નથી, માત્ર સાતમાળનું કહે છે. છતાં હેમચન્દ્રે કુમારપાલ ચરિતમાં કુમારપાલની દિનચર્યાનું જે વર્ણન કર્યું છે તથા મોહ પરાજય (સ ૩)માં કુબેર નામના કોટિપતિના ઘરનું જે વર્ણન કરેલું છે તે ઉપરથી રાજમહેલનું અનુમાન થઈ શકે છે. રાજાને પોતાને વસવાના મકાનો, સભામંડપો, અંતરપુર, પરિજનોના મકાનો, હસ્તિશાળા,

૧ જુઓ ૧૯૯૨ના ગુજરાતીના દીવાળી અંકમાં શ્રી. રા. ચુ. મોદીના 'સહસ્રલિંગની ચોળના' નામનો લેખ પૃ. ૫૭

૨ કીર્તિકૌમુદી સ. ૧ શ્લો. ૫.

૩ જુઓ ગુજરાતીના ઉપર કહેલા લેખની ૨૩મી ટિપ્પણી.

અશ્વશાળા, ગૌશાળા, શસ્ત્રાગાર, વ્યાયામશાળા, કુંડ કે વાવ, ઇષ્ટદેવનું મંદિર, દાનશાળા, વગેરે મકાનોની ફરતો દરવાજાઓ (ગાપુરા) વાળો મોટો કાટ, આ એક જનતાના શહેરનું નામ રાજમહેલ. રાજમહેલનો મુખ્ય ભાગ ધણુ કરી આરસનો સાતમાળનો હશે.^૧ દીવાલો ઉપર ચિત્રો અને ચાલકાઓ વગેરે ઉપર પુતળીઓ વગેરે શોભા તો હોવી જ જોઈએ.

પાટણના રાજમાર્ગનું કે તેના બજારનું કશું વર્ણન મળતું નથી કુદત હારબધ આવેલાં સાતમાળના^૨ મોટા મહેલ જેવાં ધરોનું, ઉંચી અને સફેત અગાશીઓમા વિહાર કરતી સ્ત્રીઓનાં મુખની શોભાનું, ઉંચાં મંદિરોના શિખરોના સુવર્ણ કલશોનું તથા ફરકતી ધ્વજોનું વારંવાર વર્ણન આવે છે વળી પાટણમાં સિદ્ધરાજના વખતમાં ૮૪ લક્ષાધિપતિઓ હતા કે જેનાં પાંચ કે સાતમાળનાં ધરો ઉપર જેટલા લાખ દ્રવ્ય તેની પાસે હોય તેટલા દીવા બળતા અને બીજા ક્રાંતિધ્વજધારી ક્રાંતિપતિઓ હતા.^૩ જેની સંખ્યા નથી લખી, આવા શ્રીમન્તોને દરવાજો હથીઆરવાળા ક્ષત્રિયોનો પહેરો રહેતો^૪ પાટણની બજારમાં આખો દિવસ માણસોની ભારે ભીડ રહેતી. વચ્ચે બળદનાં ગાડાઓ, ઘોડેસ્વારો, હાથીઓ, ઘોડા જોડેલા રથો અને પાલખીઓ પણ જતા આવતા. લોકોને ચાલવાનો રસ્તો થે મુશ્કેલીથી મળતો હતો. ઉત્સવ પ્રસંગે લોકોને મોટા રસ્તાઓ ઉપર ચાણી છાંટવું પડતું. અને દુકાનોને મોતીનાં તોરણો ધ્વજ, પતાકાઓ વગેરેથી શણગારતા. ઠેકાણે ઠેકાણે સુવર્ણ કલશો મુકવામાં આવતા અને વચ્ચે વચ્ચે અમુક ખાસ સ્થળોએ માત્રકાઓ ઉપર વેશ્યાઓ નાચ કરતી.^૫ અને રાજમાર્ગ ઉપરથી હાથી ઉપર બેઠેલા રાજાની સ્વારી નીકળતી.

૧ જુઓ આ પુસ્તક ભા. ૧ પૃ. ૧૭૬ ટિ. ૪

૨ જુઓ નગરાણિ ચ સપ્તભૂમિનિલયાનિ । વાઙ્મયઠાકકર સ્ત્રો. ૧૩૭

૩ જુઓ પ્ર ચિ. પૃ. ૧૫૨.

૪ જુઓ દ્વયાશ્રય સ્ત. ૧ સ્ત્રો. ૧૧૩.

૫ મોહ પરાજય અ. ૪ ૧૯.

પરિશિષ્ટ ૨

સમકાલીન રાજવંશે

—○—

માળવાના પરમારો

(ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ
પ્રથમ ભાગ ઉપરથી)

૧ ઉપેન્દ્ર (કૃષ્ણરાજ)

૨ વૈરસિંહ

૩ સીયક (વિ. સં. ૧૦૦૫ તથા ૧૦૨૯)

૪ મુંજ કે વાઘપતિરાજ
(વિ. સં. ૧૦૩૦ થી ૧૦૫૨)
(મૂળરાજને હરાવ્યો)

૫ સિધુરાજ (૧૦૫૨ થી ૧૦૫૭)
(આમુડનો સમકાલીન)

૬ ભાજ
(સં. ૧૦૫૭ થી ૧૧૧૨)
(ભીમદેવ પહેલાનો
સમકાલીન)

૭ જયસિંહ
(વિ. સં. ૧૧૧૨ થી
૧૧૧૬)

૮ ઉદયાદિત્ય
(૧૧૧૬ થી
૧૧૪૩)

૯ લક્ષ્મદેવ

૧૦ નરવર્મા

જગદેવ

(વિ સં ૧૧૬૧ થી ૧૧૯૦) (આ જગદેવ
સિદ્ધરાજે આના દરબારમાં રહ્યો
ઉપર ચડાઈ કરી હોવાનું ભાટો
કહે છે.)

૧૧ યશોવર્મા (૧૧૯૦ થી ૧૧૯૨ સિદ્ધરાજે
આને હરાવી માળવા લીધું)

```

graph TD
    12[૧૨ જયવર્મા] --- 13[૧૩ લક્ષ્મીવર્મા વિ. મં ૧૨૦૦)
    13 --- 14[૧૪ હરિશ્ચન્દ્ર (મં. ૧૨૩૬)]
    14 --- 15[૧૫ ઉદયવર્મા (સં. ૧૨૫૬)]
    15 --- 16[૧૬ દેવપાલદેવ (૧૨૭૫ થી ૧૨૯૨)]
    16 --- 17[૧૭ જયસિંહ (ખીન્ને) (વિ. મં. ૧૩૦૬ થી ૧૩૧૨)]
    17 --- 18[૧૮ જયવર્મા ખીન્ને (૧૩૧૪ થી ૧૩૧૭)]
    18 --- 19[૧૯ જયસિંહ ત્રીન્ને (૧૩૨૬)]
    19 --- 20[૨૦ ભોજ ખીન્ને]
    20 --- 21[૨૧ જયસિંહ ચોથો (સં ૧૩૬૬)]
    
    12 --- 12a[૧૨ અજયવર્મા]
    12a --- 13a[૧૩ વિન્ધ્યવર્મા (ભીમદેવ ખીન્ને-નો સમકાલીન)]
    13a --- 14a[૧૪ સુલેટવર્મા (સં. ૧૨૬૬)]
    14a --- 15a[૧૫ અભુનવર્મા (સં. ૧૨૬૭ થી ૧૨૭૩)]
  
```

* વૈરીસિંહ, સ્થાયિક અને વાક્યપતિશાસ્ત્રના નામે એ વખત ભારતે પ્રાચીન શાસ્ત્ર પ્ર. ભા. મા આપેલી છે. પણ અહીં એક જ વખત શ્રી. ડીસ્કલકરને અનુસરી માન્યા છે. (જુઓ પુરાતત્ત્વ પુ. ૨ પૃ. ૪૮).

આણુના પરમારો * (ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા ૧ માંથી).

ધૂમરાજ (એ વંશનો મૂળપુરુષ)

૧ સિન્ધુરાજ

૨ ઉત્પલરાજ

૩ આરણ્યરાજ

૪ કૃષ્ણરાજ પહેલો

૫ ધરણીવરાહ (વિ. સ ૧૦૫૦, મૂળરાજનો સમકાલીન)

૬ મહીપાલ (વિ. સ ૧૦૫૯)

૭ ધન્ધુક (વિ. સં. ૧૦૮૮)

૮ પૂર્ણપાલ (વિ સં. ૧૦૯૯થી ૧૧૦૨)

૯ કૃષ્ણરાજ બીજો (વિ. સં. ૧૧૧૭, ૧૧૨૩=આઠમાનો ભાઈ)

૧૦ ધ્રુવભટ્ટ

૧૧ રામદેવ

૧૨ વિક્રમસિંહ (૧૧માનો ભાઈ)

૧૩ યશોધવલ (સ ૧૨૦૨-૧૧માનો ભત્રીજો)

૧૪ ધાનવર્ષ (સં ૧૨૨૦ થી ૧૨૭૬)

૧૫ સોમસિંહ (વિ સ. ૧૨૮૭)

૧૬ કૃષ્ણરાજ ત્રીજો

૧૭ પ્રતાપસિંહ (વિ. સ. ૧૩૪૪)

૧૮ વિક્રમસિંહ (૧૩૫૬ આ કાણુ હતો તે ચોક્કસ ખબર નથી)

* હાલના દાતાના પરમાર રાજાઓ આણુના કૃષ્ણરાજ બીજાના વંશજો છે, એવો ઇતિહાસવિદોનો મત છે.

લિત્તભાળના પરમારો (જર્નલ ઓફ ધી બીહાર અને ઓરીસા રીસર્ચ સોસાયટીના ૧૯૩૨ માર્ચ પૃ. ૪૦ ઉપરથી).

સિન્ધુરાજ

દુઃશલ

દેવરાજ (તેનો વિ. સં. ૧૦૫૨નો લેખ મળ્યો છે. જે ૧૯૩૨માં અપ્રકાશિત હતો).

કૃષ્ણદેવકેરાજ (તેના વિ. સં. ૧૧૧૭ તથા ૧૧૨૩ના લેખો મળ્યા છે. જુઓ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૪૭૨ આ કૃષ્ણરાજને ભીમદેવ પહેલાએ કેદ કર્યો હતો તેમાંથી નડોલના ચોહાણે છોડાવ્યો. જુઓ આ ઇતિહાસ પૃ ૧૯૮).

જયતસિંહ (સં. ૧૨૩૯ મુ ગે ગ્ર. ૧. ભા. ૧. પૃ. ૪૭૪).

કિરાડુના પરમારો (સ. ૧૨૧૮ના ત્રુટિત લેખ ઉપરથી. ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર ભાગ પૃ. ૮૪).

સોહરાજ

ઉદયરાજ

સોમેશ્વર (સિદ્ધરાજનો આ સામંત હતો. આના વખતમાં સં. ૧૨૧૮નો લેખ લખાયો છે કુમારપાલની મદદથી નડોલના ચાહમાનોએ સોમેશ્વર પાસેથી કિરાડુનો પ્રદેશ લઈ લીધો હતો પણ અજમેરના ચોહાણની મદદથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું લાગે છે. (જુઓ પૃ. ૩૨૩).

સોરઠના ચૂડાસમા રાજાઓની વંશાવળી

કા. સં. સં. હિપરથી, આ. સ. વે. ઈ. અ. ૨ પૃ. ૧૬૪માં તથા કાઠીઆવાડ સર્વ સંગ્રહમાં આપેલ વંશાવળીઓમાં ઘણો ફેર છે. વળી તારીખો ઘણીખરી અટકળે મુકેલી છે.

૧ ચૂડચન્દ્ર

૨ હમ્મીર

મૂળરાજ

૩ વિશ્વવરાહ

૪ ગ્રહારિ કે ગ્રહરિપુ (વિ. સ. ૯૯૬) જે ગ્રહરિપુને

| દયાશ્રય મૂળરાજનો સમકાલીન ગણે છે તે આજ હશે.

૫ રાકવાત (વિ. સં. ૧૦૩૮)

૬ રાદયાસ (વિ. સ. ૧૦૫૬)

૭ નવધણ પહેલો (વિ. સ. ૧૦૮૦)

૮ રાજેગાર (વિ. સં. ૧૧૦૦)

૯ નવધણ બીજો (વિ. સં. ૧૧૨૩)

૧૦ રાજેગાર (વિ સ ૧૧૭૬માં મુવો; સિદ્ધરાજનો સમકાલીન)

૧૧ નવધણ ત્રીજો (વિ. સ. ૧૧૯૬માં મરણ પામ્યો)

૧૨ રા. કવાત (વિ. સ. ૧૨૦૮માં મુવો)

૧૩ રા. જયસિંહ (વિ. સં ૧૨૨૮માં મુવો)

૧૪ રાયસિંહ (વિ. સં. ૧૨૩૧)

૧૫ મહીપાલ (વિ. સં. ૧૨૩૧થી ૧૨૫૨)

૧૬ જયમલ (વિ. સં. ૧૨૫૨થી ૧૨૮૬)

૧૭ રા. મેહવો (વિ. સં. ૧૨૮૬માં ગાદીએ બેઠો)

૧૮ રા. રાખેંગાર (વિ. સં. ૧૩૦૯માં ગાદીએ બેઠો)

૧૯ રા. મંડલીક (વિ. સં. ૧૩૧૬માં ગાદીએ બેઠો. એના વખતમાં અલાહિદીનના મુસલમાન લશ્કરે સોમનાથ તોડ્યું.)

શાકંભરી, કે સાંભર અને અજમેરના ચોહાણોનું વંશવૃક્ષ
(ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ના મુખ્ય આધારે)

- ૧ ચાહમાન
- ૨ વાસુદેવ
- ૩ સામંતરાજ
- ૪ જયરાજ
- ૫ વિગ્રહરાજ પહેલો

૬ ચન્દ્રરાજ પહેલો

૭ ગોપન્દ્રરાજ

૮ દુર્લાલ પહેલો

૯ ગૂવક પહેલો (નાગાવલોકનો સામન્ત
વિ. સં. ૮૧૩)

૧૦ ચન્દ્રરાજ બીજો

૧૧ ગૂવક બીજો

૧૨ ચન્દ્રનરાજ

૧૩ વાઙ્મપતિરાજ (પહેલો)

૪૬૨ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

૧૪ સિદ્ધરાજ (વિ. સં ૧૦૧૩) લક્ષ્મણરાજ (નાડોલની ચોહાણ શાખાનો મૂળપુરુષ) વત્સરાજ

૧૫ વિગ્રહરાજ (વિ સં. ૧૦૩૦) ૧૬ દુર્લભરાજ (ખીન્ને) ૧૭ ગોવિંદરાજ (મૂળરાજ સાથે લડ્યો હતો)

૧૮ વાક્રપતિરાજ ખીન્ને

૧૯ વીર્યરામ (વિ. સ. ૧૦૮૨) ૨૦ ચામુડરાજ

૨૧ દુર્લભરાજ ત્રીન્ને (કર્ણુ પહેલાનો સમકાલીન) ૨૨ વીસલદેવ (વિગ્રહરાજ ત્રીન્ને)

૨૩ પૃથ્વીરાજ પહેલો

૨૪ અજયદેવ (અજમેર વસાવ્યું)

૨૫ અર્જુનરાજ (વિ સ. ૧૨૦૭-૧૨૦૮માં મોટા દીકરાને હાથે માર્યો ગયો. સિદ્ધરાજ અને કુમાર-પાલનો સમકાલીન.)

૨૬ જગદેવ ૨૭ વિગ્રહરાજ ચોથો ૩૦ સોમેશ્વર

(સ ૧૨૧૦થી ૧૨૨૦) (સ. ૧૨૨૬થી ૧૨૩૪)

૨૮ પૃથ્વીરાજ ખીન્ને (સ ૧૨૨૫) ૨૯ અમરગાગેય ૩૧ પૃથ્વીરાજ ત્રીન્ને ૩૨ હરિરાજ (વિ. સં ૧૨૩૮થી ૧૨૪૯, શાહચુદ્દીન ધોરીએ મારી નાખ્યો)

નાડોલના ચાહુમાનોની વંશાવળી

(ઐ. ઈ. ગ્ર. ૯. પૃ. ૮૩ તથા ગ્ર ૧૧ પૃ. ૭૯ ઉપરથી)

૧ લક્ષ્મણરાજ (શાકંભરીના વાક્રપતિરાજ પહેલાનો પુત્ર)

વિ. સં. ૧૦૨૪થી ૧૦૩૯

૨ સોહીય (શોભિત)

૪ વિગ્રહપાલ

૩ ખલિરાજ (પરમાર મુંજ સાથે લડ્યો હતો.)

૫ મહેન્દ્ર (મહિન્દુ) (હસ્તિકુડીના ધવલનો સમકાલીન. ઘણું કરી દુર્લભરાજનો સસરો)

અશ્વપાલ

૬ અણહિલ

અહીલ

૭ બાલપ્રસાદ

૮ જ્યેન્દ્રરાજ

(ચાલુક્ય ભીમ અને પરમાર ભોજ સાથે લડેલો)

(વિ. સં. ૧૧૩૨)

૯ પૃથ્વીપાલ

૧૦ જોજલ કે ચોજક (વિ. સં. ૧૧૪૭)

૧૧ આસરાજ (અશ્વરાજ ચાલુક્ય સિદ્ધરાજનો સમકાલીન તથા ઘણું કરીને સામન્ત).
વિ. સં. ૧૧૬૭ થી ૧૨૦૦.

રત્નપાલ વિ સં. ૧૧૭૬

૧૨ રાયપાલ (વિ. સં. ૧૧૯૮ થી ૧૨૦૨)

૧૩ કટુકદેવ

૧૪ આલ્હણદેવ
વિ. સં. ૧૨૦૬થી

સહજપાલ રૂપપાલ અમૃતપાલ

(વિ. સં. ૧૨૦૦) ૧૨૧૮ કુમારપાલનો સામન્ત)

૧૫ કેદહણ
(વિ. સં. ૧૨૨૧થી ૧૨૪૯)

ગજસિંહ

કીર્તિપાલ
(ઝાલોર ગયો)
(સં. ૧૨૧૮)

જયન્તસિંહ
(વિ. સં. ૧૨૩૯થી ૧૨૫૧)

ઝાલોરની સોનગરા ચોહાણ શાખા

(ચો. ઇ. ઓ. ૯, પૃ. ૮૩, ઓ. ૧૧ પૃ. ૭૯
તથા ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. ઉપરથી)

૧ કીર્તિપાલ (સં. ૧૨૧૮, નાડોલ વસાવળીના ૧૪મા
આદ્યહણદેવનો ત્રીજો પુત્ર)

૨ સમરસિંહ
(વિ. સં. ૧૨૩૯થી
૧૨૪૨)

લખનપાલ

અભયપાલ

રૂદ્રદેવી

મહણસિંહ
(સીરોહીની
શાખા)

૩ ઉદયસિંહ

(વિ. સં. ૧૨૬૨થી
૧૩૦૬)
લીલાદેવી
(ભીમદેવ ખીખને
પુરણી હતી)

૪ ચાચિંગ

(સં. ૧૩૧૯
થી ૧૩૩૪)

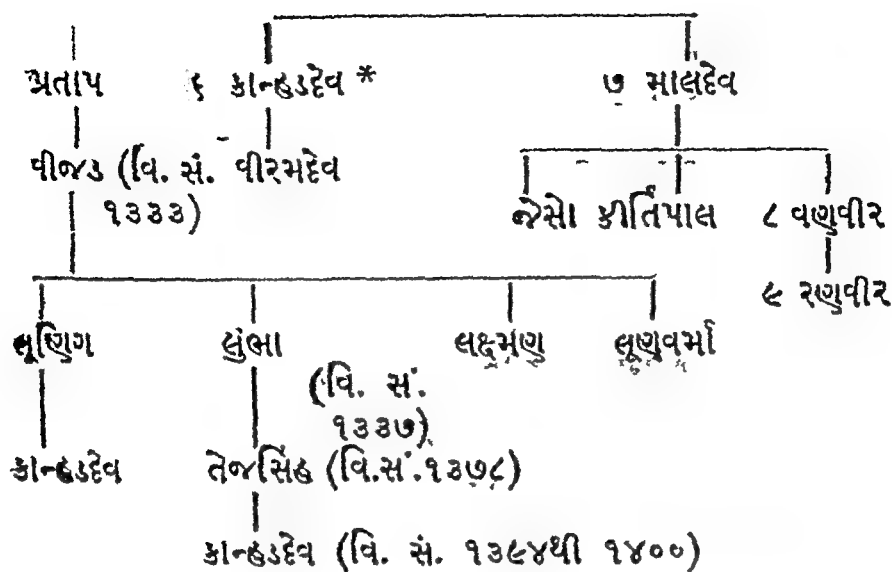
ચામુડરાજ

વાહડસિંહ

૫ સામન્તસિંહ

(સં. ૧૩૩૮ થી ૧૩૫૩)

રૂપાદેવી

ઉત્તરકોંકણના શિલાહાર રાજાઓની વંશાવળી

(સું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૫૩૯ સું. ગે. ગ્ર. ૧૩ પૃ ૪૨૬-૭
અને ૩૬ની કોનોલોજી પૃ. ૩૦૩ ઉપરથી)

- ૧ કપર્દી પહેલો (વિ. સં. ૮૭૧)
- ૨ પુલશકિત (વિ. સં. ૮૯૯)
- ૩ કપર્દી બીજો (સ. ૯૦૭)
- ૪ વપ્પુવત્ત
- ૫ કંઝા
- ૬ ગોગ્ગી
- ૭ વળજડ
- ૮ અપરાજીત (સં. ૧૦૫૩)
- ૯ અરિકેસરી
- ૧૦ વળજડ બીજો (સં. ૧૦૭૩)
- ૧૧ ચિત્તરાજ (સં. ૧૦૮૨)

* કાન્હડદેવ એ પદનાથના કાન્હડદેવના પુત્રાનો કુલ દેવાનો સમકાલીન.

૧૨ નાગરાજ

૧૩ સુમ્ભુતી (વિ. સ. ૧૧૧૬)

૧૪ અનન્તદેવ (૧૧૪૯)

૧૫ અપરાદિત્ય ખેલો (સ. ૧૧૯૪)

૧૬ હરિપાલ (સ. ૧૨૦૫)

૧૭ મલ્લીકાર્જુન (સ. ૧૨૧૨ કુમારપાલે જેને હરાવ્યો)

૧૮ અપરાદિત્ય ખીન્ને (સ. ૧૨૪૦)

૧૯ કેશીદેવ (સ. ૧૨૫૯)

૨૦ સોમેશ્વર (સ. ૧૩૦૫)

જેનકલ્પક્રિા (બુદ્ધલખંડ)ના અંદલો

(નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા પુ. ૧૨ અં. ૩મા આપેલા

બુદ્ધલખંડના સક્ષિપ્ત ઇતિહાસને તથા ૩૬ની કોનોલોજી

પૃ. ૨૮૧-૨૮૨ને અનુસરી)

૧ નન્તુક

૨ વાકપતિ

૩ જેનને

૪ રાહીલ

૫ હર્ષ (સં. ૯૫૬)

૬ યશોવર્મન (સં. ૯૮૧)

૭ ધાગદેવ (વિ. સં. ૧૦૧૧)

૮ ગડદેવ (સ. ૧૦૫૬)

૯ વિદ્યાધર (સં. ૧૦૮૨)

૧૦ વિજયપાલ (સ. ૧૦૯૩)

૧૧ દેવવર્મદેવ (સં. ૧૧૦૬)

- ૧૨ કીર્તિવર્મા (સ. ૧૧૨૦થી ૧૧૫૪)
- ૧૩ સદલક્ષણુવર્મા (સ. ૧૧૫૬)
- ૧૪ જયવર્મન કે કીર્તિવર્મા બીજો (સ. ૧૧૬૭)
- ૧૫ સદલક્ષણુવર્મન બીજો (અં. ૧૧૭૭)
- ૧૬ પૃથ્વીવર્મન (સં. ૧૧૭૯)
- ૧૭ મદનવર્મન (સ. ૧૧૮૬ સિદ્ધરાજનો સમકાલીન)
- ૧૮ પરમદીન (સ. ૧૨૧૩ કુમારપાલનો સમકાલીન)
- ૧૯ ત્રૈલોક્યવર્મન (સ. ૧૨૬૯)
- ૨૦ વીરવર્મન (સં. ૧૨૯૭થી ૧૩૧૭)
- ૨૧ ભોજવર્મન (સં. ૧૩૪૪થી ૧૩૫૭)
- ૨૨ વીરવર્મન બીજો

ત્રિપુરીના કલચુરી રાજાઓની વંશાવળી

(ના. પ્ર. પ. પુ. ૧૨ અં. ૩મા આપેલો બુદ્ધેશ્વરનો સક્ષિપ્ત
ઈતિહાસ ડફ્ટની કોનોલોજી પૃ. ૨૯૩ તથા ભારતકે

પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભાગને અનુસરી)

- ૧ કોક્કલ (વિ. સં. ૯૩૨)
- ૨ મુઘ્ધતુગ (સ. ૯૫૬)
- ૩ બાલહર્ષ
- ૪ યુવરાજ કેકેયૂરવર્ષ (સં. ૯૮૧થી ૯૮૬)
- ૫ લક્ષ્મણુરાજ (૧૦૦૬)
- ૬ શકરગણુ (૧૦૨૬)
- ૭ યુવરાજદેવ બીજો (અં. ૧૦૩૧)
- ૮ કોક્કલ બીજો (સં. ૧૦૫૬)
- ૯ ગાગેયદેવ (સં. ૧૦૭૭થી ૧૦૯૪)
- ૧૦ કર્ણદેવ (અં. ૧૦૯૭) (ભીમ અને ભોજનો સમકાલીન)

- ૧૧ યશઃ કર્ણદેવ (સં. ૧૧૭૭)
- ૧૨ ગયકર્ણદેવ (સં. ૧૨૦૭)
- ૧૩ નરસિંહ (સં. ૧૨૧૧)
- ૧૪ જયસિંહ (સં. ૧૨૩૩)
- ૧૫ વિજયસિંહ (સં. ૧૨૩૬થી ૧૨૫૨)
- ૧૬ અજયસિંહ

મેવાડના ગુહિલો

(રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખં ૧ પૃ. ૫૨૧માથી ઉતારો)

- ૧ ગુહિલ કે ગુહલત
- ૨ ભોજ
- ૩ મહેન્દ્ર
- ૪ નાગ કે નાગાદિત્ય
- ૫ શીલાદિત્ય (વિ. સં. ૭૦૩)
- ૬ અપરાજિત (સં. ૭૧૮)
- ૭ મહેન્દ્ર
- ૮ કાલભોજ (ઉર્ફે બાપારાવળ સ. ૭૯૧થી ૮૧૦)
- ૯ ખુમ્માણ (વિ. સ. ૮૧૯)
- ૧૦ મત્તટ (નાગાદિત્ય)
- ૧૧ ભત્રભટ (કે ભત્રપટ્ટ)
- ૧૨ સિંહ
- ૧૩ ખુમ્માણ બીજો
- ૧૪ મહાયક
- ૧૫ ખુમ્માણ ત્રીજો
- ૧૬ ભત્રભટ બીજો (વિ. સ. ૧૦૦૦)
- ૧૭ અલ્લટ (સં. ૧૦૦૮થી ૧૦૧૦)

- ૧૮ નરવાહન (૧૦૨૮)
- ૧૯ શાસિવાહન
- ૨૦ શક્તિદુમાર (સં. ૧૦૩૪)
- ૨૧ અંબાપ્રસાદ
- ૨૨ શુચિવર્મા
- ૨૩ નરવર્મા
- ૨૪ કીર્તિવર્મા
- ૨૫ યોગરાજ
- ૨૬ વૈરટ
- ૨૭ હંસપાલ
- ૨૮ વૈરસિંહ
- ૨૯ વિજયસિંહ (સં. ૧૨૨૦)
- ૩૦ અગ્નિસિંહ
- ૩૧ ચૌડસિંહ
- ૩૨ વિક્રમસિંહ
- ૩૩ રણસિંહ
- ૩૪ ક્ષેમસિંહ (મેવાડની રાવળ શાખા આમાંથી)
- ૩૫ સામતસિંહ (વિ. સ. ૧૨૨૮થી ૧૨૩૬)
(ડુંગરપુરની શાખા આમાંથી)
- ૩૬ કુમારસિંહ (૩૫માનો ભાઈ મેવાડનો રાજા)
- ૩૭ મધનસિંહ
- ૩૮ પદ્મસિંહ
- ૩૯ જૈત્રસિંહ (સં. ૧૨૭૦થી ૧૩૦૬)
- ૪૦ તેજસિંહ (સં. ૧૩૧૭થી ૧૩૨૪)
- ૪૧ સંમરસિંહ (સં. ૧૩૩૦થી ૧૩૫૮)
- ૪૨ રત્નસિંહ (સં. ૧૩૫૯-૬૦)

કલ્યાણના પશ્ચિમી ચાલુક્યોની વંશાવળી

(દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ અને વિન્સેન્ટસ્મિથની અર્ધી
હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા વગેરે ઉપરથી)

૧ આહવમલ્લતૈલપ બીજો (છેલ્લા રાષ્ટ્રકૂટરાજાને હરાવી દક્ષિણનો રાજા
થયો એનો સેનાપતિ આરંપ મૂળરાજનો
સમકાલીન છે વિ. સં. ૧૦૨૯થી ૧૦૫૩)

૨ સત્યાશ્રય દશવર્મા
(વિ. સં. ૧૦૫૪)

૩ વિક્રમાદિત્ય પાચમો ૪ જયસિંહ બીજો જગદેકમલ્લ
(છેલ્લાનો પૌત્ર) (સ. ૧૦૭૫)
(વિ. સં. ૧૦૬૫)

૫ સોમેશ્વર પહેલો આહવમલ્લ
(વિ. સં. ૧૦૬૬થી ૧૧૨૫)
(આ સોમેશ્વરે કલ્યાણનગર
સ્થાપી તેમાં રાજધાની કરી)

૬ સોમેશ્વર બીજો ૭ વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠો (વિ. સં. જયસિંહ
ભુવનૈકમલ્લ ૧૧૩૨થી ૧૧૮૨)

૮ સોમેશ્વર ત્રીજો ભૂલોકમલ્લ
(વિ. સં. ૧૧૮૨થી ૧૧૯૩)

૯ પેર્મજગદેકમલ્લ બીજો
(વિ. સં. ૧૧૯૪થી ૧૨૦૬)

૧૦ નુર્મદીતૈલ ત્રીજો
(વિ. સં. ૧૨૦૬થી ૧૨૨૧)

૧૧ સોમેશ્વર ચોથો ત્રિભુવનમલ્લ
(વિ. સં. ૧૨૩૯થી ૧૨૪૫)

૧ વિ. સં. ૧૨૧૨થી ૧૨૧૬ વચ્ચે કલચુરી બીજાને ચાલુક્ય
સત્તા ખુચવી લીધી હતી પણ એના તથા એના પુત્રોના હાથમાં લાખો
વખત ટકી નહિ સોમેશ્વર ચોથાએ વિ. સં. ૧૨૩૯ની આસપાસમાં પાછી
સત્તા હાથ કરી.

દેવગિરિના પાછળના યાદવો
(દક્ષિણનો પૂર્વસમયનો ઇતિહાસ ઉપરથી)

મલ્લુગી

૧ લિલ્લમ પહેલો (વિ. સ. ૧૨૪૩થી ૧૨૪૭)

૨ જૈત્રપાલ કે જૈતુગી (વિ. સં. ૧૨૪૭થી ૧૨૬૬)

૩ સિહણ (વિ. સ. ૧૨૬૬થી ૧૩૦૩)

જૈત્રપાલ કે જૈતુગી

૪ કૃણુ (વિ. સ. ૧૩૦૩થી ૧૩૧૬) ૫ મહાદેવ (વિ. સ. ૧૩૧૬થી ૧૩૨૭)

૬ રામચંદ્ર (વિ. સં. ૧૩૨૭થી ૧૩૬૫)

૭ શંકર (વિ. સં. ૧૩૬૫થી ૧૩૬૮)

ગોઆનો કાદંબવંશ *

કંટકાચાર્ય

નાગવર્મા

ગુહલ્લદેવ

(૧) પદ્મદેવ પહેલો અથવા ચતુર્ભુજ (ઈ. સ. ૯૬૬ થી ૯૮૦ ?)

(૨) ગુહલ્લદેવ બીજો (ઈ. સ. ૯૮૦ થી ૧૦૦૫ ?)

(૩) પદ્મદેવ બીજો (ઈ. સ. ૧૦૦૫ થી ૧૦૫૦)

જાહેર ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

(૪) જયકેશી પહેલો* (ઈ. સ. ૧૦૫૦ થી ૧૦૮૦)

(૫) ગુહલદેવ ત્રીજો (ઈ સ. ૧૦૮૦ થી ૧૧૦૦)

(૬) વિજયાદિત્ય પહેલો (ઈ સ. ૧૧૦૦ થી ૧૧૦૪)

(૭) જયકેશી બીજો (ઈ. સ. ૧૧૦૪ થી ૧૧૪૭-૧૧૪૮)

(૮ અ) શિવચિત્ત અથવા પેર્માદી
૧૧૪૭-૪૮ થી ૧૧૮૧

(૮ બ) વિજયચિત્ત અથવા
વિજયાદિત્ય બીજો
૧૧૪૭-૪૮ થી ૧૧૮૭-૮૮

(૯) જયકેશી ત્રીજો (૧૧૮૭-૮૮
થી ૧૨૧૬)

શિવચિત્ત વજ્રદેવ

(૧૦) ત્રિભુવનમલ્લ અથવા સોવાદેવ
(૧૨૧૬ થી ૧૨૩૭-૩૮)

૧૧૯૩ થી ૧૧૦૨
(યુવરાજ)

(૧૧) વજ્રદેવ ત્રીજો
૧૨૪૬-૪૭ થી ૧૨૬૦

(૧૨) દીકરીપરણી કામદેવને
(૧૨૬૦ થી ૧૩૧૦-૧૧?)

(૧૩) પુત્ર (૧૩૧૦-૧૧ થી
૧૩૨૮?)

(૧૪) પુત્ર (૧૩૨૮ થી ૧૩૪૦?)

* આ વંશાવળી કદબકુલ નામના જયોર્જ એમ. મોરિસ એમ. એ.ના ૧૯૩૧માં પ્રગટ થયેલ ગ્રુસ્તક (પૃ: ૧૬૬) માંથી ઉતારી છે.

૧ આ જયકેશી પહેલાની પુત્રી મયણલદેવી કે માનલદેવીને કર્ણ સોલ કી પહેલો પરણ્યા હતા. (બુઆ પૃ: ૨૦૬)

૨ ધણુકરી આ જયકેશી બીજાનો મરીઆઇ ભાઇ પટ્ટીપોમ્મુરમ્મપુરના સાન્તરકુળનો જગદેવ સિદ્ધરાજનો પ્રતિહાર કે કોટવાલ હતા (બુઆ પૃ: ૨૬૮)

અનુપૂર્તિ અને શુદ્ધિ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫	૭	૭૬૬ થી ૮૦૬	૭૬૬ થી ૭૮૬
૧૮	૬	૮૬૪ થી ૯૯૦	૮૬૪ થી ૮૯૦
૩	૨૪	પુણ્યમિત્ર	પુણ્યમિત્ર

વિભાગ પહેલામાં પ્ર. ૩ ની અનુપૂર્તિ (પૃ ૧૦) માં શ્રી. કાર્ણસ ગુજરાતી સભાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિમાંથી વનરાજના પૂર્વજો સંબંધે જે ઉતારો કર્યો છે તેમા વનરાજના પૂર્વજોનું રાજ્ય લિન્નમાલમાં માન્યુ હોવાનું નોંધ્યુ જ છે. હવે શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખે (કાવ્યાનુશાસનના ઉપોદ્ધાત પૃ. ૧૦૯માં) જે કે ઉપરની દત્તકથાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી પણ લિન્નમાલના આપોએ જ પંચાસરમાં રાજધાની સ્થાપી હોવાનો તર્ક કર્યો છે. મારો મત તો, પંચાસરના આપવશનો નિદેશ અવનિ-જનાશ્રય પુલકેશીના (વિ. સં. ૭૯૪ ના) તામ્રપત્રમા છે અને લિન્નમાલમાં આપવશનું કાંઈ કાળે રાજ્ય હોય-જે કે એની ખાત્રી નથી તો એનું પછી શુ થયું તે જાણવાનું સાધન નથી, એવો છે. (જુઓ વિભાગ ૧ પૃ. ૪૮, ૪૯.)

(૨) વિભાગ પહેલાની અનુપૂર્તિ પૃ ૧૨ મા બીમદેવના સં. ૯૩ ના એક દાનપત્રની નોંધ કરી છે તેમાં ઉમેરવાનું કે આ દાનપત્રમાં પ્રસન્નપુર સ્થાનમાંથી વત્સગોત્રના ધાક્ષણ દામોદરના પુત્ર ગોવિંદને દાન આપવામાં આવ્યુ છે. આ દાનપત્રના પ્રસન્નપુરના ધાક્ષણે તે ગુજરાતના પ્રશ્નોરા નાગરો કદાચ હોય; તેઓમા વત્સ ગોત્ર સામાન્ય છે અને પ્રશ્નોરા નામને પ્રસન્નપુર સાથે કંઈક સંબંધ હોય એવો તર્ક શ્રી. રસિકલાલભાઈએ (એજન પૃ ૧૩૫ ની ટીપમાં) કર્યો છે. તર્ક છે સરસ પણ પ્રસન્નપુરમાંથી પ્રશ્નોરા, કેમ કાઢવું એ એક પ્રશ્ન છે. અને પ્રશ્નોરા જાતિના માણસો જે કે

હાલમાં પોતાની જ્ઞાતિને પ્રત્યેક કુલ અધિકૃત જ્ઞાતિ કહે છે. પણ જૂના એટલે કે વિ. સં. ની ૧૯ મી, ૧૮ મી તથા સત્તરમી સદીના પ્રત્યેક જ્ઞાતિના લખાણોમાં જ્યે, અધિકૃત જ્ઞાતિ નામ જ મળે છે અને પ્રત્યેક નામ મળતું નથી. મતલબ કે પ્રત્યેક નામ ક્યારથી અને શા માટે પડ્યું એ હજી અણ ઉકલ્યો કાયડો છે.

(૩) પંચાસર ઉપર ભૂવડની ચડાઈ પૃ. ૫૨

પંચાસરનો નાશ મુસલમાનોને હાથે થયેલો એમ તો શ્રી. રામલાલભાઈ મારા ઇતિહાસના વિભાગ પહેલાના માનસી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮ માં કરેલા અવલોકનમાં સ્વીકારે છે. પણ દંતકથાને માઝી માનવાના આગ્રહથી મુસલમાનોને હાથે નાશ થયા પહેલાં તેના ઉપર ભૂવડની ચડાઈ થયેલી એમ પણ ધારે છે. દંતકથા આ ભૂવડને સોલંકી કહે છે તે તો ખોટું હોવાનો એમને સ્વીકાર કરવો પડે છે. અને તેઓ ભૂવડ પ્રતિહાર વશનો હોવો જોઈએ એમ તર્ક કરે છે. અલખત પ્રતિહાર વશની ઉપલબ્ધ વસાવણીમાં વનરાજના સમયમાં ભૂવડ નામનો રાજા થયો હોવાનો પત્તો મળતો નથી. પણ પ્રતિહાર વંશના મૂળ પુરુષ નાગલટના પિતાનું નામ ભૂવડ હોય તો એ વનરાજના વંશતમાં હોઈ શકે એવી શ્રી. રામલાલભાઈ કલ્પના કરે છે. આ કલ્પનામાં દંતકથામાંની ઘણી વાતો છોડી દેવી પડે છે અને નાગલટના પિતાનું ભૂવડ નામ હોવાની નિરાધાર કલ્પના કરવી પડે છે.

શ્રી. રસિકલાલભાઈ (એજન પૃ. ૧૦૯માં) પ્રતિહારોએ પંચાસરના ચાવડાઓ પાસેથી પંચાસર લઈ લીધું હશે એટલો જ તર્ક કરે છે. અલખત આ પ્રકારના તર્કને પુરાવાની અપેક્ષા છે એમ ઉમેરે છે મારો મત તો મેં પૃ. ૪૮ થી ૫૩ માં આપ્યો છે

(૪) પંચાસર ક્યારે ભાંગ્યું.—વિ. સં. ૭૮૦માં પંચાસર ભાંગ્યું એવો મારો મત મેં સકારણ પૃ. ૫૩માં આપ્યો છે. શ્રી. રસિકલાલભાઈ, જો દંતકથાની તારિખ માનીએ તો વનરાજ વિ. સં. ૭૫૨ માં અને ન માનીએ તો ૭૯૬ માં જન્મ્યો હોય એમ કહે છે. શ્રી. રામલાલભાઈએ પહેલા વનરાજનો જન્મ સ. ૭૫૨ માં જ

માનવાનો મત આપ્યો છે. (જુઓ પૃ ૫૩ ની ટિ. ૫) હવે માનસીવાળા અવલોકનમાં કહે છે કે જનાશ્રયપુલકેશીના સ. ૭૬૪-૯૫ ના તામ્રપત્રમાં આરબોનો હુમલો પાછો વાળ્યાનો ઉલ્લેખ છે, જે તેનો વિજય સં. ૭૮૦ માં થયો હોય તો તેના ઉલ્લેખવાળું તામ્રપત્ર એટલું મોટું કોતરવામાં આવે નહિ માટે મૂળરાજના (મૂલથી માનસીમાં મુંજ છપાયું છે ખરી રીતે મૂળરાજ જોઈએ) સ. ૧૦૫૧ ના તામ્રપત્રની ચર્ચા કરતાં વિજય પછી તરતજ દાન આપવાની સામાન્ય પ્રથા હોવાનું મેં લખેલું છે તેનો હવાલો આપીને, સં ૭૯૩-૯૪ માં આરબોનો હુમલો થયેલો હોવો જોઈએ.

વિજય પછી તરત દાનપત્ર આપવાની સામાન્ય પ્રથા છે એ સાચું; પણ ખીજી તરફથી દાનપત્રમાં દાતાનાં જૂના-કેટલીક વાર આગલાં બધાં પરાક્રમેનો ઉલ્લેખ કરવાનો પણ રિવાજ છે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ વળી જનાશ્રયના દાનપત્રના શબ્દોમાં એ વિજય પછી તરત દાનપત્ર અપાયું હતું એવું માનવું પડે એવું કાંઈ નથી. અને પાટણ સ્થાપવા માટે વનરાજની ૨૦-૨૨ ની ઉમ્મર તો થવી જ જોઈએ, એ બધું જોઈને એ હુમલો મેં ૭૮૦ માં માન્યો છે.

(૫) પ્ર. ૩ પૃ. ૫૬માં વનરાજની પાટણના પાર્શ્વનાથ મંદિરવાળી મૂર્તિ સોલંકી સમયની છે એવો મુ. ગે. નો મત મેં ઉતાર્યો છે પણ શ્રી. રા. ચુ. મોદી જણાવે છે કે એ મૂર્તિ સોળમાં શતકની છે અને તેના પડખાની ચૌદમાં શતકની છે એવા તેના ઉપર લેખ છે.

(૬) પ્ર. ૩ પૃ. ૧૨૦ પં. ૭ માં 'મન્દરાચલના મંથનમાથી' શબ્દો પછી 'અહાનાં ચુલુક (જોખા)માં' એટલા શબ્દો ટીપમાં આપેલાં શ્લોકનો પૂરો અર્થ આવી જવા માટે જરૂરના છે

(૭) પ્ર. ૬ પૃ. ૧૨૮ ની ટિ. ૧ માં શ્રી. વૈદે 'ચુજરાતના ચાલુક્યોનું ગોત્ર ભારદ્વાજ અત્યારે મનાય છે, એમ કહેલું, તે મેં ઉતાર્યું છે તેમાં શ્રી. કનૈયાલાલ ભા. દવે ઉમેરેા સૂચવે છે કે દ્વાશ્રય સ. ૬ શ્લો. ૭ માં તથા સરસ્વતીપુરાણ સ-૧૫ શ્લો. ૧૦૮, ૧૦૯ માં પણ ભારદ્વાજ ગોત્ર હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

(જુઓ શુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૮૬ અં. ૧ માં મારા ગુ મ. રા. ઇ. નું અવલોકન પૃ. ૯૫).

(૮) વ્યાલકાન્તિ કે કાન્તિ.—પ્ર. ૬ પૃ. ૧૨૯-૧૩૦ મૂળરાજના પૂર્વજોના એકનુ નામ વ્યાલકાન્તિ હતુ એમ ચામુડના તામ્રપત્રમાંથી મેં નોંધ્યું છે પણ મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ બારમા ગુ. સા. સં. ઇતિહાસવિભાગના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં વ્યાલકાન્તિ નામ લખ્યું છે. સાચું શું? મારી પાસેની તામ્રપત્રની નકલમાં તો વ્યાલકાન્તિ છે.

(૯) પ્ર. ૭ મું પૃ. ૧૫૨ સોરઠ ઉપર મૂળરાજની ચડાઇ—સોરઠના ગ્રાહરિપુ ઉપરની મૂળરાજની ચડાઈનું દ્વયાશ્રયમાં આપેલું વર્ણન મેં આ પ્રકરણમાં કલ્પિત માન્યું છે અને મારી માન્યતાનાં કારણો વિસ્તારથી આપ્યા છે. હવે શ્રી. રસિકલાલ પરીખે તો દ્વયાશ્રયના વર્ણનમાં શકા જ નથી કરી જ્યારે શ્રી. રામલાલભાઈ મારી માન્યતાને સાહસ ગણે છે. અને મૂળરાજના સોરઠ-વિજયને યથાર્થ માનવા માટે હેમચંદ્રની સિદ્ધહૈમ પ્રશસ્તિનું નીચેનું વચન પ્રમાણ તરીકે ટાકે છે—
શ્રી મૂલરાજપુરુષોત્તમો વઘીદ્ દુર્મદામીરાન્ શ્લો. ૨

દ્વયાશ્રય કરતા સિદ્ધહૈમ પ્રશસ્તિના આ વચનનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય વિશેષ છે એ શ્રી રામલાલભાઈનું કહેવું હું સ્વીકાર છું. પણ આ વચનમાંથી સોરઠના ગ્રાહરિપુ ઉપરની ચડાઈનો અર્થ નીકળતો નથી. આભીરોને માર્યા એટલોજ અર્થ નીકળે છે. એ વખતે આભીરો સોરઠમાં જ હતા એમ માનવાનું કારણ નથી વળી મૂળ પૃ. ૧૫૩ થી ૧૫૫ માં મેં દર્શાવ્યું છે તેમ કચ્છના રાજા સાથેની લડાઈનો ઉલ્લેખ દ્વયાશ્રયાદિ બધા પ્રબંધોમાં મળતો હોવાથી મેં એ લડાઈનો બનાવ સાચો માન્યો જ છે. અને ઉપરનો આભીરોનો ઉલ્લેખ જોવો જૂનાગઢના ચૂડાસમાંઓને લાગુ પડે તેવો કચ્છના જડેજઓને પણ લાગુ પડે છે (જુઓ રાસમાળા આ ૩ પૃ. ૬૧, ૬૨, ૬૩ તથા મારો યાદવોનું કુળ નામનો નિબંધ—નડીઆદ પરિષદના રિપોર્ટમાં) હુંકામાં મૂળમાં મેં જે કહ્યું છે તેમાં ખાસ ફેરફાર કરવાનું કારણ મને દેખાતું નથી.

(૧૦) ઉપરના પ્રકરણમાં પૃ ૧૫૫ માં મૂળરાજ સામે

આહરિપુના મળતીઆ તરીકે સિન્ધુનો રાજા હોવાનું દ્વાશ્રયનું કથન ઉતારીને એ સિન્ધુના રાજાનો પત્નો નથી લાગતો એવો મારો મત મેં નોંધ્યો છે. હવે શ્રી રામલાલ ભાઈ આ મૂળરાજ સામેનો સિન્ધુરાજ, એના પુત્ર ચામુડ સામેનો સિન્ધુરાજ (જુઓ પૃ ૧૭૩) દ્વાશ્રય અનુસાર ભીમે જેને દબાવેલો તે સિન્ધુપતિ (જુઓ પૃ. ૧૬૭) અને સિદ્ધરાજે હરાવેલો સિન્ધુરાજ (પૃ. ૨૫૩) બધાયને સિન્ધના મુસલમાન હાકેમો માનવાનો મત આપે છે. (એજન પૃ. ૪૦૭) જ્યારે શ્રી. રસિકલાલભાઈ મૂળરાજ સામેના સિન્ધુના રાજાનો ઉલ્લેખજ નથી કરતા. જ્યારે ચામુડ સામેના સિન્ધુરાજને બારમ્પ ધારે છે (જુઓ ઉપોદ્ધાત પૃ. ૧૩૧). અને ભીમ સામેનો સિન્ધુ-પતિ હમ્મુક તે કાણુ એ કહેતા નથી. જો કે હમ્મુક ઉપરની ભીમની ચડાઇનું આખું વર્ણન દ્વાશ્રયમાથી ઉતારે છે. અને સિદ્ધરાજે હરાવેલા સિન્ધુરાજને વસ્તુપાલ સામે લડનાર ભરૂચના રાજાનો પિતા સિન્ધુ-રાજ ધારે છે (ઉપોદ્ધાત પૃ. ૧૭૬).

મારો મત મેં મારા ઇતિહાસમા ઉપલબ્ધ પુરાવાઓ સાથે દર્શાવ્યો છે અને એમા ફેરફાર કરવાનું કારણ નથી. જો કે સિન્ધના મુસલમાન હાકેમો સાથે ગુજરાતના રાજાઓને યુદ્ધો થયા હોવાનો શ્રી રામલાલ ભાઈ કહે છે તેમ સંભવ છે એ હું સ્વીકાર છું પણ ચામુડ સામેના અને સિદ્ધરાજ સામેના સિન્ધુરાજ વિષે મેં કરેલા નિર્ણયને તો પુરાવાનો સ્પષ્ટ ટેકા છે.

			અશુદ્ધ		શુદ્ધ
(૧૧)	પૃ. ૧૫૭	પ. ૧૯	પ્ર ચિ. પૃ. ૪૬	પ્ર ચિ પૃ ૪૪	
	પૃ. ૧૬૧	ટિ ૩	જો. ૪૩-૪૫	જો. ૪૨ થી ૪૫	

(૧૨) પ્ર ૭ પૃ. ૧૬૪ મા મૂળરાજે મડલી ગામમા સ્થાપેલા મૂળનાથને વિ. સં. ૧૦૪૩ મા દાન આપ્યાની નોંધ કરી છે આ મડલી ગામ તે વહીઆર પ્રદેશમા જ પચાસર પાસે આવેલું વીરમગામ તાલુકાનું મોડલ ગામ એમ ડા. બુલ્હરે ઈ. એ. ગ્ર. ૬ મા તર્ક કરેલો તે મુ. ગે. પૃ. ૧૬૧ ટિ. ૨ માથી ઉતાર્યો છે હવે શ્રી; રામલાલભાઈ કહે છે કે “એ દાનપત્રમા જણાવેલા કમોઈ ગામ પાસે મડાલી

ગામ હજી હયાત છે ” અહીં નોંધવું જોઈએ કે જે ગામનું દાન અપાયું હોય તેની આસપાસમાં જ જે સ્થાનને દાન અપાયું હોય તે હોવું જોઈએ એવો કશો નિયમ નથી ધણા દૂરનાં ગામો દાનમાં અપાયાના દાનપત્રોમાં પુષ્કળ દાખલા છે.

(૧૪) પૃ ૧૬૬ પ. ૨૧ અશુદ્ધ દાનોથી દારિદ્ર્ય જીતી લીધું. શુદ્ધ દાનોથી દારિદ્ર્યનો નાશ કર્યો

(૧૪) પ્ર. ૭ પૃ. ૧૬૯ માં મૂળરાજ શ્યામ હોવાનું રત્નમાળાનું કથન જ મેં ઉતાર્યું છે. પણ શ્રી. રસિકલાલભાઈએ દ્વાયાત્રય (સ. ૧ શ્લો ૧૪૦ તથા સ ૭ શ્લો ૬૦) માં મૂળરાજને તથા દુર્લભરાજને શ્યામ કહ્યા હોવાની નોંધ કરી છે, (ઉપોદ્ગ્રહાત પૃ ૧૨૪).

(૧૫) પ્ર. ૮ પૃ. ૧૭૨ માં ‘ ચામુડ અતિકામથી વિકળ થઈ ગયેલો હતો, ’ એવું દ્વાયાત્રયના ટીકાકારનું કથન મેં ઉતાર્યું છે. પણ શ્રી રસિકલાલ ભાઈએ પ્રભાવકચરિતના ‘ ચામુડની રાણીઓને વાગવાર ગર્ભસ્ત્રાવ થતો હતો, એ કથનને ઉમેરી ચામુડને ગુહ્યેન્દ્રિયનો દુષ્ટરોગ હોવાનો સંભવ છે. ’ એમ કહ્યું છે. (પૃ. ૧૩૧-૧૩૨) મને એમની કલ્પના સચુક્તિ ક લાગે છે.

(૧૬) પ્ર. ૮ પૃ. ૧૭૬ પ ૧૬ અશુદ્ધ સ. ૬ શુદ્ધ સ ૨

(૧૭) પ્ર ૯ પૃ. ૧૮૦--મહમુદ ગઝનવીની સોમનાથ ઉપર ચડાઇનો જિનપ્રભસૂરિના તીર્થ કલ્પમાં સ્વરૂપ ઉલ્લેખ છે એવું મેં નોંધ્યું છે એ ઉલ્લેખ સત્યપુરકલ્પમાં નીચે પ્રમાણે છે —

અન્નો ગજ્જણવદ્ ગુજ્જરં મંજિત્તા તઓ વલંતો પત્તો
સચ્ચરે દસસયઈ ઇક્કાસીણ (૧૦૮૧) વિક્રમવરિસે મિચ્છરાજો.
(સિધી જૈન ગ્રન્થમાળા આ પૃ. ૨૯) ગજનીના પતિની આ ચડાઈ સ ૧૦૮૧ માં થઈ હોવાનું જિનપ્રભસૂરિએ ઉપર કહ્યું જ છે.

૧ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

રાજાહ મમ શુદ્ધાન્તકાન્તાના સમવે સતિ ।
સાવો ભવતિ ગર્ભસ્ય તત્ર પ્રતિવિધિ કુરુ ॥
પ્રભાવક ચરિત શ્રી વીરપ્રબધ શ્લો. ૧૪૦

આ ઉપરાંત ધનપાલ કવિએ રચેલા શ્રી. સત્યપુર મહાન શ્રી મહા-
વીર ઉત્સાહ નામની અપભ્રંશરતોત્ર કૃતિમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

મંજેવીણ સિરિમાલદેસુ અનુ અણહિલવાડં ચઢાવહિ
સોરઠુ મગ્ગુ પુણુ દેડલવાડં સોમેસરુ સો તેહિ મગ્ગુ

મતલબ કે શ્રી માલદેશને ભાગ્યો, અણહિલવાડને, ચઢાવહી
(ચદ્રાવતી)ને, સોરઠને ભાગ્યા, દેલવાડા અને સોમેશ્વર તે પણ
ભાગ્યા (કડી ૩૩).

ઉપરના બેમાંથી એકેય ઉલ્લેખમાં મહમુદનું નામ નથી પણ
તીર્થ કલ્પમાં સાલ આપી છે અને બધું જોતા એ મહમુદગઝનવીની
ચડાઇને જ નિર્દેશો છે એમ માનવામાં વાધો નથી.

મુનિ શ્રીજિનવિજયજીએ ઉપરના બે ઉલ્લેખો જૈન સાહિત્ય
સંશોધક અં. ૩ મા ધનપાલનું ઉપર કહેલું અપભ્રંશ કાવ્ય પ્રકટ
કરતા તેના પરિચયમાં નોધ્યા છે. અને તેમાંથી કાવ્યાનુશાસનના
ઉપોદ્ગાતમાં ઉતાર્યા છે.

(૧૮) પ્ર. ૯ પૃ. ૧૮૦ થી ૧૮૪ મહમુદગઝનવીએ સોમનાથ
ઉપર ક્યારે ચડાઇ કરી એ બાબતમાં મૂળ ફારસી ઇતિહાસોમાં વિસંવાદ
હોવાથી આધુનિક લેખકો જુદી જુદી તારીખો આપે એ સ્વાભાવિક
છે પણ કેમ્પ્બીજ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા ૩ ૩ પ્ર ૨ મા તેના
લેખક પ્રખ્યાત ફારસી ઇતિહાસવિદ લે ક. સર વુલ્ફલી હેગે લખ્યું
છે કે ઈ. સ. ૧૦૨૪ ના અક્ટોબરની ૧૭ મીએ મહમુદે ગઝની
છોડ્યુ હોય એમ લાગે છે. પછી ૧૦૨૫ ના જાનેવારીમાં પાટણ
અને ત્યાંથી સોમનાથ પહોંચ્યો અને ૧૦૨૬ના વસંતમાં પાછો ગઝની
પહોંચ્યો. (જુઓ, પૃ ૨૩ થી ૨૬).

જિનપ્રભસૂરિએ પણ વિ. સં ૧૦૮૧ (ઈ. સ. ૧૦૨૫)માં
સોમનાથ ભાગ્યુ એમ લખ્યુ છે એ જોતા ઉપરની તારીખ
બરાબર લાગે છે.

(૧૯) પ્ર. ૯ પૃ ૧૮૯ પં ૧૯માં ચડશર્મા તે વસ્તુપાલનો
પૂર્વજ ચડપા હશે કે બીજો તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. એમ મેં

લખ્યું છે પણ શ્રી. રામલાલભાઈ (માનસી પૃ. ૪૧૯) કહે છે તેમ શર્માન્ત નામ જોતા ચક્રના આઠાણુ હોવો જોઈએ.

(૨૦) પ્ર. ૯ પૃ. ૧૬૨ મા માળવાના જોજ અને બીમ વચ્ચે થયેલા યુદ્ધેના વર્ણન કર્યું છે તેના નયા પૃ. ૨૦૪ ના અનુસંધાનમાં ઉમેરવાનું કે પણ બીમદેવના છેલ્લા કાળમાં જોજના અનુયાયી જયસિંહ (સ. ૧૧૧૧ કે ૧૨ થી ૧૧૧૬) ના સેનાપતિ તરીકે ગુર્જરોને જગદેવે હરાવ્યાનો નીચે ટાકેલો ઉલ્લેખ જૈનદત્તા લેખમાં મળે છે, તે અહીં નોંધવું જોઈએ.—

આશ્ચર્ય જયસિંહ વિક્રમકથારવાધ્યાયસપ્થાઘન

ધ્વાન યસ્ય (ધનુર્વને ?) નરપતેર્વ્યજ્ઞન્તિ વિસ્તારિણઃ

અઘાપ્યર્ધુદપર્વતોદરદરીદ્વારેષુ રાત્રિદિવમ્

ઋન્દન્ગુર્જરવીરવર્ગવનિતામાષ્વામ્બુપૂરોમયઃ ॥

(જુઓ એન્ડ્રુઅલ રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કાઈઓલોજીકલ ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ ધી નીઝામ્સ ડુમીનીઅન્સ ૧૯૨૪-૨૮ એ ડિ. માં છપાયેલો જૈનદત્તો લેખ શ્લો. ૧૦.)

માળવાના આ જયસિંહને કર્ણ સોલંકીએ હરાવ્યો હશે એમ શ્રી રસિકલાલભાઈએ લખ્યું છે (પૃ. ૧૫૨) પણ માળવાના એ જયસિંહનો દેહાન્ત કર્ણ ગાદીએ ખેદા પડેલા થયો હોવાનું અનુમાન જયસિંહના અનુયાયી ઉદ્યાદિત્યના સ. ૧૧૧૬ ના લેખથી થાય છે. (જુઓ ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ ભા-૧ પૃ ૧૩૦)

(૨૧) પ્ર. ૯ પૃ ૧૬૭-નડૂલના ચોહાણુ રાજાઓ સાથે મૂળરાજ અને દુર્લભરાજને મૈત્રી સંબંધ હતો, પછી બીમદેવને નડૂલના રાજા સાથે ઝગડો થયો છતાં બાલપ્રસાદ બીમદેવનો સામંત હતો એવું મેં લખ્યું છે અને તેના પુરાવા તરીકે સુધાના લેખનો શ્લો. ૧૮ મો ટાક્યો છે.

હવે શ્રી. રામલાલભાઈ આ પ્રકરણ ઉપર ટીકા કરતા કહે છે કે દુર્લભરાજથી આરબી કર્ણ સુધીમા નાડોલના ચોહાણુને મૈત્રી સંબંધ થયો નથી પણ વિગ્રહ જ ચાલ્યા કર્યો છે અને તેના પુરાવા તરીકે મને સુધાના અને હયુડીના લેખો ફરી વાંચી જોવાની ભલામણ

કરે છે. એટલે એ લેખોમાંથી શું નીકળે છે તે જોઈએ. દુર્લભરાજ અને તેનો ભાઈ નાગરાજ મહેન્દ્રની ખેતોને પરણ્યા હતા એ હકીકત તો તેઓ સ્વીકારે છે પણ સંબંધી રાજાઓ વચ્ચે પ્રાણાન્ત વિગ્રહ થયાના ઇતિહાસમાં દાખલાઓ છે, અર્થાત્ મૈત્રી સંબંધ હોય જ એવો નિયમ નથી એમ કહે છે નિયમ નથી એ કહ્યું પણ વિગ્રહ થયાનો પુરાવો ન હોય તો આવા સંબંધીઓ વચ્ચે મૈત્રી સંબંધ સ્વાભાવિક મનાય. વળી સિદ્ધરાજના વખતથી—“ સં. ૧૧૭૨ પછીથી નાડોલના રાજાઓ ગુજરાતના સામત બન્યા હતા.” એટલું તો તેઓ પણ સ્વીકારે છે. હવે પહેલેથી આ બે રાજ્યો વચ્ચેનો સંબંધ અવલોકીએ.

મૂળરાજના પુત્ર ચામુડના સ. ૧૦૩૩ ના તામ્રપત્રમાં તેણે પોતાની માતા માધવીને ચોહાણ કુળના ભોજ રાજાની પુત્રી કહેલ છે. આ ચોહાણ ભોજનો પત્તો લાગતો નથી પણ એ નડૂલના ચોહાણ કુળનો કોઈ કટાયો હોવાના સંભવની કદપના મેં મુકી છે (જુઓ પૃ. ૧૫૧ તથા ૧૭૦) પણ મૂળરાજ અને નડૂલના ચોહાણો વચ્ચે મૈત્રી સંબંધ હોવાનું અનુમાન કેવળ એટલા સંભવ ઉપરથી નથી બાધ્યું પણ એ વખતની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ ઉપરથી. “શાકંભરીના ચોહાણ રાજા સાથે એને વેર થાય છે ત્યારે એણે એજ વશની બીજી શાખા એટલે નડૂલના ચોહાણો સાથે મૈત્રી સંબંધ બાધ્યો જણાય છે.” આવું મારું અનુમાન છે. વળી માળવાના મુંજરાજે જ્યારે મૂળરાજને દબાવ્યો ત્યારે એને રક્ષણ આપવામાં નડૂલના ચોહાણ રાજાએ હયુડીના ધવલને મદદ કરી હોવાનો તર્ક સુધાના લેખના શ્લોકો. ૭ ઉપરથી મેં કર્યો છે. અને એ વખતથી મૈત્રી સંબંધ ગુજરાત અને નડૂલ વચ્ચે બધાયો એવું માનવામાં શી ઐતિહાસિક મુશ્કેલીઓ આવે છે ? (જુઓ પૃ. ૧૭૦).

પછી હયુડીના લેખના ૧૧ માં શ્લોકમાં “દુર્લભરાજની સેનાએ જ્યારે મહેન્દ્રને દબાવ્યો ત્યારે ધવલે મહેન્દ્રનું રક્ષણ કર્યું ” એમ લખ્યું છે. આ શ્લોકનો મહેન્દ્ર તે નડુલનો ચોહાણ મહેન્દ્ર એ સર્વ સંમત છે પણ દુર્લભરાજ કોણ ? ઉપરના લેખ ઉપર વિવેચન

લખનાર ડા. કીલહોર્ન તથા ડા. દે. રા. લાંડારકર આ દુર્લભરાજ તે શાકભરીના ચોહાણુ વિગ્રહરાજ (જેનો સ. ૧૦૩૦ નો લેખ મળ્યો છે જુઓ પૃ. ૧૫૮, ૧૫૯)નો લાઘ દુર્લભરાજ એમ કહે છે. પણ શ્રી વિશ્વશ્વરનાથરેઉએ એ એ વિદ્વાનોથી જુદા પડીને આ દુર્લભરાજ તે ગુજરાતના ચામુડ રાજનો પુત્ર દુર્લભરાજ એમ કહેલું છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ ૨૮૭) શ્રી. રામલાલભાઈનો પણ આવો મત હોય એમ “દુર્લભરાજથી આરંભી વિગ્રહ ચાલ્યા કર્યો છે.” એમ કહે છે તે ઉપરથી લાગે છે.

પણ મારા વિચાર પ્રમાણે ડા-કીલહોર્નનો મતજ સાચો છે. ગુજરાતનો દુર્લભરાજ હથુડીના લેખમા ઉદ્દિષ્ટ હોઈ શકે નહિ. કારણ કે હથુડીનો લેખ સ. ૧૦૫૩ મા લખાયેલો છે પણ તેમા-ખાસ કરીને ૧૦ મા તથા ૧૨ શ્લોકમાં મુંજ અને મૂળ-રાજનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે એ જોતા ૧૧ મા શ્લોકમા ઉલ્લિખિત દુર્લભરાજ એ જેનો સમકાલીન હોવાનો વધારે સંભવ છે. પછી નડૂલના રાજાઓ સાથે ભીમદેવને ઝગડો-થયો હતો એ મેં સુધાના લેખના આધારે સ્વીકાર્યું છે. પણ એજ લેખના શ્લો. ૧૮ ના આધારે નડૂલનો ખાલપ્રસાદ ભીમદેવનો સામત હતો એમ મેં લખ્યું છે. (પૃ. ૧૬૮) શ્રી. રામલાલભાઈ “એ શ્લોક સમજવામાં મારી ભૂલ થયેલી છે એમ કહે છે” પણ મારી પહેલાં શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથરેઉએ એ શ્લોકનો મારી પેઠેજ અર્થ કરીને ખાલપ્રસાદને ભીમદેવનો સામત માન્યો છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા-૧ પૃ. ૨૮૮) ખરી વાત એ છે કે સુધાની પ્રશસ્તિ લખનાર નડૂલના ચોહાણોનો આશ્રિત કવિ છે. હવે જો શ્રી. રામલાલભાઈ અતિવલ્લતયા શબ્દો ઉપર ભાર મુકીને જેવો અર્થ એ શ્લોકનો કાટે છે તેવો ભીમને હરાવ્યાનો અર્થ વિવક્ષિત હોય તો ચરણયુગ લીમર્દનવ્યાજતઃ એવા શબ્દો કોઈ લખે ખરો? ભીમના પરાભવના વાચક સ્પષ્ટ શબ્દો જ લખે ના? ચરણોનું મર્દન તો તાબેદારીનું હમેશા સૂચક છે, એનો ખીન્ને અર્થ જ ન થઈ શકે. જ્યારે અતિ-

વલ્લભયા અને કુર્વન્પીઢાં નો અર્થ ધણો ભાર દઈ ને-ખુશામત કરીને દબાણ કર્યું એવો ખુશીથી થઈ શકે.

અને મૂળરાજની સાથે બલિરાજ લડ્યો હતો એમ શ્રી. રામલાલભાઈ કહે છે તે શા ઉપરથી ? સુધાના લેખના શ્લોકમાં તો “મુજરાજના લશ્કરને હરાવ્યાની વાત છે.”

“પૃથ્વીપાલે કર્ણના સૈન્યને હરાવ્યું હતું.” એ વાત મેં સુધાના લેખ ઉપરથી લખી જ છે (પૃ. ૨૦૭) પણ પછી જો જલદેવ કે યોજક મુજરાતના રાજનો સામત બન્યો હતો એમ સુધાના શ્લો. ૨૪ (પૃ. ૨૦૭ ટિ. ૨ મા ૨૩ છે ત્યાં ૨૪ જોઈએ.) ઉપરથી લખ્યું છે શ્રી. વિવેશ્વરનાથરેડિ પણ એ શ્લોકનો એ પ્રમાણે જ અર્થ કરે છે (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૨૯૧) જ્યારે શ્રી. રામલાલભાઈ એ શ્લોકના શબ્દ ઉપર અણુધટતો ભાર મુકી યોજકને સ્વનંત્ર ધારે છે એટલે પાટણના રાજને હરાવીને અણહિલપુરના રાજ તરીકે યોજક રહ્યો હતો. એમ હોય તો ઉપરના શ્લોકમાં પાટણના રાજને હરાવ્યાની વાત એ વશનો, કવિ લખ્યા વગર રહે ખરો ? શક્તિશાળી સામન્ત યોજક હતો એટલો અર્થ શ્રી. વિ. રેડિ કહે છે તેમ શબ્દશાસ્ત્રી શબ્દમાથી નીકળે છે એથી વધારે અર્થ સ્વભાવિક રીતે ન નીકળે, પણ શ્રી. રામલાલભાઈની કલ્પના તો ઘણી આગળ જાય છે પ્ર. ચિ માં લખ્યું છે કે મીનલદેવી અને સિદ્ધરાજ સોમનાથની યાત્રાએ ગયા હતા ત્યારે માળવાના યશોવર્માએ અણહિલપુર ઉપર ચડાઈ કરી હતી. પણ એ વખતે માળવાની ગાદી ઉપર યશોવર્મા ન હતો માટે મેરુતુગે નામ લખવામાં ભૂલ કરી છે અને યશોવર્મા હેલાંનો માળવાનો રાજ નરવર્મા ઉદ્દિષ્ટ હોવો જોઈએ એવો મત મું-ગે. (જુઓ પૃ. ૧૭૩) ના લેખકથી આરમ્ભી, શ્રી વિવેશ્વરનાથરેડિ, શ્રી. ગૌ.-હી-ઓઝા વગેરે બધા ઇતિહાસચિત્રકાએ આપ્યો છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર-ભા-પ્ર-૧૪૮, પ્રસ્થાન પુ. ૮ અં-૩ પૃ ૧૫૪ મારો ઇતિહાસ પૃ ૨૪૦-૪૧). પણ શ્રી. રામલાલભાઈ તો પ્ર-ચિ-માનુ રાજનું નામ યશોવર્મા ખોટું કરવાથી-

માળવા દેશને પડતો મુકે છે અને આ હુમલો કરનાર નહૂલનો યોજક હોવો જોઈએ એવી વિચિત્ર કલ્પના કરે છે. પણ આ તો મને અતિ દૂરાકૃષ્ટ કલ્પના લાગે છે.

શ્રી. રામલાલભાઈના આ મત માટે શ્રી. રસિકલાલભાઈએ પણ શકા દર્શાવી છે. (જુઓ કાવ્યાનુશાસનનો ઉ. પૃ ૧૬૫ ટિ.) વસ્તુસ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે. સિદ્ધરાજે માળવા જીત્યું ત્યારે યશોવર્મા ગાદી ઉપર હતો એ સમકાલીન દ્વાચાશ્રયમાંથી મેર તુંગના જાણવામાં આવ્યું હતું પણ યશોવર્મા માળવાની ગાદી ઉપર કેટલા વર્ષથી હતો એ ખબર મેરુતુંગને ન હોય એ સમજાય એવું છે. અને તેથી તેણે માળવાના રાજાનું નામ યશોવર્મા લખી દીધું.^૧ તે આપણે આજે માળવાના ઇતિહાસના જ્ઞાનથી સુધારી શકીએ. પણ જો પ્ર-ચિ.એ આપેલા વૃત્તાંતમાંથી માળવાનેય પડતું મુકવું હોય તો હુમલાની વાત સાચી માનવાની શી જરૂર છે ?

(૨૨) પ્ર ૬૨ પૃ. ૨૪૮ શ્રી. રામલાલભાઈ “માલવાનું રાજ્ય તો યશોવર્માને સિદ્ધરાજે પાછું મોપેલું હોવું જોઈએ” એમ ધારે છે. (માનસી પૃ ૪૧૦) માળવાનો કાષ્ઠક ભાગ યશોવર્મા તથા એના વશજોના હાથમાં રહ્યો હોય—શ્રી રામલાલભાઈ ધારે છે તેમ યશોવર્મા-એજ સામતપદ સ્વીકાર્યું હોય એ સંભવિત છે. બાકી માળવામાંથી સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, અને અજયદેવના લેખો મળ્યા છે એ પ્રમળ પુરાવાને આધારે શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ અને શ્રી ગૌ હી ઓઝા પેઠે માળવાના ઘણા ભાગ ઉપર ગુજરાતના રાજાઓનો અધિકાર હતો એમ હું પણ માનું છું. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર ભા. પૃ. ૧૫૦-૧૫૧ તથા ના પ્ર. ૫ ભા. ૬ અં ૩ પૃ. ૨૭૩).

		અશુદ્ધ	શુદ્ધ
(૨૩) પૃષ્ઠ ૨૧૪	પ. ૯	પશ્ચિમમાં	પૂર્વમાં

૧ દત્તયામા નામની ગરબડ થઈ જવાના ઘણા દાખલા મળશે. ઉપરનાજ અનુસંધાનમાં જોઈએ તો પ્ર ચિ. મા નરવર્માને બદલે જેમ યશોવર્મા આવ્યું છે તેમ અન્યત્ર યશોવર્માને બદલે નરવર્મા આવી ગયું છે. (જુઓ પૃ. ૨૪૧)

„ ૨૧૫ ૩ મૂલક સૂચક

„ ૨૬૦ ૧૫ સરસ્વતીને કાઠે સહસ્તલિંગ સરોવરને કાઠે

(૨૪) પ્ર. ૧૨ પૃ. ૨૩૯ ની ૧૮ મી પંક્તિમાં કાગળ ફાડી નાખ્યો એમ છે તેને બદલે 'લેખ ફાડી નાખ્યો' જોઈએ. પ્ર. ચિ. નૂળમાં પટ્ટક શબ્દ છે અને શ્રી રામલાલભાઈ (માનસી ૪૧૭ માં) કહે છે તેમ આવી સંદેહ તે વખતે કપડા ઉપર લખાતી હોવાનો સંભવ છે.

(૨૫) પ્ર. ૧૨ પૃ. ૨૬૦ માં સિદ્ધરાજનાં ધાર્મિક કાર્યોની નોંધ છે, તેમાં 'ઉમેરવાનું કે શ્રી કનૈયાલાલ ભા દેવેએ બુદ્ધિ પ્રકાશ (વર્ષ ૮૬ અં. ૧ પૃ. ૯૮)માં નોંધ્યું છે તેમ દ્વયાશ્રય સ. ૧૫ શ્લો. ૧૦૫ થી ૭માં તથા સરસ્વતી પુરાણમાં સિદ્ધરાજે યજ્ઞો કર્યા હોવાનું કહ્યું છે. ભાઈ દેવે કહે છે તેમ આ યજ્ઞો એટલે મદિરામાં દેવોના પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવો વગેરે નિમિત્તે રૂદ્રયાગ જેવા યાગો હોવા જોઈએ.

(૨૬) જગદેવ—પૃ. ૨૬૮ માળવાના રાજા ઉદયાદિત્યનો જગદેવ નામનો પુત્ર ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોવાની વાત મેં કબુલ કરી છે. પણ સિદ્ધરાજના દરબારમાં જે જગદેવ હતો તે આ પરમાર નહિ પણ સાન્તરકુળનો હોવાનો સંભવ મેં માન્યો છે. (જુઓ પૃ. ૨૬૮, ૨૬૯ તથા કૌમુદી જુન ૧૯૩૩ પૃ. ૫૦૫ ઉપર મારો લેખ) હવે શ્રી. રામલાલ ભાઈ આ જગદેવ તે પરમાળ કુળનો જગદેવ એવું માનવાના મતના છે. એટલે મારા મતનાં કારણો ફરી સ્પષ્ટ કરૂં. જગદેવ વિષે ભાટોની દત્તકથા જે રાસમાળામાં ઉતારી છે, તેમાંથી ઉદયાદિત્યના એક પુત્રનું નામ જગદેવ હતું એટલી જ વાત સાચી ફરી છે. બાકી જગદેવે આવન વર્ષ ધારામાં રાજ્ય કર્યું વગેરે ઘણી વાતો ખોટી છે. જગદેવ ધારાની ગાદી ઉપર બેઠો હોવાનો ખીલકુલ પુરાવો મળ્યો નથી. છતાં એ દત્તકથાના જોરથી શ્રી. રામલાલ ભાઈ સિદ્ધરાજના રાજ્યકાળના આરંભમાં જગદેવને મુકવા ઈચ્છે છે. પણ સિદ્ધરાજ પાસે આવ્યો ત્યારે જગદેવની ઉંમર પંદર વર્ષની હતી.

એમ દત્તકથા કહે છે, દત્તકથાનો તે ભાગ પણ છોડી દેવો પડશે. કારણ કે મેં કૌમુદીવાળા લેખમાં દર્શાવ્યું છે તેમ આ જગદેવની ૧૫ વર્ષની ઉંમર વખતે તો પાટણની ગાદી ઉપર ભીમદેવ હતો. છતાં પોતાના ધડપણમાં જગદેવ સિદ્ધરાજ પાસે આવ્યો હોય એવું શ્રી. રામલાલભાઈના કહેવા પ્રમાણે માનીએ તો યે એ માળવા સાથેના સિદ્ધરાજના યુદ્ધ વખતે જીવતો હોવાનો સંભવ નથી.

પણ આ વિષયમાં મારો મુખ્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે કઈ દત્તકથાને પ્રમાણ ભૂત માનવી ? ભાટોમાં એક દત્તકથા ચાલે છે જે રાસમાળામાં ઉતારી છે. બીજી દત્તકથા પ્ર. ચિ. માં લખેલી મળે છે. બેમાંથી કઈ વધારે વજનદાર ગણાય ? મારા મતે તો નિ.સદેહ બીજી અને એ પ્ર. ચિ. વાળી દત્તકથામાં જગદેવને માળવાનો કુમાર નથી કહ્યો. એટલું જ નહિ પણ સિદ્ધરાજ પાસેથી ગયા પછી કુતલ દેશના પરમર્દો પાસે જગદેવ રહ્યો હોવાનું લખ્યું છે. અને આ સાચું માનીએ તો પરમાર જગદેવ કરતાં સાન્તર કુળના જગદેવ સાથે એનો વધારે મેળ ખાય છે. પ્ર. ચિ. માંયે જગદેવને આશ્રય આપનાર કુતલ પરમર્દોને પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે હરાવ્યો હોવાની વાત લખી છે તેમાં ગડખડ થઈ છે. ખરી રીતે બુદ્ધેલખડના ચહેલ પરમર્દોને સં ૧૨૩૯માં પૃથ્વીરાજે હરાવ્યો હતો જૂના કાળમાં અને છેટેના પ્રદેશમાં બનેલા ખનાવો સાબળીને લખવામાં એવી ગડખડ થવાનો સંભવ છે.

શ્રી. વિશ્વશ્વરનાથ રેઉ પણ પરમાર જગદેવને ઐતિહાસિક માનવા છતાં “ ભાટોની ખ્યાતો કરતાં પ્રબંધ ચિતામણિનો લેખ પ. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીના લખાણને ટેકા આપે છે ” એમ લખે છે. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પૃ. ૧૪૧, ૧૪૩).

છેવટ જગદેવ વિષે ભાટોની તથા પ્રબંધ ચિતામણીની બેય દત્તકથાઓનો માળવાના પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ તથા સાલવારી સાથે તેમજ જૈનદના પરમાર-જગદેવના ઉદ્દેશવાળા લેખ સાથે સવિસ્તર વિચાર કર્યા પછી મેં જે નિર્ણયો કૌમુદીના ઉપર કહેલા લેખમાં તારવ્યા છે તે અહીં ફરી ઉતારી છું.

૧ જગદેવ એ થઈ ગયા છે એ નિ.સંદેહ.

૨ ભાટોની દતકયામાં બેનો ગોટાળો થઈ ગયો હોવાનો સંભવ છે.

૩ મેરૂતુગે જેટલી વાત કહી છે તેટલી સાન્તર કુળના જગદેવને ઠીક લાગુ પડે છે

૪ ભાટોનો વિસ્તાર કલ્પિત છે અને સાલો પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. પણ માળવાના પરમાર ઉદ્યાદિત્યનો ફટાયો કુવર જગદેવ થઈ ગયો હોવાની વાત સાચી છે. પણ એ ધાગની ગાદીએ બેઠો હોવાની વાત ખોટી છે.

૫ સિદ્ધરાજના દરબારમાં કે સોમેશ્વર કહે છે તેમ ગૂર્જર રાજધાનીમાં રહેલો જગદેવ પરમાર કુળનો હતો કે સાન્તર કુળનો હતો એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે પણ જૈનદના લેખમાં પરમાર જગદેવે ગૂર્જર વીરોને હરાવ્યાનું કથન છે અને સાન્તર કુળનો જગદેવ પરમાર જગદેવ કરતાં પાછલાં કાળમાં થયો છે. એ બે હકીકતોને સાથે બેતા સાન્તર જગદેવ, સિદ્ધરાજ પાસે રહ્યો હોવાનો વધારે સંભવ છે.

(૨૭) પૃ. ૨૬૯ પં. ૧૨ તેનો પુત્ર આશરાજ એમ છે તેને અહીં તેનો ભાઈ અને અનુયાયી એમ જોઈએ.

(૨૮) પ્ર. ૧૩ પૃ. ૨૮૮ માં ગુજરાતના આહડ વગેરે આત્મના પક્ષમાં ગયા હતા : વગેરે વૃત્તાન્ત દ્વાયાશ્રય ઉપરથી ઉતાર્યો છે. હવે આ આહડ કાણુ હતો ?

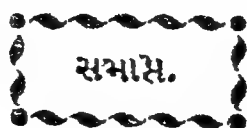
પ્રબંધોમાં એનું સિદ્ધરાજનો પ્રતિપત્ન પુત્ર, માળવાનો રાજપુત્ર, 'હસ્ત્યધિરોહણેન્દ્ર' વગેરે વર્ણન મળે છે અને સિદ્ધરાજનો પ્રતિપત્ન પુત્રએ વર્ણન ઉપર જોર દઈ સિદ્ધરાજની બેન કાંચનદેવી જેને અજ-મેરના ચોહાણુ અર્જુરાજ સાથે પરણાવી હતી તેનો પુત્ર સોમેશ્વર (જેને કુમારપાલે મોટો કર્યો હતો) તે જ આહડ, એમ શ્રી. રામલાલભાઈ કહે છે. (જુઓ દ્રાર્મસ સભા ત્રૈમાસિક પુ. ૩ અં. ૧.) એમની હલીલો મને નિર્ણાયક નથી લાગતી અને દ્વાયાશ્રયના હસ્ત્યધિ-રોહણેન્દ્રનો અર્થ હાથીઓના સ્વારોનો ઉપરી એવોજ મારા મતે

થાય છે એમ એજન પુ ૩ અં. ૩ પૃ. ૪૦૪ માં 'ચાહડ ચર્ચા' અથાળા નીચે મે લખ્યું છે. શ્રી. રામલાલભાઈએ મારી ચર્ચાનો જવાબ આપવાનો પછીના અંકમા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમ છતાં મને તો ચાહડ કદાચ સિદ્ધરાજનો પ્રીતિપાત્ર, પણ હાથીઓના સ્વારોનો ઉપરી જેવો અધિકારીજ લાગે છે.

શ્રી. રસિકલાલભાઈ પણ ચાહડને 'હાથીઓના લશ્કરનો વડો' કહે છે (જુઓ ઉ. પૃ ૨૦૪)

(૨૯) પ્ર. ૧૫ મું. પૃ. ૩૩૯ મૂળરાજ ખીજનું મં. ૧૨૩૨ ચૈત્ર સુદિ ૧૧ નુ એક નવુ તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે; જેને શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દેવેએ જુદ્ધિ પ્રકાશ ૧૯૩૮ના એપ્રિલ જૂન અંકમાં છપાવ્યું છે. એ તામ્રપત્રથી મૂળરાજનો ગાદીએ બેસવાની જે તારિખ પૃ. ૩૩૯ માં અટકળે મુકી છે, તે પુગવાથી ચોક્કસ કરે છે. એ દાનપત્રથી અજયદેવની પત્ની કર્પૂરદેવીના શય્યાગ્રાહક નાગર આહલણ ધૂહડસુત પ્રભાકરને આહલણવાડા ગામની કેટલીક જમીન આપવામાં આવેલી છે.

(૩૦) પ્ર. ૨૨ પૃ ૪૩૬ સં. ૧૫૭૧ માં લખાયેલ એક અન્ય પ્રશસ્તિમા મં. ૧૩૬૦ માં કર્ણદેવનુ રાજ્ય હોવાનું લખેલું છે. (પુરાતત્ત્વ પુ ૧ પૃ ૬૩) તે ઉપર આધાર રાખી શ્રી ડીસ્કલકર કર્ણુરાજ સં. ૧૩૬૦ સુધી પાટણમા રાજ્ય કરતો હતો એમ કહે છે (એજન પુ. ૨ પૃ. ૪૧૨) પણ સમકાલીન મુસ્લીમ ઇતિહાસના પુરાવાની વિરુદ્ધ આ બરસો વર્ષ પછી લખાયેલ પ્રશસ્તિનું કથન માનવું મુશ્કેલ છે. વિચારશ્રેણી, પ્રવચન પરીક્ષા, બાહારકર રિપોર્ટ ૧૮૮૩-૮૪ પૃ ૧૧-૧૨ માં આપેલી વશાવળી વગેરેમા પણ ૧૩૫૩ થી ૧૩૬૦ સુધી કર્ણદેવનો રાજ્યકાળ આપેલો છે એનો અર્થ એવો સંભવિત છે ખરેખર કે કર્ણ ૧૩૬૦ સુધી જીવતો હશે જો કે પાટણનો રાજા નહિ હોય.

શબ્દાનુક્રમણિકા

અકબર ૨૭૬

અકાલ વર્ષ કૃષ્ણ (વંશવૃક્ષ) અ. ૧૬,
૯૧, ૯૨, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૪૨,
૧૪૩, ૧૪૬

અકાલ વર્ષ ૮૫, ૮૬

અકાલ વર્ષ કૃષ્ણ લાટનો (વંશવૃક્ષ)
અ. ૧૭, ૯૦, ૯૨,

અકૂરેશ્વર (અ કલેશ્વર) ૧૪,

અગ્નિમિત્ર શુભ ૩

અગ્નિવશ કલ્પના ૧૧૮, ૧૨૬

અજમેર કે અજયમેર ૨૦૫, ૨૫૧,
૨૫૨, ૨૮૫, ૩૩૪

અજમેરના ચોહાણોની વંશાવળી ૪૬૧

અજયદેવ ૩૩૧, ૩૩૨ થી ૩૩૮,
૩૩૯, ૩૪૪, ૩૪૬, ૩૫૩, ૩૬૫,
૪૪૨

અજયદેવ (ચોહાણ) ૨૫૧

અજયદેવના ત્રણ લેખો ૩૩૩

અજયદેવની શિવભક્તિ ૩૩૭

અજયદેવનું જૈનધર્મ તરફ અપક્ષપાતી
વલણ ૩૩૨

અજયદેવનું મરણ ૩૩૭

અજયદેવનું મેવાડ સાથે યુદ્ધ ૩૩૫

અજયદેવે અજમેરના રાજા પાસેથી
કર લીધો ૩૩૪, ૩૩૫

અજયપાલ જુઓ અજયદેવ

અજયવર્મા ૪૫૭

અજુનદેવ ૩૯૨, ૪૧૧ થી ૪૧૫,
૪૧૬, ૪૧૭, ૪૪૩

અજુનદેવના મંત્રીઓ ૪૧૩

અજુનવર્મા (માળવાનો) ૩૫૪, ૩૫૫
૩૫૬, ૪૫૭

અણહિલ ચોહાણ ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૮

અણહિલપુર પાટણની સ્થાપના ૫૫,
૫૬, ૫૭

અણહિલ ભરવાડ ૫૬

અધિકરણિક ૧૯

અન્તર્વેદી દેશ ૩૨૯

અન્ત્યજ્ઞે ૩૧

અનાવડાનો લેખ ૪૨૩

અનુત્પત્તદાન સમુદ્રગ્રાહક ૨૦

અનુપમાદેવી-તેજપાલની સ્ત્રી ૩૮૮

અનુલોમ વિવાહની વલણી સમયમા
છૂટ ૩૦

અપરાદિત્ય (શિલાહાર) ૨૯૫, ૪૬૬

અપરાન્ત ૭, ૮, ૩૯, ૪૧, ૪૪

અપુત્રકાંધન ૩૦૧

અબુઝૈદ ૧૧૧, ૧૨૨

અભયકુમાર ૩૨૩

અમદાવાદ ૧૪૪, ૨૧૩

અમરચ દ્રસૂરિ ૩૯૪, ૪૦૬

અમરગીન જમાલ ૭૪

અમીર શીકાર ૩૮૦

અમોઘવર્ષ પહેલો (વંશવૃક્ષ) અ. ૧૬
૬૭, ૮૧, ૮૨, ૮૪, ૮૫, ૮૯,
૯૦, ૧૦૫

અમોઘવર્ષ બીજો (વંશવૃક્ષ) અ. ૧૬

અમોઘવર્ષ ત્રીજો (વ શશ્વસ) અ. ૧૬,

૧૪૩

અયોધ્યા ૮, ૧૧, ૧૧૯, ૧૨૧, ૧૨૫,

૧૨૬

અર્જુરાજ=આનાક

અર્જુરાજ જુઓ આત્ર

અરિકેસરી ૧૦૧

અરિસિહ ૩૯૪, ૪૦૬

અલ્તમશ સમશુદ્દીન ૩૮૦

અલ્તમનસૂર ખલીફ ૭૪

અલઈદ્રીસી ૧૦૪, ૧૦૭

અલમસુદી ૧૦૦, ૧૦૪, ૧૦૭

અલાહદ્દીનના લશ્કરની ગુજરાત ઉપર

ચડાઈ ૪૩૩, ૪૩૪

અલાહદ્દીન સુલતાન ૪૩૧, ૪૪૦

અવનિવર્મા ૯૫, ૯૬, ૧૩૨, ૧૪૫

અવન્તી ૮

અવન્તીનાથ ખિરદ ૨૪૦, ૨૪૫

અવન્તી મહલ ૨૪૮

અવન્તી મુદ્રી ૧૧૦

અવલોક્તિક ૨૨

અશોક ૩, ૬

અશોકનો શિલાલેખ ૨, ૭

અશ્વરાજ જુઓ આશારાજ

અશ્વરોહ ૨૦

અહમદશાહ ૪૩૯

અહિલ ચોહાણ ૧૯૮

અક્ષતા (વનરાજની મા) અ. ૧૧

અક્ષપટલિક ૨૩

આન્વળીઆ ગાન ૩૫૧

આનાક ૧૪૯

આત્રોલી છારોલીનું દાનપત્ર ૬૮, ૬૯

આદિવરાહ (જુઓ મિહિર ભોજ)

આનર્ત (શર્યાતીનો પુત્ર) ૧, ૨

આનર્તદેશ ૭, ૮, ૩૮, ૩૯, ૪૩, ૯૪

આનર્તપુર ૧૪, ૧૭, ૩૮

આનાક (અજમેરનો) જુઓ આત્ર

આનાક (વાઘેલાનો મૂળ પુરુષ) ૩૬૩,

૩૬૪, ૩૬૫

આનંદ (મત્રી) ૨૬૬

આનંદપુર ૧૪૩, ૧૪૫

આત્ર (અજમેરનો રાજા) ૨૫૧, ૨૫૨,

૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૯, ૩૨૭

આન્ધ્રો ૪

આબડ (મત્રી) ૨૯૩, ૨૯૫, ૨૯૬,

૩૧૭, ૩૩૨

આબાક રાણીગપુત્ર ૩૨૧

આબાસણ અ. ૧૧

આબુગઢ અ. ૧૦, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨,

૧૯૦, ૪૨૬

આબુના પરમારોનો રાજવંશ ૪૫૮

આબુપર્વત ૧૧૮

આબેગામનો શિલાલેખ ૩૭૬, ૩૭૭

આબેર અ. ૧૯

આલડ-રોહીઓ ૩૨૫, ૩૩૨

આલીર દેશ ૩૨૯

આલીરો ૪

આમૂ (કુમારદેવીનો બાપ) ૩૮૨

આમરણ ૪૧૭, ૪૧૮

આમર્દક સપ્રદાય ૯૭, ૧૦૯

આમશર્મા (પુરોહિત) ૨૦૬, ૨૧૬

આમિગ (પુરોહિત) ૩૨૨

ଆତ୍ମଭଟ-ନ୍ତୁଆ ଆଖଣ୍ଡ

ଆଧୁକ୍ତ ୧୮

ଆରମ୍ଭ ୭୩

ଆଶିଗ (ମତ୍ତୀ) ୨୮୫, ୩୧୯

ଆଳତ୍ତୁଦେବ (ନଈଲନୋ) ୨୯୭, ୨୯୮,

୨୯୯, ୩୦୭, ୩୨୪

ଆସନ୍ଧର (ଆହାଣ୍ଡ) ୩୪୯

ଆଶାରାଜ (ନଡୋଲନୋ) ୨୪୯, ୨୫୧,

୨୬୯, ୨୭୮, ୩୨୪

ଆଶାରାଜ (ବସ୍ତୁପାଳନା ପିତା) ୩୮୨

ଆଶାପଟ୍ଟୀ ୨୦୩, ୨୧୩, ୪୦୪, ୪୨୪,

୪୩୫

ଆଶାଖିଲ ୨୦୩, ୨୧୩

ଆଶାବଳ-ନ୍ତୁଆ ଆଶାପଟ୍ଟୀ

ଆଶୁକ (ମତ୍ତୀ) ୨୬୪, ୨୬୫

ଆହଣ୍ଡ ୩୫୦

ଆହରଣ୍ଡି କେ ଆହାର ୧୫

ଈନ୍ଦ୍ରନୀ ମୁରଲୀଧରନା ମନ୍ଦିରନୀ ପ୍ରଶସ୍ତି

୩୯୧, ୪୧୭, ୪୧୯, ୪୨୮

ଈରାନ ୧୧୩

ଈରାନୀଆ ୫

ଈନ୍ଦ୍ରରାଜ ପାଣ୍ଡେଲୋ (ବଶବତ୍ସ) ଅ. ୧୫

ଈନ୍ଦ୍ର ଖିନ୍ତେ ,, ଅ ୧୫,

୬୮

ଈନ୍ଦ୍ର ,, ନିତ୍ୟବର୍ଷ (,,) ଅ.

୧୬, ୯୧, ୯୩, ୯୯, ୧୦୦, ୧୦୧,

୧୦୨, ୧୦୮

ଈନ୍ଦ୍ର ଲାଟନୋ ରାଜ (ବଶବତ୍ସ) ଅ. ୧୭,

୭୮, ୭୯, ୮୦

ଈନ୍ଦ୍ରାଧୁଧ (କନୋରନୋ ରାଜ) ୭୫, ୧୨୯

ଈନ୍ଦ୍ରାଧୁଦିଆହ (ଆରମ୍ଭ ଲେଖକ) ୧୦୪,

୧୦୮

ଈନ୍ଦ୍ର ଛାଉଣି ୧୦୪

ଈନ୍ଦ୍ରା ୩୨୮

ଈନ୍ଦ୍ର ୩୪୦

ଈନ୍ଦ୍ରନେ ୮, ୧୪୬, ୧୪୭, ୨୪୩, ୨୪୮

ଈନ୍ଦ୍ରନେନୋ ଲେଖ ୨୮୮, ୩୧୮

ଈନ୍ଦ୍ରା ୩୩୪

ଈନ୍ଦ୍ରନ ମତ୍ତୀ ୨୬୫, ୨୬୬, ୨୮୪,

୨୯୭, ୩୦୦, ୩୧୫, ୩୧୬, ୩୨୨,

୪୦୫

ଈନ୍ଦ୍ରପ୍ରଭ କବି ୩୯୪

ଈନ୍ଦ୍ରପୁର (ଗ୍ବାଣୀଆର)ନୋ ଲେଖ ୩୧୦,

୩୧୮, ୩୩୩, ୩୩୪

ଈନ୍ଦ୍ରପୁର ପ୍ରଶସ୍ତି ୧୪୭, ୧୯୪

ଈନ୍ଦ୍ରପୁର ଖିଲିଆ ୨୯୨

ଈନ୍ଦ୍ରରାଜ (କିରାଡୁନୋ) ୨୪୯, ୨୬୯

ଈନ୍ଦ୍ରସିଂହ ଗୋହାଣ୍ଡ ୩୭୩, ୩୯୦

ଈନ୍ଦ୍ରାଦିତ୍ୟ (ମାଞ୍ଜୁରୀନୋ) ୧୪୭, ୨୦୪,

୨୦୫, ୨୦୬, ୨୦୭ ୨୪୨, ୨୬୮

ଈନ୍ଦ୍ରାମତୀ (ଖିଲିଆରନୀ ରାଣୀ) ୨୦୦,

୨୦୧, ୨୨୬, ୨୨୭

ଈନ୍ଦ୍ର ୨୧

ଈନ୍ଦ୍ରାଧୁ ଆହାଣ୍ଡ ୨୦୨

ଈନ୍ଦ୍ରାଧୁ ୨୧, ୨୨

ଈନ୍ଦ୍ରାଧୁ (ନାଗର) ୧୬୭, ୨୬୭

ଈନ୍ଦ୍ରାଧୁ ୪୩୧, ୪୩୨, ୪୩୯, ୪୪୦

ଈନ୍ଦ୍ରାଧୁ ୪

ଈନ୍ଦ୍ରାଧୁ ଡାଟନା ସିଂହାଣ୍ଡ ୩

ଈନ୍ଦ୍ରାଧୁନୋ ଲେଖ ୧୫୬, ୨୯୮

એલાપુર (ઇલોરા)નું કૈલાસ મંદિર ૧૦૬
 એલાપુર (ઇલોરા ગુફા)નો લેખ ૬૮
 એલુરા-ભુઓ એલાપુર
 એરપાડ ૨૦૯
 ઓચિત્ય વિચાર ચર્ચા ૧૪૯
 અ કલેવર ૯૧
 આખડ બીમદેવ ખીલનો મત્રી ૩૬૧
 કક્કલ કે કર્કરાજ (વંશવૃક્ષ) અ. ૧૬
 કકુલ્લ કે કાકુલ્લ અ. ૧૮, ૭૪
 કચ્છ ૮, ૧૫૩, ૧૫૪, ૧૮૯, ૩૨૮
 કડી પ્રાન્ત ૧૪૪
 કનખલતીર્થ (આમુ) ૩૫૧
 કનેજ ૫૨, ૮૦, ૮૧, ૮૮, ૯૪, ૯૭,
 ૧૦૩, ૧૪૬, ૧૬૬
 કન્હેરીનો શિલાલેખ ૬૭
 કપડવજનુ દાનપત્ર ૮૫, ૯૭, ૯૮.
 ૧૧૦, ૧૪૩, ૧૪૪
 કપર્દી મત્રી ૩૧૯, ૩૩૨
 કપિલકોટ ૧૫૪
 કમલાદિત્ય કવિ ૪૦૬
 કમલાદેવી (કર્ણની રાણી) ૪૩૮
 કરો જમીન મહેસુલ સિવાયના ૨૧
 કર્ક પહેલો (વ શવૃક્ષ) અ. ૧૫, ૬૯
 કર્ક ખીલો „ અ ૧૫, ૬૮,
 ૬૯, ૭૦
 કર્કનું ચોથું દાનપત્ર અ. ૧૨
 કર્ક સુવર્ણ વર્ષ ગુજરાતનો (વ શવૃક્ષ)
 અ. ૧૭, ૭૦, ૭૯ થી ૮૪
 કર્ણદેવ (ચેદીનો રાજા) ૧૯૫
 કર્ણદેવ ખીલો ૪૨૭ થી ૪૩૯, ૪૪૩
 કર્ણના લેખો ૪૨૮

કર્ણની માળવા સાથેના યુદ્ધમાં હાર
 ૨૦૪
 કર્ણનું મત્રીમડળ ૨૧૫
 કર્ણ મેરૂપ્રાસાદ ૨૨૬
 કર્ણસાગર તળાવ ૨૧૩, ૨૧૬
 કર્ણ સોલકી પહેલો ૨૦૧, ૨૦૩ થી
 ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૫૨, ૨૮૧,
 ૪૪૨
 કર્ણાટક ૯૬, ૨૦૯, ૨૧૦, ૩૨૯, ૪૦૧
 કર્ણવતી ૨૧૩, ૨૧૪
 કર્ણે કરેલો લાટનો વિજય ૨૦૮
 કર્ણે નફલના ચોહાણોને વશ કર્યા ૨૦૭
 કલચૂરીઓ ૪
 કલચૂરીઓની વશાવળી ૪૬૭
 કલ્યાણ ૨૫૩
 કલ્યાણ કટક ૫૧, ૫૨, ૨૫૩
 કાક (લાટનો આહાણ) ૨૮૬, ૨૯૦
 કાચન કાચસ્થ ૧૬૮, ૧૬૯
 કાચન ગિરિગઢ ૩૧૩
 કાચન દેવી ૨૫૨
 કાચી ૭૬
 કાટેલાનો લેખ ૪૧૪
 કાઠીઆવાડ ૫, ૧૫ વગેરે
 કાઠીઆવાડ વલણી સમયમા ખૂબ
 વસેલું ૧૩
 કાદખરી ૧૭
 કાદંબ વશ ૨૦૯, ૨૧૦
 કાદંબ વશ (ગોઆનો)ની વશાવળી
 ૪૭૧
 કાન્હડદેવ (કુમારપાળનો ખનેવી) ૨૮૩,
 ૨૮૪

કાનહ મંત્રી ૪૨૬

કાન્ય કુબ્જ (જુઓ કનોજ) ૫૧,
૫૫, ૯૨, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૧,
૧૩૩, ૧૩૫, ૧૫૬, ૧૬૨

કામળેજ ૯૯

કાયસ્થ ૧૪૫, ૧૬૮, ૧૮૯

કાલિદાસ ૧૭

કાલજર ૧૩૩, ૨૫૫

કાવીના દાનપત્રો ૭૭, ૮૪

કાવેરી નદી ૨૮૩

કાસઢઢ ૩૪૨

કાસઢઢ=કાસ દ્રા ૩૮૫

કારી ૩૨૮

કારમીર ૧૧૮

કારમીરાદેવી ૨૮૨

કિરાડુ ૧૬૦

કિરાડુનો લેખ ૨૫૨, ૨૯૮, ૩૦૭,
૩૧૮, ૩૬૧

કીપોળ ૧૦૨

કીર્તિપાલ (કુમારપાલનો ભાઈ) ૨૮૧,
૨૯૭, ૩૨૭

કીર્તિપાલ ચોહાણ ૨૯૮, ૩૪૨, ૩૬૧

કીર્તિપાલ (લાટનો રાજા) ૧૫૬, ૧૫૭

કુતુબુદ્દીનની ચડાઈ ૩૫૭, ૩૮૦

કુબેરશેઠ ૩૨૫

કુમરસિંહ કે કુમારસિંહ (મંત્રી)
૩૧૭, ૩૧૮

કુમાર (પુરોહિત) ૨૬૭, ૩૩૬, ૩૪૨,
૩૫૩, ૩૯૫

કુમારગુપ્ત ઈ.

કુમારદેવી (વસ્તુપાલની માતા) ૩૮૨
કુમારપાલ ૨૨૬, ૨૭૬, ૨૭૮, ૨૮૧
થી ૩૩૧, ૪૪૨

કુમારપાલના દિગ્વિજયનું વર્ણન ૨૯૯

કુમારપાલના દંડનાયકો ૩૧૯

કુમારપાલના ધાર્મિક અધિકારીઓ
૩૨૨

કુમારપાલના મહામાત્યો ૩૧૮

કુમારપાલના સામતો ૩૧૫, ૩૨૩

કુમારપાલના જૈનમંદિરો ૩૧૩

„ લોકોપયોગી કાર્યો ૩૦૦

કુમારપાલની અજમેર ઉપર ચડાઈ ૨૮૫

કુમારપાલની તિર્થયાત્રા ૩૧૪

„ દીનચર્યા ૩૨૬

„ મલ્લીકાજીનું ઉપર ચડાઈ
૨૯૩

„ સભાના વિદ્વાનો ૩૨૫

„ શિવભક્તિ ૩૧૦

કુમારપાલનું ચારિત્ર્ય ૩૩૦

કુમારપાલનું જૈનધર્મ તરફ વલણ ૩૦૦

„ મરણ ૩૩૧

„ મંત્રીમંડળ ૩૧૫

„ સામ્રાજ્ય ૩૨૮

કુમારપાલ વિહાર ૩૧૩

કુમારપાલે કરેલી હિંસાદીની બધી
૩૦૪

કુમારપાલે કરેલો અમુત્રિકાંધનનો ત્યાગ
૩૦૧

કુમારપાલે કરેલો જૈનધર્મનો સ્વીકાર
૩૧૦

કુમારવિહાર ૩૨૭

કુમુદચન્દ્ર ૨૬૫, ૨૭૦

કુલચન્દ્ર ૧૯૨

કુલયાત્રી ચરિત્ર ૪૦૮, ૪૧૫

કુરાસ્થલી ૧

કૃષ્ણ ત્રીજો (વંશવૃક્ષ) અ. ૧૬, ૧૪૩

કૃષ્ણદેવ (આબુનો) ૧૯૮, ૧૯૯,

૪૫૮

કૃષ્ણરાજ આકાલવર્ષ (લાઠનો વંશવૃક્ષ)

અ. ૧૭, ૮૩

કૃષ્ણરાજદેવ (પરમાર વંશનો) ૧૪૬,

૪૫૬

કૃષ્ણરાજ બીજો (વંશવૃક્ષ) અ. ૧૬,

૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૭, ૯૮, ૧૦૧

કૃષ્ણ શુભવ્રત (વંશવૃક્ષ) અ. ૧૫,

૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૫

કેદારરાશિ ૩૫૧

કેલહણ (નરહરનો) ૨૮૯, ૩૦૭, ટિ.

૨, ૩૪૧, ૩૪૨, ૪૬૪,

કેશવ (સિદ્ધરાજનો સેનાપતિ) ૨૪૪,

૨૬૫

કોકણ દક્ષિણ ૪૧

કોકણ ફેરા ૨૯૩, ૩૨૯

કોકણ ઉત્તર ૪૧, ૮૩, ૯૧, ૧૦૦

કોઠરખ ૨૧૩

કોટિપુર ૮૪

કોટિશ્વર (આબુ) ૩૫૧

કોડીનાર ૪૦૭

કૌલાદેવી (કર્ણની રાણી) ૪૩૮

કરોલ ૧૬૪

કરેશ્વરી ૬૨

કંથકોટ ૧૮૭

કંથડી ૧૬૪

કથાકુર્ગ ૧૫૮, ૧૫૯

કખોઈ ૧૬૩

ખતીખ ૨૭૧

ખાનદેરા ૧૩૪

ખાસખા (મુસ્લીમ સરદાર) ૩૭૯

ખેટક (ખેડા) જલ્લો ૧૪, ૧૪૪, ૧૫૬

ખેડગઢ અ. ૧૦

ખેડા ૬૫, ૬૮, ૭૦, ૮૨, ૮૫, ૯૨,

૯૮, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨

ખેગાર ૨૩૧ થી ૨૩૬, ૪૬૦

ખેરાણુ ૧૬૯

ખોટ્ટિંગ ૧૪૬, અ. ૧૬, ૧૪૭

ખોમાણ (ખેવાડનો રાજા) ૧૪૯

ખોલેશ્વર (સિદ્ધણનો સેનાપતિ)

૩૭૭

ખભાત ૭૭, ૧૦૦, ૨૬૫, ૨૭૧,

૨૯૭, ૩૬૫, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૩-

૩૭૪, ૩૮૩, ૩૮૯

ખંભાતનું તામ્રપત્ર ૧૦૧, ૧૦૯

ખભાળીઆ ૩૫૩

ગણપતિ વ્યાસ ૪૦૦, ૪૦૮, ૪૧૫

ગહડવાલો (કનોજના) ૬૬

ગાગિલ મત્રી ૨૬૫

ગાગેયદેવ (ચેદીનો રાજા) ૧૯૪, ૧૯૫

ગાજણગઢ અ. ૧૦

ગાડરાંર ઘટ્ટ ૩૩૯, ૩૪૨

ગાભૂ ૧૮૮

ગાળાનો લેખ ૨૪૫

ગુજરાત નામનું મૂળ ૪૫

ગુજરાતની હદ ૩૮
 ગુજરાતમા આર્યો ૧
 ગુજરાતમા મહારાષ્ટ્રી અને કર્ણાટકી
 વસ્તીનો પ્રવેશ ૧૧૩
 ગુજરાતમા મુસ્લીમો અને પારસીઓ
 ૧૧૩
 ગુજરાતમા વસેલી નતો ૫
 ગુજસ્તા ૪૬, ૧૦૧, ૧૩૩, ૧૩૬,
 ૧૩૫
 ગુળગામ ૪૦૭
 ગુપ્તકાળ ૧૦૬
 ગુપ્તો ૪, ૫
 ગુપ્તો અને બ્રાહ્મણ સંસ્કૃતિ ૮
 ગુર્જરાત્રા ૪૫, ૮૮, ૧૩૨
 ગુલેવાકૃળ ૧૬૮
 ગુહલકદેવ ૨૧૨, ૪૭૨
 ગુહિલો ૩૧
 ગૂર્જરનતિ ૪૬, ૧૩૪
 ગૂર્જરદેશ ૪૫, ૬૬, ૯૪, ૧૩૨, ૧૩૩,
 ૩૨૮
 ગૂર્જર રાજ્યો ભરચના ૫, ૧૧, ૬૩,
 ૬૪, ૬૫
 ગૂર્જર લેખો ૧૪
 ગૂર્જરો કનોજના પ્રતિહારો ૮૭, ૯૨,
 ૯૩, ૯૪
 ગૂર્જરો સિલ્લમાલના ૧૨, ૫૦, ૬૨,
 ૬૪, ૭૮, ૮૬, ૮૭
 ગૂવક ૭૨
 ગોઆ ૨૧૦
 ગોકાસ્થાન ૩૫૩
 ગોગદેવ (માળવાનો) ૪૧૬

ગોડવાડ ૧૪૮, ૧૬૧
 ગોડલનાં દાનપત્રો ૪૯
 ગોદાવરી નદી ૧૦૨, ૧૬૧
 ગોદ્રહુક ૨૪૪
 ગોધા ૨૪૬, ૩૭૫
 ગોબ્બહુ ૮૨
 ગોવિન્દ પહેલો (વંશવૃક્ષ) અ. ૧૫,
 ૬૯
 ,, બીજો (,,) અ. ૧૫, ૭૫,
 ૭૬
 ,, ત્રીજો (,,) અ. ૧૫, ૭૭,
 ૭૮, ૮૧
 ,, ચોથો (,,) અ. ૧૬, ૯૩,
 ૯૮, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૬, ૧૪૩
 ગોવિન્દ પ્રભૂત વર્ષ (વંશવૃક્ષ) અ.
 ૧૭, ૮૩, ૮૪, ૮૫
 ગોહિલવંશ ૩૨૦
 ગૌડનો રાજ ૭૬, ૮૦
 ગંધૂતા (ગાહૂ) ૧૪૭, ૧૬૩, ૧૮૮
 ગામાક્ષ પટલિક ૨૪
 ગ્રાહરિપુ ૨૩૦
 ગ્રાહરિપુ (સોરઠનો) ૧૫૨, ૧૫૩
 ગ્વાલીઅર પ્રશસ્તિ ૭૨, ૭૩, ૮૦, ૮૧
 વાવડ ૬૦, ૬૧,
 ધૂધુલ (ગોધાનો) ૩૭૫, ૩૭૬
 ચક્રપાલિત ૯
 ચક્રાયુધ ૮૦, ૧૨૯
 ચડ અ ૧૧
 ચડપ ૩૮૧, ૩૮૨
 ચડપ્રસાદ ૩૮૨
 ચદ્રગુપ્ત મૌર્ય ૨, ૬

અદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય ૪, ૮

અન્દ્રપુર ૨૦૯

અન્દ્રવરા ૧૨૧ થી ૧૨૪

અન્દ્રસૂરી મત્રી ૨૬૫

અદેલોની વંશાવળી ૪૬૬

અલકય ૧૨૬

અળત ૪

આચિગદેવ (ભીમદેવનો મત્રી) ૩૫૦

આટભટ ૧૮

આપ } જુઓ આવડા
આપોત્કટ }

આપોત્કટ જ્ઞાતિ અ. ૧૧

આમુડ અ. ૧૧

આમુડ કે ફુલ્લરાજનું માળવાથી
હુટાતું અને કાશી પ્રયાણ ૧૭૨,
૧૭૩

આમુડ (આવડો રાજ) ૬૦, ૬૧

આમુડનો ચૌવરાજ્યાભિષેક ૧૭૨

આમુડ (સોલંકી) ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૬૫,
૧૬૭, ૧૭૦, ૧૭૨ થી ૧૭૮
૪૪૨

આલુકય ૧૨૬

આલુકયો પ, ૧૧, ૬૪, ૬૫, ૬૮

આલુકયો (કલ્યાણના)ની વંશાવળી
વગેરે ૪૭૦

આવડાની ભૂની રાજધાની ૪૮

આવડા પ્રતિકારોના સામંતો ૯૭

આવડાવરાની જુદી વંશાવળી અ. ૧૦

આવડાવરાનું પાટણ પહેલાંનું સ્થાન ૪૭

આવડા વંશાવળી ૬૦, ૬૧

આવડા સમય ૪૭ થી ૬૨

આવડા સમયના ખોરાક-પહેરવેશ ૧૦૭

આવડા સમયના સુખ સમૃદ્ધિ ૧૦૬

આવડા સમયની ધાર્મિક સ્થિતિ ૧૦૮

આવડા સમયની ભાષા ૧૦૬

આવડા સમયની વસ્તી અને વેપાર

૧૦૬

આવડા સમયની સામાજિક સ્થિતિ

૧૧૦, ૧૧૧

આવડા સમયનો રાજ્યવહીવટ ૧૦૯

આહટગઢ અ. ૧૦

આહડ ૨૮૮, ૨૮૯

આહડ (ઉદયનનો પુત્ર) ૨૯૮, ૩૧૭,

૪૦૫

આહમાન-(જુઓ ચોહાણ)

આફ પડિત ૪૨૫, ૪૨૭

ચિતોડ ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૭૩, ૨૮૧,

૨૮૭, ૩૧૨, ૩૧૯, ૩૨૦

ચિંતામણી પાર્શ્વનાથનો લેખ ૪૧૬,

૪૨૫, ૪૨૭

ચીપણુનો લેખ ૨૯૪

ચૂડાસમાઓની વંશાવળી ૪૬૨

ચેદીદેશ ૯૯, ૧૯૪,

ચેરનું રાજ્ય ૭૬

ચોહાણ ૧૧૮, ૧૨૬

ચોહાણ ૬૪, ૧૫૧

ચોહાણો ૪૬૧

ચૌરોહ્દરણિક ૧૯

ચૌલુકય ૧૧૮, ૧૨૬

છડાક શેઠ ૩૨૫

જ નજક ૩૨૩, ૩૨૬

જગદ્ગુપ્તા ૪૧૦

જગત્તુ ગ (વ શવૃક્ષ) અ. ૧૬, ૬૯
 જગદેકમદલ ૨૫૩, ૨૬૮, ૪૭૦
 જગદેવ પરમાર ૨૬૮, ૨૬૯
 જમીન મહેસુલ વલણી સમયમા ૨૧
 જમીન માપણી „ „ ૨૧
 જમ્બ (વનરાજનો અમાત્ય) ૫૮
 જમ્બક (મૂળરાજનો મંત્રી) ૧૬૯
 જમ્બુમાલી નદી ૧૫૩
 જમ્બુસર ૧૪, ૬૮, ૧૪૪
 જલહુણા (કુમારપાલની રાણી) ૨૮૬,
 ૨૯૦, ૩૨૭
 જયંતરી (કાદળ વશી) ૨૦૯, ૨૧૦,
 ૨૧૧, ૨૬૮, ૪૭૨
 જયતલજૈત્રસિંહ
 જયતલદેવી (વીર ધવલની ગણી) ૩૬૯
 જયદેવ ભાટ ૩૨૮
 જયન્ત ભટ્ટ ૪૨૪
 જયન્તસિંહ (વસ્તુપાલનો પુત્ર) ૩૮૯,
 ૩૯૨
 જયન્તસિંહ કે જયસિંહ (ગુજરાતનો
 સોલકી રાજા) ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯,
 ૩૬૫, ૩૭૩
 જયમ ગલાચાર્ય ૨૬૩
 જયવર્મા (માળવાનો) ૪૦૦, ૪૫૭
 જયસિંહ (ચાલુક્ય કલ્યાટકનો રાજા)
 ૧૯૪, ૪૭૦
 જયસિંહ બીજો (માળવાનો) ૪૦૦
 જયસિંહ (માળવાનો રાજા) ૨૦૪,
 ૨૪૧, ૪૫૬
 જયસિંહ-જુઓ સિદ્ધરાજ ૨૧૩, ૨૧૪

જયસિંહસૂરિ ૨૯૯, ૩૯૪
 જયશિખરી અ. ૧૦, ૫૧
 જસમાઓડણીની દત્તકથા ૨૫૯
 જશદુવરણા (વનરાજની મા) અ. ૧૦
 જશોધવલ (મંત્રી) ૩૧૮
 જડીરાણો ૧૧૩
 જળાલીપુર ૨૯૯
 જલધર દેશ ૩૨૮
 જલોર ૩૯૦
 જલોરનો લેખ ૩૦૯
 જિનેશ્વરસૂરિ ૧૭૮
 જુઝૂ ગૂર્જર ૧૦૫
 જુનૈદ સિન્ધનો સુબો ૪૭
 જૂનાગઢ ૨૩૦, ૨૩૧
 જેતોજી વરહોજીની વાર્તા ૪૩૮, ૪૩૯
 જેન્દરાજ (નડલનો) ૨૦૭, ૪૬૩
 જેહુલ (મૂળરાજનો મંત્રી) ૧૬૯
 જૈત્રસિંહ જુઓ જયતસિંહ
 જૈત્રસિંહ (મેવાડનો રાજા) ૩૭૯,
 ૩૮૦, ૩૯૭, ૪૬૯
 જૈનધર્મનો પ્રચાર ૨૨૨
 જોજલદેવ (નડલનો) ૨૦૭, ૨૬૯,
 ૪૬૩
 જોજલા ૮૯
 જોધપુર રાજ્ય ૭૯
 ઝીઝુવાડનો કિલ્લો ૩૦૦
 ટીમાણા ૩૫૦
 ઠામૂ (ભીમદેવનો મંત્રી) ૩૫૦, ૩૬૧
 ડાખાણી ગામ ૩૮૮
 ડલોઈની પ્રશસ્તિ ૩૬૪, ૩૭૦, ૩૭૧,
 ૪૦૦

ડભોધનો ફિલો ૪૧૦

ડામર મંત્રી ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૬,
૧૯૭, ૧૯૯

ડિંડવાના-ડેડવાનક ૮૮

ડુગરપુર ૨૪૮, ૩૫૨

તાણાત ૧૪૦

તલવાડાનો લેખ ૨૪૯, ૨૫૩

તળાન ૩૫૦

તળોદ ૧૪૪

તાપી નદી ૧૪, ૮૩

તામ્રપત્રોનું સંસ્કૃત ૨૨૦

તિલગદેશ ૧૫૬

તુગલદ્રા નદી ૭૮

તુપાળ્ય સુખો ૬

તેજપાલનું આબુનું મંદિર ૩૮૭, ૩૮૮

તેજપાલ મંત્રી ૩૭૬, ૩૮૧, ૩૮૨,
૩૮૩, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૯૦, ૩૯૮,
૩૯૯

તેજસિંહ (મેવાડનો રાજા) ૪૦૧

તૈલપ્પ (ચાણક્ય રાજા) ૧૦૦, ૧૨૭,
૧૪૬, ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૧,
૧૭૧

તોરખેડેનું તામ્રપત્ર ૮૪

ત્રિપુરાન્તક પ્રશસ્તિ ૩૯૧, ૪૧૭, ૪૨૧,
ત્રિપુરાન્તક મહાન્તે કરેલો સોમનાથનો
જીર્ણોદ્ધાર ૪૨૧

ત્રિપુરપ્પ ધર્મસ્થાન ૧૬૪, ૧૬૫

ત્રિપુરપ્પ પ્રાસાદ ૨૦૨

ત્રિભુવનપાલ (હમારપાલનો પિતા)
૨૨૬, ૨૮૧, ૨૮૨

ત્રિભુવનપાલ (સોલંકી રાજા) ૩૮૬,
૩૯૭, ૩૯૮, ૪૪૨

ત્રિભુવન વિકાર ૩૧૩

ત્રિલોચનપાલ (લાટનો સોલંકી રાજા)
૧૨૦, ૧૫૬, ૧૫૭, ૧૭૭, ૨૦૮,
૨૦૯

ત્રૈલોક્ય ૪

ત્રૈલોક્ય મહલ-કર્ણાતુ ખિરદ ૨૧૫

ચાણેશ્વર ૧૮૬

દંડ કે દંડક ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૩૬

દણ્ડપાશિક ૧૯

દંદ પહેલો (ભર્યનો) ૬૪

દધિપદ જુઓ દોહદ

દધિસ્થલી (દેયળી) ૨૦૩

દંતીદુર્ગ ખીજો અ. ૧૫, ૬૮, ૬૯,
૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૫

દંતીવર્મા (કર્કનો પુત્ર) અ. ૧૭, ૮૨
૮૬

દંતીવર્મા (ધ્રુવ ખીજાનો ભાઈ) અ.
૧૭, ૮૯, ૯૦, ૧૦૮

દંતીવર્મા પહેલો (વશવૃક્ષ) અ. ૧૫
દર્ભાવતી (ડભોધ) ૩૪૭

દમણ ૩૨૯

દશાપરાધિક ૨૨

દાદાક (સિદ્ધરાજનો મહામાત્ય) ૨૪૮,
૨૬૫, ૩૧૮

દામોદર જુઓ ડામર

દ્રાગક ૧૯

દ્વારકા ૨, ૩૨૯,

દ્વારપ્પ જુઓ બારપ

દ્વારાસમુદ્ર ૨૯૨

દિવિરપતિ ૨૩

દીર્ઘાચાર્ય ૧૬૨

દીલ્હી ૧૮૬

દુર્લભદેવી (દુર્લભ રાજાની રાણી) ૧૭૭

દુર્લભરાજ ૧૭૨ થી ૧૭૮, ૧૭૯,

૧૯૭, ૧૯૮, ૨૫૮, ૪૪૨

દુર્લભરાજ (કર્ણનો સામત) ૨૦૮, ૨૦૯

દુર્લભરાજ (ચોહાણ) ૨૦૫, ૨૦૬,

૨૫૨, ૪૬૨, ૪૮૨

દુર્લભરાજનું માળવા તરફ પ્રયાણ ૧૭૬

દુર્લભરાજનું લાટ ઉપર આક્રમણ ૧૭૭

દુર્લભ સરોવર ૧૭૬, ૨૫૮

દુર્લભાચાર્ય ૧૬૨

દુઃશલ (ચોહાણ) બુઝો દુર્લભરાજ

દ્વતક ૨૨

દેથળી ૨૦૩

દેલવાડા ૩૮૭, ૩૮૮

દેવપ્રસાદ ૨૦૩, ૨૨૬, ૨૮૧

દેવપાઠણ ૩૮૬

દેવલદેવી (કર્ણની પુત્રી) ૪૩૮

દેવલવાડા ૧૮૨

દેવસૂરિ ૨૭૦

દેવરાજી (વશવૃક્ષ) અ. ૧૮ ૭૪

દેવળદેવી (કુમારપાળની બેન) ૨૮૧,

૩૨૭

દોહદ ૨૪૪

દોહદનો લેખ ૨૩૫, ૨૪૪, ૨૪૬

ધનપાલ કવિ ૧૪૬

ધન્યુક (આબુનો રાજા) ૧૯૦, ૪૫૮

ધમડાણા ૨૦૮

ધરણી વરાહ (પરમાર આબુનો) ૧૬૦

૧૬૧, ૪૫૮

ધરણી વરાહ (વઢવાણનો રાજા) ૪૮

૯૬, ૯૭, ૧૦૧, ૧૫૩, ૧૬૦

ધવલ (રાષ્ટ્રકૂટ રાજા) ૧૪૮, ૧૪૯,

૧૬૦ ૧૬૧, ૧૭૦

ધવલક-કર્ણનો મત્રી ૨૧૫

ધવલક ગામ ૩૬૪

ધવલકે ધવલક (વાઘેલો) ૩૬૩, ૩૬૪,

૪૪૩

ધવલપ્પ ૯૧, ૧૦૧

ધાધલદેવ ચોહાણ ૩૬૧, ૩૭૩

ધારા ખ્વસ ૪૦૦, ૪૦૮

ધારાનગરી ૧૪૬, ૧૯૫, ૧૯૬, ૨૪૩,

૨૪૫, ૨૫૫

ધારાવર્ષ (આબુનો રાજા) ૨૨૫, ૨૯૫,

૨૯૬, ૩૩૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮,

૩૫૦, ૩૬૧, ૪૫૮

ધારાવર્ષિક નિરૂપમ ૮૬, ૮૭

ધાર્મિક સ્થિતિ સોલકી સમયમા ૨૨૧

ધ્રુવ (અધિકારી) ૧૯

ધ્રુવ નિરૂપમ અ. ૧૫, ૭૬, ૭૭

ધ્રુવ પહેલો લાટનો અ. ૧૭, ૮૧,

૮૩, ૮૪, ૮૫

ધ્રુવ બીજો લાટનો અ. ૧૭, ૮૧, ૮૫,

૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯ ૯૦

ધોળકા ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૭૦, ૩૮૫,

૩૮૬, ૩૮૯, ૩૯૦, ૪૨૫

નફૂલ ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૭, ૧૮૬, ૧૮૭,

૧૯૭, ૨૦૭, ૨૯૯
 નન્દીપુર ગોત્ર ૪૦૩
 નરચ દ્રશ્નરિ ૩૯૮
 નરપતિ કવિ ૩૩૪
 નરવર્મા (માળવાનો રાજા) ૨૮૦, ૨૮૧,
 ૨૪૨, ૨૪૫, ૪૫૬
 નરસિંહ ખીન્ને ૧૦૧
 નર્મદા નદી ૭૦, ૮૯
 નવધણુ ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪,
 ૨૩૫, ૮૬૦
 નવસારી ૧૪, ૬૫, ૯૧, ૧૮૮, ૨૦૯
 નવસારીનું દાનપત્ર ૮૦, ૮૧, ૮૨,
 ૯૯, ૧૦૮, ૨૦૮
 નવસાહસાક ચરિત ૧૪૫
 નહરવાલા—અણહિલ પાટણ
 નાઈકીદેવી મૂળરાજ ખીન્નની મા ૩૩૯
 નાગદા મેવાડની રાજધાની ૩૭૯, ૩૮૦
 ૩૮૧
 નાગડમ ત્રી ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૯, ૪૦૮,
 ૪૦૫
 નાગભટ્ટ અ. ૧૮, ૭૮ ૭૯, ૮૦,
 ૮૧, ૯૪, ૯૭
 નાગરજ્ઞાતિ ૧૪૩, ૧૪૫
 નાગરાજ ૧૭૫, ૧૭૬
 નાગસારિકા (નવસારી) ૮૩, ૨૦૮
 નાગલ્લદેવી ૪૦૯
 નાગાવલોક અ. ૧૮, ૬૮, ૬૫, ૭૧,
 ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૯૪
 નાગોર ૩૨૯
 નાડોલના ચોહાણોની વંશાવળી ૪૬૩

નાડોલનો લેખ ૨૭૨
 નાનાક કવિ ૪૦૬, ૪૦૭, ૮૦૮, ૪૧૫
 નાનાક પ્રશસ્તિ ૪૦૬
 નાદીપુરી (નાદોદ) ૧૨, ૧૪, ૨૮૬,
 ૨૯૦
 નારાયણ ૮૩
 નિત્રાદીક્ષિત ૧૪૩
 નિરૂપમ (લાટનો રાજા) ૮૬
 નૂરદિન હસ્માઈલી ૨૭૧
 નેમાદિત્ય ૮૨
 નેહરવાલા અણહિલવાડ ૧૦૪
 નૈપથની ટીકા ૪૨૫, ૪૨૭
 પંચગ્રામ ૩૬૯, ૩૭૦
 પંચમહાલ ૨૪૩
 પચાસર અ. ૧૦, ૧૧, ૬૮, ૫૦,
 ૫૧, ૫૩, ૫૮, ૬૫ ૧૪૨
 પંચાસર પાર્શ્વનાથ ૫૮
 પથક ૧૫
 પદ્મગુપ્ત કે પરિમલ કવિ ૧૮૫, ૧૮૬
 પદ્મસિંહ ૪૦૫
 પદ્માવતી (કુમારપાલની રાણી) ૩૨૭
 પપ કવિ ૧૦૨
 પપ ભારત ૧૦૧
 પરમદેવ ૧૮૫
 પરમદર્શી ૨૫૩, ૩૩૯, ૪૭૦
 પરમાર વંશ ૧૪૨ ની વંશાવળી
 ૪૫૬, ૪૫૮
 પરમારો ૩૨
 પરશરામ (વનરાજનો બાપ) અ. ૧૦
 પર્ણદત્ત સુખો ૯, ૧૦

પ્રત્યંત ૯૧, ૯૭, ૯૮

પ્રતાપમલ્લ (વાઘેલો) ૩૯૧, ૩૯૨,
૪૪૩

પ્રતાપમલ્લ (કુમારપાલની દીકરીનો
દીકરો) ૩૩૨

પ્રતાપસિંહ (નાડોલનો દંતનાયક) ૩૨૪

પ્રતિલોભ વિવાહ ૩૧

પ્રતિસરક ૨૦

પ્રતિહાર (એ નામનો અગ્રિકારી) ૨૨

પ્રતિહારો (કનોજના) ૬૨, ૬૩ થી
૧૦૨, ૧૦૩, ૧૩૧, ૧૮ (વશાવળી)

પ્રતિહારો (મંડોરના) ૩૨

પ્રભાસપાટણ ૧૬૭, ૩૫૫, ૪૦૭

પ્રલહાદન દેવ પરમાર ૨૨૫, ૩૩૫,
૩૩૬, ૩૩૭

પાટલીપુત્ર ૮, ૧૧

પારિજાત મંજરી ૩૫૫

પાર્થ પરાક્રમ નાટક ૩૩૭

પાલણપુર ૨૨૫, ૩૩૭, ૪૨૬

પાલહ ૪૧૫

પાવાગઢ ૩૫૫

પુરાણો ૧૧

પુરોહિત ૨૪

પુલકેશી અવનિજનાશ્રય ૪૯, ૫૦,
૬૩, ૬૪, ૬૫, ૭૩

પુલકેશી દક્ષિણનો ૧૩૧

પુષ્પમિત્ર શુભ ૩

પુષ્પગુપ્ત મુળો ૬

પૂર્તધર્મ ૩૪

પૃથ્વીપાલ (નફ્ફલનો ચોહાણ) ૨૦૭,

૪૬૩, ૪૮૩

પૃથ્વીપાલ (મંત્રી) ૨૬૬, ૩૧૯

પૃથ્વીરાજ ચોહાણ ૩૪૬

પૃથ્વીરાજ રાસો ૩૪૬

પ્રેમલહેવી (કુમારપાલની બેન) ૨૮૧,
૩૨૭

પોરવાડ નાત ૩૮૧

બકલાદેવી કે બકુલાદેવી ૨૦૧, ૨૮૨

બકુલાવતી—બકલાદેવી ૨૦૩

બગદાદ ૩૮૦

બગસરા ૪૦૮

બગુમરા ૮૯

બગુમરાનું દાનપત્ર ૮૫, ૮૬, ૮૯, ૯૧

બંગ (બંગાલ) ૮૦

બદર સિદ્ધિ ૮૫

બનાસ નદી ૨૮૬

બખ્ષેરા નગરી ૨૯૮

બખ્ષેરક જિજ્ઞણ સિદ્ધરાજનું બિરુદ ૨૨૭

બખ્ષેરકનો સિદ્ધરાજે કરેલો વિજય ૨૨૭

બલવર્મા ૯૫ ૯૬, ૧૩૨

બલાધિકૃત ૨૩

બલિરાજ ૧૭૦, ૪૮૩

બલેરાજનું દાનપત્ર ૧૬૨

બલેસર તાલુકો ૮૯

બલેસરનું દાનપત્ર ૧૫૬

બલ્લાલ (માળવાનો) ૨૮૬, ૨૯૦,
૨૯૧, ૨૯૨,

બલ્લાલ હોધસલા ૨૬૮

બલ્હારા (વલ્લભ રાષ્ટ્ર કુટુંબનાઓ)
૧૦૦, ૧૦૩, ૧૦૪,

બાગરાજ અ. ૧૦

બાદામી ૮૨

બાબરોભૂત ૨૨૭, ૨૨૮, તથા અ. ૧૩

બારપ (ભરચનો) ૧૩૨, ૧૫૩, ૧૫૫,
૧૫૬, ૧૫૭, ૧૫૮

બાલચન્દ્ર કવિ ૩૩૨, ૩૯૪

બાલપ્રસાદ (ચોહાણ નરૂલનો) ૧૯૮,
૧૯૯, ૪૮૩

બાલ મૂલરાજ બુઝો મૂલરાજ બીજો
બાલીનો લેખ ૨૭૭, ૩૧૮

બાહુલોદ ૨૧૦

બાળલગ્નનો પ્રચાર ૨૧૯

બિલહણ કવિ ૧૧૮, ૧૨૧, ૨૧૬

બિલહારીનો લેખ ૧૨૦

બીજ ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૩૬

બીજેલ્યાનો લેખ ૨૯૯

બુચકલા ગામ ૭૯

બેટવા નદી ૩૩૩

બૌદ્ધ ધર્મ ૩૪

બ્રહ્મગુપ્ત ૪૮

બ્રહ્મસ્ફૂટ સિદ્ધાંત ૪૮

બ્રાહ્મણપાટક ૩૩૪

ભટ્ટારિકા ચોગેલેરી ૬૨

ભટ્ટૃવૃદ્ધ ચોહાણ ૬૪, ૭૨, ૭૩

ભદ્રકાળી (પાટણ)નો લેખ ૩૧૧

ભભેરી ૨૯૮, ૩૧૮

ભનાણાગામ ૩૫૩, ૩૫૭

ભડચ ૧૮, ૧૫, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૭૧,
૭૨, ૯૩, ૮૬, ૮૯, ૯૬, ૧૫૭

વનાગા ૬૮

ભવભૂતિ કવિ ૫૨

ભાઈલસ્વામી—ભીલસા

ભાવનગર ૩૫૨

ભાવબૃહસ્પતિ ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨

ભિન્નમાલ અ. ૧૦, ૪૮, ૪૯, ૬૪,
૬૫, ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૭૯, ૯૪,

૧૩૨, ૧૩૩, ૧૪૧, ૧૬૧, ૧૬૩
ભિલ્લમાલના ગુર્જરા બુઝો ગુર્જરા

ભીમદેવના માળવા સાથે યુદ્ધો ૧૯૨

ભીમદેવનુ મત્રીમડળ ૧૯૯

ભીમદેવને ધધુક સાથે થયેલી ખટખટ
૧૮૯

ભીમદેવને ધારાની હુંટમાથી મળેલો
ભાગ ૧૯૬

ભીમદેવ બીજને મુસલમાનો સાથે
લડાઈ ૩૬૭

ભીમદેવ પહેલાએ દીલ્હીના રાજને
મુસલમાનોને હરાવવામા મદદ
કરી ૧૮૬

ભીમદેવ પહેલાનુ ત્રીજુ તથા ચોથું
તામ્રપત્ર અ. ૧૧

ભીમદેવ પહેલો ૧૬૯, ૧૭૬ થી ૨૦૨,
૨૮૧, ૨૮૨, ૪૪૨

ભીમદેવ બીજના મત્રીઓ અને
સામ તો ૩૬૧

ભીમદેવ બીજની રાણીઓ ૩૬૧

ભીમદેવ બીજનો રાજ્ય વિસ્તાર ૩૫૨,
૩૫૩

ભીમદેવ બીજે ૩૪૩, ૩૪૪ થી ૩૬૨,
૩૯૫, ૪૪૨

ભીમદેવે ભોજને દબાવ્યો ૧૯૫
ભીમદેવે સોમનાથનું નવું મંદિર
બંધાવ્યું ૧૮૭

ભીમની દાનપ્રવૃત્તિ ૧૮૯
ભીમપદ્મી ગામ ૩૬૩
ભીમ પહેલાએ રાજ્ય વિસ્તાર્યું ૨૦૦
ભીમ બીજાએ માળવા ખોલ્યું ૩૫૩
ભીમસિંહ ૩૬૯, ૩૭૦
ભીલસા ૨૯૨, ૩૨૯ ૩૨૩
ભૂપાલદેવી (કુમારપાલની રાણી) ૩૨૭
ભૂવડ કે ભૂયડ કે ભૂયગડ (કલ્યાણ
કટકનો) ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૧૨૮,
૧૨૯

ભૂવડ ચાવડો ૬૦
ભૌગિક કે ભોગોદ્ધરશિક ૨૦
ભોજ (કનોજનો રાજા) ૮૦, ૯૫
ભુઓ મિહિર, ૧૩૧

ભોજ (કુમારપાલનો ભાણેજ) ૩૨૭
ભોજદેવ ચાવડા સામત ૪૧૮
ભોજ બીજે (વશવૃક્ષ) ચ. ૧૮, ૯૭
ભોજ (માળવાનો રાજા) ૧૯૦ થી
૧૯૭, ૨૪૧, ૨૪૮, ૨૬૮, ૩૩૦,
૩૫૩, ૪૫૬

ભોપાલદેવી—ભુઓ ભૂપાલદેવી
ભોળાદ ૨૧૧
ભૌગોલિક સ્થિતિ ૩૮
મડંગલપુર-માગરોજ ૩૨૦, ૩૨૧,
૪૦૮

મણડલ ૧૫
મણડલી ૧૬૪, ૩૫૯, ૩૬૦, ૪૦૪

મથનદેવ (ગુર્જર પ્રતિહાર) ૩૦૧
મદનપાલ ૨૨૬, ૨૨૭
મદનરાશી-લવણપ્રસાદની સ્ત્રી ૩૬૪
મદનવર્મા ૨૫૪
મંદુસૂદન-સારંગદેવનો મત્રી ૪૨૩,
૪૨૬
મનસૂર આરબ ૭૩
મયૂરખંડ ૭૭
મરૂ ૩૨૯
મલ્લદેવ (વસ્તુપાલનો ભાઈ) ૩૮૨,
૩૮૩
મલ્લીકાન્ત (શિલાહાર) ૨૯૩, ૨૯૬,
૨૯૫
મહાસિંહ ચોહાણ ૩૭૩
મહત્તર ૧૮
મહમુદ ગઝનવીની સોમનાથ ઉપર
ચડાઈ ૧૮૦ થી ૧૮૬
મહમુદ ઘોરી ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૫
મહાદેવ (સિદ્ધરાજ કુમારપાલનો
મત્રી) ૨૪૮, ૨૬૫, ૩૧૮
મહાદેવનાથક ૨૪
મહાબલાધિકૃત ૨૩
મહાભારત ૧૧
મહારટ્ટ ૬૭
મહારાઠી ૬૬
મહારાષ્ટ્ર ૪૨, ૬૬, ૩૨૯
મહાસામન્ત ૨૫
મહાક્ષપત્તિક ૩૪૯
મહાક્ષપત્તલાધિ કરણીક ૨૩
મહિસાણા ગામ ૩૪૯

મહીકાંઠા ૭

મહી નદી ૬૮, ૭૦, ૧૧૩

મહીપાવ (કુમારપાલનો ભાઈ) ૨૮૧,
૩૦૬, ૩૩૦, ૪૪૨

મહીપાલ (પ્રતિહાર) અ. ૧૮, ૬૬,
૯૭, ૯૮, ૧૦૧, ૧૦૫, ૧૩૨

મહેન્દ્ર (નરસનો ચોહાણ) ૧૭૭, ૧૭૮,
૧૭૯, ૧૮૮

મહેન્દ્રપાલ કે મહેન્દ્રાયુગ અ. ૧૮,
૬૫, ૬૬, ૯૭, ૧૦૫, ૧૩૦,
૧૪૫, ૧૪૬

મહેન્દ્રમુરિ ૩૨૫

મહોબક ૨૫૩, ૨૫૪, ૨૫૫

માળરાજની જુમા મસ્જિદનો લેખ
૪૨૭, ૪૨૮

માણસાના ચાવડા ૧૪૦

માણિક્ય ચંદ્રસૂરિ ૩૮૪

માતર તાલુકો ૭૦

માધવ નાગર ૩૫૧

માધવ કર્ણનો મહા અમાત્ય ૪૨૫,
૪૨૬, ૪૨૯, ૪૩૧

માધવ (માળવાનો સુબો) ૧૪૬

માધવ મૂળરાજનો મત્રી ૧૬૭, ૧૬૮

માધવી (મૂળરાજની રાણી) ૧૫૦

માનવ્યગોત્ર ૧૧૯, ૧૨૪, ૧૨૬

માન્યખેટ—માલખેડ ૯૨, ૧૦૦

માયાદેહની દતકયા ૨૫૯

મારવાડ ૭૪, ૩૨૯

મારશર્વ ૭૮

માલખેડ ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૪૬, ૧૫૩
૧૬૧

માલવદેવ મત્રી ૪૧૩

માલવ (જુઆ માળવા)

માળવા ૬૫, ૬૮, ૭૨, ૭૮, ૮૦,
૧૩૧, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮,
૩૨૬

માળવાના પરમારનો રાજવંશ ૪૫૬

મિહિરભાજ (કર્ને-જનો) અ. ૧૮,
૮૭ ૮૮, ૬૬, ૯૭

મીનજેવી ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૩૭, ૨૩૮,
૨૩૯, ૨૪૦, ૨૭૦

મીનજેવીનાં જ્ઞા સાથે લગ્ન ૨૦૬

મીનેન્દરના સીંચાણો ૩

મીલમ્હીકાર ૩૮૦

મુઈમુદીન ૩૮૧

મુજ (દુર્લભરાજનો પુરોહિત) ૧૭૮,
૧૯૯

મુજપુર ૧૪૭

મુજ (માળવાનો રાજા) ૧૪૫, ૧૪૬,
૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૩,
૧૬૧, ૧૬૨, ૧૭૧, ૧૭૩

મુજલદેવ ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૫

મુજલમ ત્રી ૨૧૩, ૨૧૬, ૨૪૫, ૨૬૪,
૨૬૬

મુરલીધરના મંદિરની પ્રશસ્તિ ૪૨૬,
૪૨૮

મુરાર કવિ ૩૯૪

મુલ્તાન ૧૮૧, ૩૪૦, ૩૪૧

મુસલમાની હુમલાઓ ૩૭૬

મૂલુક ગાહિલ-સોરઠનો અધિકારી ૩૨૦,
૩૨૧

મૂળરાજ કુમાર (લીમ પહેલાનો પુત્ર)
૨૦૧

મૂળરાજ દેવ ૧૩૫ થી ૧૭૧, ૨૦૨,
૩૨૯, ૪૪૨

મૂળરાજ ખીન્ને ૩૩૯થી ૩૪૩, ૩૪૪,
૩૪૫, ૩૪૮, ૪૪૨

મૂળરાજના પૂર્વજો ૧૧૭ થી ૧૨૮

મૂળરાજની ચાહાણુ વિગ્રહરાજ સાથે
લડાઈ ૧૫૮

મૂળરાજની શિવલક્ષ્મિ અને તેણે બંધા-
વેલાં મંદિરો ૧૬૪

મૂળરાજની સોરઠ ઉપર ચઢાઈ ૧૫૨

મૂળરાજનું કચ્છના લાખા સાથે યુદ્ધ
૧૫૩

મૂળરાજનું ચારિત્ર્ય ૧૭૦

મૂળરાજનું દાતાપણું ૧૬૬

મૂળરાજનું ખારપ સાથે યુદ્ધ ૧૫૫

મૂળરાજનું મત્રી મંડળ ૧૬૯

મૂળરાજને મુજે હરાવ્યો ૧૪૮

મૂળરાજનો દેહત્યાગ ૧૭૧

મૂળરાજનો પુરોહિત ૧૬૮

મૂળરાજ સોલકી વશનો પાચો
નાખનાર ૧૭૧

મૂળરાજની શિવલક્ષ્મિ અને તેણે બંધા-
વેલા મંદિરો ૧૬૪

મૂળરાજ સ્વતંત્ર રાજ ૧૬૧

મૂળરાજે ધરણી વરાહને હરાવ્યો ૧૬૦

મૂળરાજ ખીન્ની મુસલમાનો સાથે
લડાઈ ૩૩૯

મેર ૮૭

મેવાડ ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૦, ૨૪૮, ૩૨૯,
૩૫૨, ૩૭૯

મેવાડના ગુહિલોની વશાવલી ૪૬૮

મેવાડ સિદ્ધરાજને તાબે ૨૪૮

મૈત્રકવંરા ૫

મૈત્રકો ૧૧, ૧૨,

મોકલજના મંદિરનો લેખ ૨૮૭.

મોજ્જુદીન જુઓ મુઠ્ઠાદીન

મોડાસા ૧૪૨, ૧૪૪

મોઢવરા ૩૪૯

મોઢેરા ૧૪૭, ૧૬૩

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ૧૮૩, ૨૦૦

મોતાગામ ૮૯

મોહોન્નેડેરો ૫

મૌર્યો ૧૧

ચવનો ૩

ચરોધર્મ-જુઓ ચરોવર્મા

ચરોધવલ (આબુનો રાજ) ૨૯૦, ૨૯૬

ચરોવર્મા (કનોજનો રાજ) પર ૧૨૯

ચરોવર્મા (માળવાનો) ૨૪૦, ૨૪૧,

૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૫, ૨૪૬, ૨૪૭,

૨૪૮, ૨૯૨, ૪૫૬

ચરા પાલ (વરાવૃક્ષ) સ. ૧૮

ચાદવવરા ૬૬

ચાદવો ૩

ચાદવો (દેવગિરિના)ની વસાવણી ૪૭૧

ચુકેટીઝ ૩, ૮

ચુવાન ચુઆગ ૧૫. ૨૬, ૩૫, ૬૪

ચૂકાવિહાર ૩૦૬

ચોજક (નફલનો) ૨૦૭, ૪૬૩, ૪૮૩

ચોગ ૯૫, ૧૪૫,

ચોગરાજ ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૧૪૩, ૧૪૫

ચધુવરા ૧૭

ચદે ૬૬, ૬૭

રાણુભાઈ ૧૫૮
 રાણુસિંહ ૩૬૪
 રત્નકવિ ૪૦૮, ૪૧૫
 રત્નપાલ (ભીમદેવનો મંત્રી) ૩૫૧,
 રત્નપુર ૩૦૭, ૩૬૧
 રત્નાશ્રિત્ય ૩૦૭
 રક ૭૩
 રાજ કે રાજી ૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૪
 ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭
 રાજપિતામહ-ખિરક ૨૬૩
 રાજપુતાના ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩
 રાજશેખર કવિ ૧૦૫, ૧૧૦
 રાજસ્થાનીય ૧૯
 રાજ્યપાલ (કુમારપાલનો સુબો) ૨૯૨
 રાજ્યપાલ (પ્રતિહાર રાજાનું વંશ વૃક્ષ)
 અ ૧૮
 રાજ્ય વહીવટ સોલ કી સમયમાં ૨૧૯
 રાઠી ૬૬
 રાઠોડ ૬૬
 રાણકદેવી ૨૩૧ થી ૨૩૬
 રાણી ૩૨૧
 રાણીની વાવ ૨૦૦
 રાધણપુર સ્થાન ૫૦
 રાધણપુરના તામ્રપત્રો ૭૬, ૭૭
 રામ (સિંધણનો સેનાપતિ) ૩૭૭, ૩૭૮
 રામચંદ્ર કવિ ૩૨૫, ૩૩૨
 રામચંદ્ર (ચાદવ રાજા) ૪૧૬, ૪૨૦,
 ૪૭૧
 રામભટ્ટ કે ચંદ્ર (પ્રતિહાર) અ ૧૮ ૬૫
 રામદેવ (અર્જુનદેવનો પુત્ર) ૪૧૬,
 ૪૧૭, ૪૨૮, ૪૬૩
 રામેશ્વર ૭૬

રાષ્ટ્રકૂટ વ.શ ૬૫, ૬૬, (ની વંશાવળી)
 અ. ૧૫, ૧૭
 રાષ્ટ્રકૂટો ૬૨, ૬૩ ૬૫ થી ૧૦૨ ૧૦૩,
 રાષ્ટ્રકૂટોની દાન પ્રવૃત્તિ ૧૦૯
 રાષ્ટ્રપતિ ૨૦
 રાષ્ટ્રીક કેરાળીય ૬૭
 રાહડ ૬૦, ૬૧
 રૂઢતીવિત્ત ૩૦૧
 રૂઢ (કુમારપાલનો જોષી) ૩૨૩
 રૂઢદામા ૪, ૬, ૭
 રૂઢદામાનો લેખ ૨, ૬, ૭, ૮
 રૂઢમહાલય ૧૬૫, ૨૬૦
 રૂઢસિંહ ક્ષત્રપ ૯
 રૂપસુંદરી અ. ૧૦, ૫૧
 રૂપાપુર ૪૦૬
 રૂપેણ નદી ૧૪૧
 રૈવત (આનર્તનો પુત્ર) ૧, ૨
 રૈવાકોડો ૭
 રૈવા નદી ૬૮
 રૈવતગિરિ ૧
 લક્ષિતાદેવી (વસ્તુપાલની સ્ત્રી) ૩૬૨
 લલ્લ આમુડનો પુરોહિત ૧૭૮
 લવણપ્રસાદ (વાવેલો) ૩૫૫, ૩૬૩,
 ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮,
 ૩૮૬, ૪૪૩
 લવણપ્રસાદની મારવાડી રાજાઓ સાથે
 લડાઈ અને સંધી ૩૭૨, ૩૭૩,
 ૩૭૭
 લવણપ્રસાદનું ગોત્ર સાથે યુદ્ધ ૩૭૫
 લવણપ્રસાદને મુસલમાનો સાથે લડાઈ
 ૩૭૭

જવણપ્રસાદ આદ્યાણુ ધર્મનો પક્ષપાતી
૩૬૮

લાહર ૧૮૮

લક્ષ્મદેવ (માળવાનો રાજા) ૨૪૨

લાખો કચ્છનો રાજા ૧૫૩, ૧૫૪

લોંટ ૫, ૧૧, ૩૯, ૬૩, ૬૫, ૬૮, ૭૦,
૭૨, ૮૮, ૯૧, ૯૯, ૧૦૨, ૧૧૦,
૧૩૧, ૩૨૮

લાટેચેરમ હલ દે લાટમ હલ ૭૮, ૭૯,
૮૦, ૯૪, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૫૬, ૧૫૭

લીલાદેવી ૧૩૫, ૧૩૭

લીલાદેવી (લીમદેવ બીજની રાણી)
૩૪૯

લીલા વૈદ્ય ૨૨૭

લૂણપ્રસાદ (અજયસિંહનો દંડનાયક)
૩૩૩, ૩૫૯ ૩૬૨, ૩૯૧, ૪૦૬

લૂણસિંહ ૩૯૮

લૂણનાગર ૧૬૭

લૂણિંગ ૩૮૨

લૂણિંગવસહિકા ૩૮૮

લોકસ્થિતિ—સોલકી સમયમા ૨૧૮
થી ૨૨૪

લચ્છકાચાર્ય ૧૪૭

લજ્જદેવ (શિલાહાર રાજા) ૧૧૪, ૪૬૫

લજ્જયુદ્ધ ૧૨૯

લટ પદ્મક ૮૨, ૪૨૨

લડનગર ૬૫, ૧૬૮, ૩૦૦, ૪૦૭

,, પ્રાકાર પ્રશસ્તિ ૧૩૯, ૧૭૩
૩૦૦

લડોદરાનું દાનપત્ર ૭૦, ૭૧, ૭૯, ૮૦,
૮૨, ૮૩, ૮૪

લડવાણુ ૪૮, ૬૨, ૯૬, ૧૫૩, ૧૬૦,
૧૬૧, ૨૩૨, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫,

૩૬૯

લટીઆર ૫૦, ૧૪૨, ૧૬૩, ૩૫૯,
૪૦૪

લત્સરાજ (વરાવૃક્ષ) અ. ૧૮, ૭૫, ૭૬
વનયલી ૪૨૬

વનયલીનો લેખ ૪૨૩

વનરાજ ૫૧, ૫૩ થી ૬૨, અ ૧૦,
૧૨, ૧૨૮, ૧૨૯

વચ્ચલદેવ ૩૩૪

વચ્ચલદેવ પ્રતિહાર ૩૩૭

વરણુક (બલેરા) ૧૬૨, ૧૬૩

વરીઆવી ૯૧

વર્તમાન ૨૦

વર્ધમાન ગણિ ૩૨૫

વર્ધમાનસૂરિ ૨૬૩, ૩૨૫

વર્ધાપયક ૧૬૩, ૧૬૬, ૩૫૯

વલણી (વળા) ૫, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૫,
૩૯, ૪૪, ૪૯, ૮૨

વલણીના તામ્રપત્રો ૧૩, ૧૫, ૧૭, ૨૧

,, નો નારા ૭૩

,, રાજવશ ૧૨

,, ના રાજાઓ ૬૩, ૬૫, ૬૮, ૭૦

,, ,, નો આદર્શ ૨૪

,, રાજ્યના અધિકારીઓ ૧૮

,, સમયના લક્ષણોના અંગો ૨૭

,, ,, માં ધાર્મિક સ્થિતિ ૩૩

વલણીના સમયમા ન્યાયનું ધોરણ ૨૬

વલણી સમયમા પ્રજામા કેળવણી ૩૩

વલણી સમયમા મઠો અને મંદિરો ૩૫

વલ્લી સમયમા રોટી વ્યવહાર અને

ખેટી વ્યવહાર ૩૯

વલ્લીના સમયમા વસ્ત્રો અને અલં-
કારો ૩૨

વલ્લીના સમયમા વિધવા વિવાહની
બધી ૩૨

વલ્લીના સમયમા સતીનો રિવાજ ૩૨

વલ્લીના સમયમા સમૃદ્ધિ ૨૮

વલસાડ ૮૨, ૨૯૩

વલ્લ (નાગર મત્રી) ૩૨૩

વલ્લભ (રાષ્ટ્રકૂટ રાજ) ૭૫, ૭૬,
૮૫, ૮૬

વલ્લભનુ મરણ ૧૭૩, ૧૭૫

વલ્લભનુ માળવા તરફ પ્રયાણ ૧૭૨

વલ્લભરાજ ૧૭૨ થી ૧૭૮

વસંધ ૨૯૩

વસ્તુપાલ ૩૪૫, ૩૭૦, ૩૭૫, ૩૭૯
થી ૩૯૩

વસ્તુપાલ ખંભાતના સુખા ૩૭૧

,, તેજપાલના પૂર્વજો ૩૮૧

,, ,, ની યોગ્યતા ૩૮૩

વસ્તુપાલ તેજપાલે હાથ કરેલા ધર્મ
સ્થાનો ૨૮૬

વસ્તુપાલના આશ્રિત વિદ્વાનો ૩૯૪

, ની તીર્થયાત્રા ૩૮૪

,, નુ ચારિત્ર ૩૯૩

,, નુ શખ સાથે યુદ્ધ ૩૭૪

,, નો અત ૩૯૨

વસ્ત્રાકુળ ગોત્ર ૩૨૩

વાક પતિરાજ ઉર્ફે મુજ ૧૪૬

વાગ્ભટ કવિ ૨૬૩, ૨૬૬, ૩૧૫

વાગ્ભટ (ઉદયનનો પુત્ર) ૨૮૪, ૨૯૭,
૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮

વાઘાસા ૯૮

વાઘેલા રજપૂતો ૧૧૮

,, વશ ૩૪૫, ૩૬૩

,, ,, ની વશાવળી ૪૪૩

વાચિણીદેવી ૧૭૨

વાણી હીડોરીના તામ્રપત્રો ૭૬, ૭૭

વાધૂપ મત્રી ૪૨૪, ૪૨૬

વાપનદેવ (ગોધ્રાનો) ૨૪૪, ૩૨૩

વામનસ્થળી ૧૫૩, ૩૬૯, ૩૮૬

વાયુપુરાણ ૧૧

વાસવાડા ૨૬૮

વાહડ જુઓ વાગ્ભટ

વિક્રમાદિત્ય ૪

,, (દક્ષિણનો સોલંકી રાજ)

૧૧૮, ૧૨૧, ૧૯૪, ૨૦૪

વિગ્રહરાજ ચોહાણ ૧૫૩, ૧૫૮,
૧૫૯, ૧૭૧, ૨૦૬, ૪૬૨

વિગ્રહરાજ (ચોહાણ ચોધો) ૨૯૯, ૪૬૨

વિજયપાલ (વંશવૃશ) અ ૧૮

વિજયસેનસૂરિ (વસ્તુપાલના ગુર) ૩૮૫

વિજયાનંદ (સારગદેવનો મહાશ્વર)

૪૨૩

વિનિયુક્તક ૧૮

વિન્ધ્યવર્મા (માળવાનો રાજ) ૩૫૩,
૩૫૪, ૪૫૭

વિમલમત્રી ૧૬૯, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૮૯
થી ૧૯૨, ૧૯૯

વિમલવસતિ જુઓ વિમલવસહિકા

વિમલવસહિકા ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૦,
૧૯૧, ૨૦૦

વિમલવસહિકો લેખ ૪૨૪

વિષય ૧૫

,, પતિ ૨૦

વિશ્વામિત્ર (ભૂજેશ્વરદેવના મહપતિ)

૪૦૪

વીરમ ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨

વીરમગામ ૩૯૦

„ જલ્લો ૫૦

વીરમરાણો (લ્લપસાનો પુત્ર) ૩૬૦,
૩૬૨

વીરમહત્તમ ૧૬૯, ૧૮૮

વીરધવલના પુત્રો ૩૯૧

„ પૂર્વજો ૩૬૩

„ નુ મરણ ૩૯૦

„ વાવેલો ૩૬૩ થી ૩૯૫,
૩૯૮, ૪૪૩

વીરલદ્ર (સોમનાથના આચાર્ય) ૮૦૮

વીરલદેવ ૩૭૮, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૨,
૩૯૮થી ૮૧૦, ૮૮૩

„ ના સામ તો તયા મત્રીઓ ૮૦૪

„ ના બિરહો ૪૦૯

„ નુ મેવાડ સાથે યુદ્ધ ૪૦૧

„ નેયાદવ ગત્ત દૃષ્ટો હરાઓ ૮૦૨

વીરલદેવે માળવાનારાજને હરાવ્યો ૪૦૦

„ સિવલને , ૪૦૧

વીરલનગરનો કિલ્લો ૮૧૦

વીરલદેવ(સારગદેવનો મહાશ્વર) ૪૨૪
વેઠ ૬, ૨૨

વેદમર્શરાશિ ૩૫૯, ૩૬૦, ૩૬૬

વૈજ્ઞવાય ગોત્ર ૮૦૭

વૈજ્ઞલદેવ (નડોલનો દડનાયક) ૩૨૦,
૩૨૪, ૩૩૪

વૈદનાથ પ્રશસ્તિ ૮૦૩

„ મહાદેવ ૪૦૯

„ મદિરનો જીર્ણોદ્ધાર ૪૦૨

વૈરિસિંહ ૬૦, ૬૧

વૈષ્ણવધર્મ ૩૪

વૈષ્ણવાદિધર્મોનો ગુજરાતમા પ્રચાર ૯

વૌસરિ ૨૮૫, ૩૨૨

વ્યાઘ્ર પલ્લીગામ ૩૬૩. ૩૬૫

વ્યાલ ક્રાન્તિ ૧૩૦

રાકારિ ૪

રાકો ૪

રાકુનિવિહાર ૩૧૭

રાકિતકુમાર(મેવાડનો રાજા) ૧૮૯, ૪૬૯

રાહકરગણ ચેદીદેશનો રાજા ૯૯, ૪૬૭
રાહુપ (ભર્યનો) ૩૭૮, ૩૭૫, ૩૭૬,
૩૭૭

રાત્રુજય ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૮૫, ૩૮૬.

રામસુદીન અદતમગ ૩૮૦, ૩૮૧

રાવ અમોઘવર્ષ ૭૮

રાકભરી ૧૫૩, ૧૫૮ ૧૭૦

રાતકર્ણી ગૌતમીપુત્ર ૪

રાત્રુ જુઓ સાન્નુ

રાલિશક્ર ૩

રાપ્રા જુઓ સિપ્રા

રાલાહારની વરાવળી ૪૬૫

„ રાજાઓ ૧૦૦

„ વરા ૨૯૪

શીલગુણમૂરિ અ. ૧૧, ૫૪

શીલાદિત્ય (વલ્લીનો રાજા) ૪૯, ૫૬
૬૩

શીલાદિત્યઆશ્રય ૧૪

શુક્લતીર્થ ૧૭૫

શુંગો ૩

શુભકેશી (કાદંબવ શી) ૨૧૦, ૪૭૧

સૌવધર્મ ૩૪

શ્રીભક્તિસિંહ મંત્રી ૪૦૫, ૪૦૬
સહજગ ગોહિલ સુરાષ્ટ્રનો દંડનાયક

૩૨૦
સહજગિંગ સરોવર ૨૪૭, ૨૫૬, ૨૫૭
૨૫૮, ૨૫૯

શૌલિકક ૨૦

શ્રીદેવી ૫૮

શ્રીધર નાગર (પ્રભાસપાટણનો અધિ-
કારી) ૧૬૭, ૩૫૬, ૩૫૭

શ્રીધર પ્રશસ્તિ ૧૬૭, ૨૦૦, ૨૬૭,
૩૨૩, ૩૫૫ ૩૫૬

શ્રીપાલ કવિ ૨૫૯, ૨૬૩, ૨૭૬, ૩૨૫

શ્રીમાલ ૧૬૧, ૧૮૮

શ્રીમાળ જ્ઞાતિ ૩૨૧

શ્રીસ્થલ ૧૬૫, ૧૭૧

શ્વેત્ર ૭, ૮, ૩૯, ૪૪

શ્વેત્રદેવ ૨૧૨, ૪૭૧

સામંતમંત્રી ૨૨૯, ૨૩૬, ૨૬૫ ૩૧૯

સાતપુરમ ડલ ૧૬૨ ૧૬૩

સથલી ૧૫

સપાદલક ૩૨૮

સમરસિંહ (ચિતોડનો રાજા) ૪૩૩-
૪૬૬

સમરસિંહ (ઝાલોરનો ચાહાણ) ૩૪૯
૩૬૧

સમરસિંહનો આયુનો શિલાલેખ ૩૭૯

સમિદેશ્વરનું મંદિર ૨૮૭

સમુદ્રગુપ્તનો લેખ ૨૫

સરસ્વતી કાઠો ૭

,, નદી ૧૪૧, ૧૬૫, ૨૨૬

,, પુરાણ ૨૫૮ ૨૫૯

સર્વદેવ (પુરોહિત) ૩૨૨

સલખાપુર ૩૫૯

સલખાલસિંહ મંત્રી ૪૦૫, ૪૦૬
સહજગ ગોહિલ સુરાષ્ટ્રનો દંડનાયક

૩૨૦
સહજગિંગ સરોવર ૨૪૭, ૨૫૬, ૨૫૭
૨૫૮, ૨૫૯

સ્કંદગુપ્ત ૪

સ્કંદગુપ્તનો લેખ ૯, ૧૦

સ્થાપત્યકલા-સોલંકી સમયમા ૨૨૩

સગ્રામસિંહ ૩૯૧

સંપિવિગ્રહાધિકૃત ૨૩

સામંતનું દાનપત્ર ૬૮, ૮૯

,, બદર ૧૧૩

સામરચંદ્ર પંડિત ૨૬૩

સાચો ૧૬૩

સાત વાહનવશ ૧૨૭

સાત્યકિ ૬૬

સાન્તર ડુળી ૨૬૮

સાન્ત (સપત્કર) કર્ણુનો મંત્રી ૨૧૬,
૨૨૭, ૨૪૦, ૨૪૨, ૨૬૪, ૨૬૬

સામરમતી કાઠો ૭

સામર ૧૫૮, ૩૨૯ (જુઓ શાક ભરી)

,, નો લેખ ૧૪૧

સામન્તસિંહ (ચાવડો રાજા) ૩૩૫,
૧૩૬, ૧૩૮, ૧૩૯

,, (મંત્રી) ૪૦૬

,, (મેવાડનો રાજા) ૩૩૫, ૩૩૬, ૪૬૯

,, (વીરાલદેવનો સામંત) ૪૦૩,
૪૦૪, ૪૧૫

સામસ્વતમંડલ ૧૪૧, ૧૬૩

સારગદેવ ૪૧૬થી ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૨૮,
૪૪૩

સાહયુદ્ધીન મહમુદઘોરી ૩૮૧

સિંહધણ (દેવગિરિનો રાજ) ૩૭૨, ૩૭૩,
૩૭૬, ૩૭૮, ૪૭૧

સિંહધણ સાથે સધિ ૩૭૭

સિંહધણે રાખને કેદ કર્યો ૩૭૭

સિદ્ધપાલ કવિ ૩૨૫

સિદ્ધપુર ૧૪૧, ૧૬૫, ૧૬૬

સિદ્ધરાજ જયસિંહ ૨૨૫થી ૨૭૮,
૨૮૧, ૨૮૨, ૨૯૨, ૩૧૯

સિદ્ધરાજના સિકાઓ અ. ૧૪

„ ની ન્યાયપ્રિયતા ૨૬૯

„ „ માળવા ઉપર ચટાઈ ૨૪૦
થી ૨૪૭

„ „ રાજસભા ૨૭૦

„ „ લોકપ્રિયતા ૨૭૪

„ „ રિવજક્તિ ૨૭૩

„ „ સોરઠ ઉપર ચઢાઈ ૨૨૯

„ નું ચારિત્ર્ય ૨૭૫

„ „ પગમર્મીમર્મન ૨૫૩

„ „ મંત્રી મહળ ૨૬૪

સિદ્ધરાજનો જૈનધર્મ તરફ સમન્વાન
૬ - ૨૭૪

સિદ્ધરાજ મેવાડનો ઘણી ૨૪૮

સિદ્ધરાજે ખેંગારને કેદ કર્યો ૨૩૪

„ ચોહાણ આનાકને નમાવ્યો ૨૫૨

„ માળવા છત્રાની તારીખ અ. ૧૩

„ સિન્ધુરાજને હરાવ્યો ૨૫૦, ૨૫૧

„ સોમનાથની યાત્રા કરી ૨૩૭,
૨૭૩

સિન્ધ ૭૩, ૭૪

સિન્ધુ ૩૨૮

સિન્ધુદેશ ૮

સિન્ધુરાજ ૧૫૫, ૨૫૩, ૪૭૭

સિન્ધુરાજ (માળવાનો રાજ) ૧૭૩,
૧૭૪, ૧૭૭, ૪૫૬

સિન્ધુરાજપુર ૩૨૩

સિન્ધુસંસ્કૃતિવાળી પ્રજા ૧, ૨

સિપ્રાનદી અ. ૧૩, ૨૪૩

સિંહપુર જુઓ સીહોર

સીકા ૧૪૪

સીયક ૧૪૨, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬,
૧૪૮, ૧૫૦, ૪૫૬

સીરતનુ તામ્રપત્ર ૮૧

સીહોર ૧૭, ૧૬૬, ૨૬૭

સુદર્શન સરોવર ૪, ૬

સુધાનો લેખ ૧૭૮, ૨૦૭, ૨૯૭, ૩૪૧

સુસદ કવિ ૩૯૫

„ વર્મા (માળવાનો) ૩૫૪, ૩૫૫
સુરત ૨૦૯

સુરતનુ દાનપત્ર ૮૦, ૮૨

સુરાષ્ટ્રદેશ ૭, ૯, ૧૦, ૩૮, ૩૯, ૪૧
થી ૪૩, ૬૩, ૬૫, ૬૫, ૧૫૨,
૧૫૩, ૩૨૮

સુરાષ્ટ્રમા જૈનો ૩

„ ચાદવો ૨

સુલેમાન આરખ લેખક ૧૦૨, ૧૦૫

સુંવર સોરઠનો ૨૯૭

સૂનકનુ તામ્રપત્ર ૨૧૫

સૂમલત્રેવી (લીમદેવ બીજની રાણી)
૩૬૦

સૂર મંત્રી ૩૮૨

સૂર્યવંશ ૬૬

સેનગઢ અ. ૧૦

સેવાડીનો લેખ ૩૨૦

સોરઠીવાવનો લેખ ૩૨૦

સોમનાગર-ભીમનો પુરોહિત ૨૦૦

„ મત્રી ૩૮૨

સોમનાથ ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૮૦, ૧૮૧,

૧૮૨, ૧૮૩, ૨૧૧, ૪૨૦, ૪૨૬

સોમનાથનું વર્ણન ૧૮૩

„ નો જીર્ણોદ્ધાર ૩૧૧

„ „ મુડકવેરો ૨૩૯

સોમરાજદેવ (ભીમદેવનો સામત) ૩૫૧

સોમસિહ (આબુનો પરમાર) ૩૬૧, ૩૬૨,

૩૬૩, ૩૮૩, ૩૮૮, ૪૫૮

સોમાદિત્ય ૪૦૬

સોમેશ્વર (અજયદેવનો મત્રી) ૩૩૨, ૩૩૩

„ (કર્ણાટકનો રાજા) ૧૯૫, ૪૭૦

„ (ચોહાણ) ૩૩૫, ૩૪૬, ૪૬૨

સોમેશ્વર પરમાર (કિરાડનો) ૨૬૯,

૩૨૩, ૪૫૯

સોરઠ ચંદ્રગુપ્તને તાબે ૨

સોરઠદેશ ૩૮, ૩૯ (જુઓ સુરાષ્ટ્ર),

૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૬, ૩૫૨

સોલ મૂળરાજનો પુરોહિત ૧૬૮, ૧૭૮

૨૬૭

સોલંકીઓ ગુજરાતમાં કયાંથી આવ્યા

૧૦૫થી ૧૨૮

સોલંકીઓનું મૂલસ્થાન ૧૨૫

સોલંકીવંશની ઉત્પત્તિ ૧૧૬થી ૧૨૫

„ એકતા ૧૨૭

„ વંશાવળી ૪૮૨

„ સૂર્યવંશી કે ચંદ્રવંશી ?

૧૨૧થી ૧૨૪

સોલંકી સમયના ગુજરાત અને પાટણ

૪૪૪થી ૪૫૫

સોલંકી ૧૨૭

સોહડ=સુભટવર્મા

સૌર (સૂર્યપૂજનો) ધર્મ ૩૪

સૌરાષ્ટ્ર જુઓ સુરાષ્ટ્ર

સૌવીરદેશ ૮

સ્તમ્ભ ૭૭

હડાળાનું દાનપત્ર ૯૬, ૯૭, ૧૦૯

હરપાળ મકવાણો ૨૧૪

હરસોલ ૯૮, ૯૯

હરિપાલ ભીમનો પુત્ર ૨૦૧, ૨૦૩

હરિહર કવિ ૪૧૫

હર્ષનાથનો લેખ ૭૨, ૭૩, ૧૫૯

હર્ષપુર ૯૮, ૧૧૦

હશામ ખલીફ ૪૭

હસ્તવપ્રાહરણી (હાથખ) ૧૩

હસ્તચારોહ ૨૦

હારીતી ગોત્ર ૧૨૪, ૧૨૬

હાસી ૧૮૬

હાસોરનું દાનપત્ર ૬૬, ૭૨, ૭૩. ૯૦

હૂણો ૪

હેમચન્દ્રાચાર્ય ૨૬૧, ૨૬૨, ૩૦૪,

૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૨૫

હોહસલા બલ્લાલ ૮૦૨

ક્ષત્રપો ૪, ૧૧

ક્ષત્રપ સીકાઓ ૭

ક્ષેમરાજ (ચાવડો) ૬૦. ૬૧

„ (ભીમનો પુત્ર) ૨૦૧, ૨૦૩.

૨૮૧, ૨૮૨, ૪૪૨

ક્ષેમેન્દ્ર કવિ ૧૪૯

